

જાનવર્યક પુસ્તકમાળા; પુ. ૪૫ સુ.

ગૃહિણી ભૂષણ

[ભાગ બીજો]

સંપાદક અને પ્રકાશક

જીવનલાલ અમરશી મહેતા,

મંત્રી,—"સ્ત્રીબોધ અને બાળક";—અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૧ લી

નકલ ૧૦૦૦

[ક્રિ. સ. ૧૯૨૫]

પ્રેસ : ચીમનલાલ દિશ્વરલાલ મહેતા
મુદ્રણસ્થાન : વસંત મુદ્રણાલય
શ્રી કાટા, પાનાભાઇનીવાડી, અમદાવાદ

કિંમત દસ આના

ગુહિણીભૂષણ; ભાગ બીજની અનુક્રમણિકા.

સંપૂર્ણ વાતો અને જીવનચરિત્ર:—

(૧) વાકપુટા	રા. શિવપ્રસાદ દ. પંડિત	૧૧૬
(૨) રામેયા	રા. રમણિકલાલ જે. દલાલ બી.એ.	૧૧૭
(૩) આપળા મહેમાન	બેન કાશી દેવચંદ	૧૪૧
(૪) બધા જ પુરૂષો આવા હશે	રા. કેશવપ્રસાદ જી. દેસાઈ	૧૫૨
(૫) પ્રમિલાના પ્રશ્નો		૧૬૪
(૬) અકબર અને લાજપત્તી	રા. ચૂનીલાલ મ. ત્રિપાઠી	૧૬૭
(૭) મહાશરિણી-નસારમા અને દુપારમાં	રા. કેશવપ્રસાદ જી. દેસાઈ	૧૭૭
(૮) સરકાર વિનાની માતા	રા. જીવજીવાલ મો. કાંકર	૧૮૫
(૯) મરિયનકુમારી	રા. મુનીલાલ મ. ત્રિપાઠી	૨૨૫

કાવ્ય:—

(૧) સુખનો ગાથા મન	રા. અદ્રશંકર ન. પંડ્યા	૧૨૨
(૨) દુઃખ	સો. કૃત્તમગૌરી કાશ્યપ	૧૨૨

નિબંધ:—

(૧) સદવાસ	સો. શાન્તા ગાંધી	૧૨૪
(૨) સ્ત્રીઓ અને દેહસેવા	શ્રી અચંતિત્રાચાર્ય ગોખલે	૧૩૨
(૩) દયા વગરના કાકટર		૧૪૦
(૪) માતાનો રનેદ	રા. હંસરાજ વિ. ભદ્રેશ્વર	૧૪૯
(૫) માતાનો રનેદ	રા. વિપિન	૧૭૧
(૬) વખતની વ્યસાય	...	૧૭૪
(૭) દાસની સ્ત્રીકૃપાવણી	રા. એ. પી.	૧૯૭
(૮) સાક્ષરો સમક્ષ સ્ત્રી	રા. શાન્તિલાલ જી. પાટક	૨૨૬
(૯) દરીદ્રતા ટાળવાનો ઉપાય-ઉદ્યોગ	બેન પુતળીબાઈ કાળરાજ	૨૧૭

આંગક અને આળસંભાષા:—

(૧) આળ સંભાષા	બેન મદા નાથાલાલ	૧૨૬
(૨) આળકેની માતાઓને—	રા. ગિજુભાઈ બંધકા	૧૪૩
(૩) બચ્ચાંઓ વિષે માતાઓએ વળણવા જેવું	ડૉ. હિન્દુલાલ સેકલાલ દવે	૧૪૫
(૪) આગરવલાવ	રા. હિમતલાલ મ. અંબરીઆ,	૧૬૧
(૫) આગારાળ	રા. કેશવપ્રસાદ જી. દેસાઈ	૨૨૧
(૬) આળકેના રોગ અને તેના ઘરગથું ઉપાયો	રા. મંગળદાસ ની. શાહ	૨૭૫

સંવાદ:—

(૧) કૃષ્ણકુમારીનું આત્મચરિત્ર	રા. હંસરાજ વિ. ભદ્રેશ્વર	૨૦૧
-------------------------------	--------------------------	-----

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૨૩૪૫ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ શ્રીહરિભક્તવિજય

વિષય ૮ - : ૨૧

[લેખક—રા. રા. શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત.]

પ્રકૃતિની લીલાભૂમિ, નંદનવન સમા કાશ્મિરમાં વિક્રમ સંવત ૧૨૬ વર્ષ પૂર્વે તુંજન નામનો એક પ્રતાપી રાજા રાજ્ય કરતો હતો. ઃ ધણેજ પરાક્રમી, ઉદાર અને દાનશીલ હતા. એની રાણીનું નામ વાકપુષ્ટ હતું. કાશ્મીરના ઇતિહાસનો લેખક કલ્યાણ લખે છે, કે 'એ રાજા-રાણી બન્નેએ પૃથ્વીને એવી સગસ રીતે વિભૂષિત કરી દીધી હતી, કે જેવી રી ગંગા અને ચન્દ્રના દુકડાએ શિવજીની જટાને શોભિત કરી રાખી છે; અથવા એ બન્નેએ નાના પ્રકારના વર્ણુથી કાશ્મીરને એવું મનોરમ બનાવ્યું હતું, કે જેવી મનોરમતા વિજળી અને મેઘ મળ્યાથી મેઘધનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય છે. 'એ રાજાએ તુગેશ્વર નામનું શિવાલય બંધાવ્યું હતું. એક વખત પ્રજાને તડકાનું ઘણું દુઃખ વેડતી જોઈને એણે સડક ઉપર છાયાવાળી વૃક્ષ રોપાવવાની ખાસ વ્યવસ્થા કરી હતી. રાજા જેવો પરોપકારી હતો, તેવી જ રાણી વાકપુષ્ટા પણ હતી. પોતાની પ્રજાને એ પોતાનાં સંતાન સમાન ગણતી, અને એમનાં કષ્ટનું નિવારણ કરવાને સદા તત્પર રહેતી.

એ રાજાદંપતિનો સંસાર ઘણા સુખમાં અતીત થઈ રહ્યો હતો, એવામાં એમના ઉપર એક ભારે વિપત્તિ આવી પડી. ખરા રાજાઓ પોતાની પ્રજાના દુઃખમાં જ દુઃખ, અને એમના સુખમાં જ પોતાનું સુખ માને છે. રાજાદંપતિનાં ધૈર્ય અને મહતાની પરીક્ષા કરવા સાડે દેવે કાશ્મીરની પ્રજા ઉપર એક મહાન આફત નાખી. ત્યાંની ફળદ્રુપ જમીનમાં શરદ ઋતુના તૈયાર થવા આવેલા પાક ઉપર ભાદરવા મહિનામાં અકસ્માત એટલો બધો બરફનો વરસાદ પડ્યો, કે જાણે વિશ્વનો સંહાર કરવાને તૈયાર થયેલો સાક્ષાત્ કાળ અટકાસ્ય કરી રહ્યો હોય એવું લાગ થવા લાગ્યું. હીમ પડવાથી અનાજનાં ખેતરોની સાથે સાથે પ્રજાના જીવનની આશા પણ નાશ પામી ગઈ. એ સુંદર દેશમાં ધોર દુકાળ પડ્યો. લોકોને અન્નનાં સાંસ્થ પડવા લાગ્યા, અને દરરોજ હજારો સ્ત્રી પુરૂષ કાળના વિકરાળ સુખમાં

પડવા લાગ્યાં. પેટની ઝાળથી વ્યાકુળ થયેલી માતાઓ પોતાનાં કાઠકાં બાળકોના હાથમાંતો ખોરાકનો કાળીઓ ઝુંટવી લઇને ખાવા તૈયાર થતી હતી. પતિ પત્નીના હાથમાંથી જીવારનો રોટલો પડતી લેતો, અને એવાં અનેક હૃદયવિદારક દૃશ્ય એ દુકાળના સમયમાં દેખાવા લાગ્યા. ઇતિહાસકાર કહે છે, કે એ સમયે પેટની જ્વાળાથી પીડિત ભૂખ્યા મનુષ્યો પત્નીનો પ્રેમ, સંતાનનો સ્નેહ, પિતા પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ એ બધું વિસરી ગયા. અલક્ષ્મીના કૃપાકટાક્ષથી એક કાળીઆ ધાન્યની ખાતર લોકોએ લાજ, શરમ, અભિમાન, કુળનું ગૌરવ આદિ બધા વિચારોને તિલાંજલી આપી દીધી હતી. જ્યાં જુઓ ત્યાં હાડપીંજર સમા દેહના મૂર્તિમાન પ્રેતસમા મનુષ્યો એક રોટલીના ટુકડા સાડે લહડી મરતા દેખાતા હતા. એ ભયંકર દુકાળનું વર્ણન કરીને અમે અમારી મુકુમાર વાચક જાહેનોતો સમય નહીં લઈએ. છાંપનીઆમાં જે લોકોએ બહાર જઈ ગરીબ લોકોની દુર્દશા નજરે જોઈ હશે તેમને કાશ્મીરના એ ભયંકર દુકાળની કાંઈકે કલ્પના આવી શકશે.

કાશ્મીરના સદ્ભાગ્યે એ સમયે તુંજન અને વાફુપુષ્ટા જેવાં પરોપકારી, દયાળુ અને પ્રજાવત્સલ રાજા રાણી હતાં. એમણે એવી વિપત્તિના સમયમાં રાજમહેલમાં બેસી રહીને મોજ મગલ હોવાવાનું યોગ્ય ન ધાર્યું. દુકાળથી પીડાતા લોકોનો આત્મસ્વર એમની જાતી વીંધી નાંખવા લાગ્યો. તેઓ બહાર આવ્યાં, અને પોતાનો બધો ખજાનો અને દરદાગીના પ્રજાના હિતને સાડે દુકાળીઆને અન્ન આપવા સાડે ખુશ્તી મુક્યાં. રાજા રાણી જાને ગલીઓમાં, રસ્તાઓમાં અને ઘેરે ઘેર ફરીને ગરીબોને અન્ન જહેંચવા લાગ્યાં. એમનાં દર્શન માત્રથી રોયતનું દુઃખ ચાલ્યું જતું. જંગલ, સમશાન. ગલી, ચૌકું, ઘરખાર કાંઈ પણ સ્થાન એવું ન રહ્યું કે જ્યાં રાજા રાણીએ જાને જાહેને દુઃખી લોકોને આશ્વાસન આપીને ભોજન કરાવ્યું ન હોય. આ પ્રમાણે પ્રજાની નસેવા કરતાં કરતાં રાજ્યનો બધો ખજાનો ખાલી થઈ ગયો. વળી પૈસા ખરચીને પણ ખરીદવા ધારે તોપણ દેશમાં અન્નજ ખુટી ગયું હતું. એટલે રાજા અત્યત નિરાશ થયો. હવે એનું ધૈર્ય રહ્યું નહીં. એક દિવસ ભુખ્યો તરસ્યો આખો દિવસ પરિશ્રમ કરીને રાજા ઘેર આવ્યો, અને પ્રજાનું દુઃખ સંભારીને મ્હોટે સાદે વિલાપ કરવા લાગ્યો. એનાં નેત્રમાંથી દડ્ દડ્ અશ્રુ ટપકતાં હતાં. રાણી વાફુપુષ્ટા એ સમયે શયનગૃહમાં ઇંદિયેવની પ્રાર્થના કરી રહી હતી કે હે પરમાત્મન! અમારા ઉપર દયા કરો. અમારી ગરીબ રૈયતનાં દુઃખનો પાર રહ્યો નથી. કૃષ્ણાસાગર! અમારા રહાતું જુઓ અને એમનું અન્ન સંબંધી કષ્ટ નિવારણ કરો. જે સમયે રાણી

પ્રાર્થનામાં નિમમ્મ હતી, તેજ સમયે પતિનો વિલાપ તહેને કાને પડ્યો, એ આકુળ વ્યાકુળ થઈને રાગના દીવાનખાનામાં ગઈ, અને શોક નથા ચિન્તાનું કારણ પ્રેમપૂર્વક પૂછવા લાગી. રાગને આંસુ રોડીને કહ્યું, “દેવી ! મહારી તો ખાત્રી થઈ ગઈ છે, કે આપણા કાઈ અપરાધથી જ ગરીબ નિર્દોષ પ્રજા આ અસહ્ય દુઃખ વેડી રહી છે. હાય ! મહારા જેવા અભાગી રાગને ધિક્કાર છે, કે જેની આંખ આગળ દયાને પાત્ર પ્રજા ટળવળીને મરે છે. આ પૃથ્વીમાં મહારી રાંક પ્રજાને કયાંય પણ શરણ રહ્યું નથી. આ ભય કર આક્રમ-માંથી મહારી એ લાડકવાયી રૈયતનું રક્ષણ હું ન કરી શકું, તો મહારા રાગ બન્યાનું અને જીવ્યાનું સાર્થક જ શું ? મહારાથી બન્યું ત્યાં સૂધી તો એમને બચાવ્યા અને અન્ન વગર મરવા ન દીધા. પણ હવે શું કરવું ? હવે તો દેશમાં અન્ન જ નથી. ઘેર દુઃખસાગરમાં ડુબેલી મહારી આ પ્રજાનો ઉદ્ધાર કેવી રીતે થાય તહેનીજ મહને ઢિંકર છે. સૂર્ય વાદળાંથી ઘેરાયેલા હોવાથી અંધકાર છવાઈ ગયો છે, અને કાળરાત્રીએ ચારે તરફથી વિશ્વને ઘેરી લીધું હોય એવો દેખાવ થઈ રહ્યો છે. બરફના પર્વતોને લીધે ચારે તરફનો માર્ગ રોકાઈ ગયો છે, અને લોકો અહીં આવ જ કરી શકતા નથી. માળામાં બંધ કરેલા પક્ષીઓના જેવી મહારી રૈયતની દશા થઈ ગઈ છે. રાણી ! આ દુકાળે તો મોટા મોટા શ્રેણી, બુદ્ધિમાન અને વિકાસોની બુદ્ધિ ચકરાવામાં નાંખી દીધી છે. બહાલી ! મહારા રાજ્યમાં એવા અનેક લાયક પુરૂષો પડ્યા છે કે જે બહાર જઈને પોતાની સજાહવડે બીજાઓનાં દુઃખ દૂર કરી શકે. પણ અત્યારે કાઈની બુદ્ધિ કહ્યું કરતી નથી.

આવી સ્થિતિમાં શું કરવું એ મહને સુઝતું નથી. એટલે મહેં સળગતી આગમાં ઝંપલાવીને આ દેહનો નાશ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. મહારામાં હવે એટલી શક્તિ નથી રહી કે મહારી નગર આગળ રૈયતને નાશ પામતી જોઈ શકું. અહા ! ધન્ય છે એ રાગને કે જે પોતાની પ્રજાને પુત્ર સમાન ગણીને તહેમને સુખી જીવે છે, અને પોતે સુખમાં સુએ છે. આટલું કહેતાં રાગનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું અને એને ગળે ડુબો બાજ્યો. પક્ષંગ ઉપર સુષ્ક જઈને મહેં ઉપર કપડું ઢાંકીને એ ખૂબ રોવા લાગ્યો.

પતિના મનની વ્યથા રાણી બરોબર સ્હમજી ગઈ. પતિએ ધર્મનો ત્યાગ કર્યો એ વખતે રાણી વાક્યપુષ્ટાએ હૃદયને કળણ કર્યું અને પતિને ધીરજ ધરવાનો ઉપદેશ પ્રેમમયી વાણીમાં આપવા માંડ્યો : ‘ રાગન ! પ્રજાના પાપને લીધેજ આપની આવી અવળી મતિ થઈ છે, કે આપ સાધારણ કાયર મનુષ્યની પેઠે મરવાની વાત કરી રહ્યા છો. વીર પુરૂષને ન છાજે

એવો આત્મહત્યાનો વિચારજ ત્હમને કેમ સૂઝયો ! રાગ અસાધ્ય દુઃખોને દૂર ન કરી શકે તો પછી એનું મહત્વજ શેમાં છે ? સત્યવ્રત રાગની આશાનું હિલ્લંચન કરવાની શક્તિ દેવતાઓમાં પણ નથી. પતિમાં લક્ષિ રાખવી એ સ્ત્રીઓનું વ્રત છે, માંહોમાંહે દ્રોહ અને કુસંપ ન કરવો એ મંત્રીઓનું વ્રત છે, અને સર્વ પ્રકારે પ્રગ્નનું પાલન કરવું એ રાગનું વ્રત છે. માટે હે મત્તધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ ! ઉઠો, મ્હારા વચનને મિથ્યા ન માનશો. પ્રગ્નપાળ ! ચાલો. આપણી પ્રગ્નનું ભુખમરાનું દુઃખ ટળી ગયું એમ સ્હમજો. નિરાશ થઈને પડી રહે નહીં પાત્રવે. આપણા દેહમાં પ્રાણ છે ત્હાં લગી આપણી ફરજ છે, કે રૈયતને કાષ્ઠપણ પ્રયત્નને બચાવવી. એક પણ મનુષ્યને મૃત્યુના ભુખમાંથી બચાવી બચીયું તો આપણા જીવ્યાનું સાર્થક છે. આપણા બધાથે પ્રયત્નો જ્ઞહારે નિષ્ફળ જશે, પ્રગ્નજનમાંથી એકે એક કાળના ભુખમાં સપડાઈ જશે, ત્હારે બેશક લાચાર થઈને આપણે બન્ને ચતામાં ચડીશું, પણ ત્હાં સુધી નિરાશ થવાની કાંઈ આવશ્યકતા નથી. પ્રભુએ આપણી પરીક્ષા લીધી છે. એ પરમ દયાળુ ગિતા આપણી પવિત્ર નિષ્ઠાનો જરૂર બદલો આપશે. જો મ્હે સાચા દિલથી પતિસેવા કરી હશે, જો મ્હે શુદ્ધ મનથી પ્રભુને સેવ્યા હશે તો એ મ્હને અવશ્ય આ સમયે સહાય કરશે.

એટલું કહીને રાણી વાકપુષ્ટા અકાચ ચિત્તે પ્રભુની પ્રાર્થનામાં નિમગ્ન થઈ ગઈ. આજે એણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે પ્રભુને મ્હારી પ્રાર્થનાથી મંતુષ્ટ કરીશ, નહીં તો પતિના પહેલાં હું જ આ મંસારનો ત્યાગ કરીશ. રાણીએ કક્ષાકના કલાક સુધી દીનપ્રગ્નની ખાતર પ્રભુની ઉપાસના કરી. પુષ્કળ કરગરીને અર્ચંખ્ય આંસુ પાડ્યાં. અશરણના શરણ દીનાનાથ ત્હેમની બહારે ધાયા.

જેત જેતામાં આકાશમાંથી ક્યુતરોના મનદેહ દુકાળીઆની પાસે આવીને પડ્યાં, અને ત્હેમણે અનેક દિવસ ત્હેનાથી પોતાની ભૂખ શમાવી.

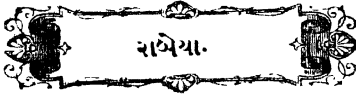
રાજતરંગિણીકારનું અનુમાન છે, કે એ પતિવ્રતા રાણીએ પોતાના પુણ્યપ્રભાવથી ક્યુતરના જેવા કાંઈ બીજાજ પદાર્થની વ્રષ્ટિ પ્રભુ પાસે કરાવીને પ્રગ્નનું સંકટ ટાળ્યું હતું. કેમકે પ્રાણી માત્ર ઉપર દયા રાખનાર અને અહિંસાનું વ્રત ધારણ કરનારાં રાગ રાણી અર્ચંખ્ય જીવોની હિંસાનું ક્ષંક પેતાના ઉપર લાગવા દે એ અંભવિત નથી. અમારા અનુમાન પ્રમાણે તો અતિશય ઘરફ પડવાથી પક્ષીઓ મ્હોટી સંખ્યામાં મરણ પામેલા હોવા જોઈએ, અને જ્ઞહાં પેટની આગ હોલવવાનોજ પ્રશ્ન રહ્યો, ત્હાં મનુષ્ય વિધિ નિષેધનો જહુ વિચાર કરવા રહેતો નથી. એ સંકટના સમયમાં કાશ્મીરવાસીઓએ ક્યુતરના માંસથી ઉદરજાળા શાંત કરી હોય તો એમાં અશ્વર્ય જેવું કાંઈ નથી.

ઘોડી મુદતમાં આકાશ નિર્ભય ધર્મ ગયું અને રાજના શોકની સાથે સાથે દુકાળની પણ શાન્તિ ધર્મ ગઈ. રાજએ રાણી વાફુપુષ્ટાને પોતાની રૈયતની રક્ષક ગણીને બહો ધન્યવાદ આપ્યો.

રાણી વાફુપુષ્ટા પુણ્યની મૂર્તિ હતી. એણે બ્રાહ્મણોને માટે ધણી સામગ્રી અને રાયરચીલાં સહિત વિશાળ અન્નાગાર બંધાવ્યા. ત્યાં આગળ છુટે હાથે ગરીબો તથા બ્રાહ્મણોને અન્ન વહેંચવાની યોજના કરી હતી. સેંકડો વર્ષો સુધી એ અન્નાગારોમાં સેંકડો વટેમાગુંઓ આશ્રય લેતા અને રાણી વાફુપુષ્ટાને આશીર્વાદ આપતા.

રાજ તુંછન છત્રીસ વર્ષ સુધી રાજ્ય કરીને ભર યુવાવસ્થામાં પરમધામ સંધાવ્યા, એટલે પતિવિરહથી પીડિત રાણી વાફુપુષ્ટાએ પણ પ્રાણ ત્યજ દીધા. જે સ્થળે એ પતિવ્રતા રાણી સતી થઈ હતી એ સ્થાન હજુ પણ વાફુપુષ્ટાવીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

રાજ રાણી નિઃસંતાન મરણ પામ્યાં, પણ એમનો યશ ચિરંજીવ છે. *

[લેખક—રા. રા. રમકણિલાલ જયવંદ દલાલ, બી. એ.]

“હે પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર! આ સંસારમાં મ્હારે માટે તહે જે નિર્માણ કર્યું છે તે તું ત્હારા શત્રુને આપ. મ્હારે માટે ભાવિ જીવનમાં પારિતોષિક રૂપે તહે જે સંઘડી રાખ્યું છે તે ત્હારા પૂજકને અર્પી તેને ભાગ્યશાળી કર. મ્હારે માટે તો તું એકલોજ બસ છે, મ્હારે વધારે કાંઈજ જોઈતું નથી. હે પ્રભુ! રૌ રૌ નકંથી ડરી જો હું ત્હારી પૂજા કરું તો એ નર્કની જ્વલંત રક્તજ્યોતમાં મ્હને રાતદિવસ બળવા દેજો. સ્વર્ગીય સુખ ભોગવવાની લાલસાથી જો હું ત્હારું અર્ચન કરું તો મ્હારે માટે સ્વર્ગનાં દાર સદાય બંધ કરી રાખજો. પરંતુ સ્વયં ત્હારેજ માટે જો હું ત્હારું ધ્યાન ધરું તો મ્હને ત્હારી પ્રકાશિત જ્યોતિષી હીનભાગી મા કરીશ.”

ઈસ્લામયોગિની રામેયાની આ હમેશની પ્રાર્થના હતી; અને ખરેખર! એ એક વિરલ બાઈ હતી. કઠોર ભાગના પડદા પાછળ, દેવી પ્રેમના આંતરિક ખંડમાં બળતી બળતી એ પોતાનું જીવન સદાય ગુન્નરતી.

* રાજતરંગિણી તથા Ideal of Indian womanhood ઉપરથી.

તુર્કસ્તાનમાં આવેલા બસરા શહેરમાં ગરિબ માયાપત્ની એ ચાથી કન્યા હતી, તેથીજ એનું નામ ‘રામેયા’ પાડવામાં આવ્યું હતું. ‘રાયા’નો અર્થ અરખી ભાષામાં ‘ચાર’ થાય છે. તે ઉંમર લાયક થઈ ન થઈ એટલામાં તે એના માયાપ બન્નેય દેવલોક પામ્યાં. એક કપરા ડુબાળે એના કુટુંબને તદ્દન નિર્મોહ્ય હાલતમાં લાવી મકયું. એની બહેનોથી દૂર વિધાતાએ એને જુદી પાડી. કહેવત છે કે પડ પડ તે સદાવડી. એ જતને દુષ્ટ માણસના હાથમાં જઈ પડી. એણે વળી થોડાં પૈમાની ખાતર ગુલામ તરીકે ખીજતે વેચી. એનો નવો માલિક તે વળી વધારે નિષ્ઠુર નિવડ્યો. ઉમ્મર અને શક્તિ ઉપરાંત મિચારી રામેયા પાસે એ સખત મજુરી કરાવતો. એની આના પ્રમાણે પૂરેપૂરું કામ એ હંમેશાં કરી શકતી નહોતી, એથી વારંવાર એને શિક્ષા મળત કરતી પડતી. એના કષ્ટનો પ્યાલો જલોજલ મરાઈ રહ્યો ત્યાં સુધી એણે મર્ય મુંગે મ્હોટે સહન કર્યો કર્યું. અન્તે અપમાન અને ધિક્કારથી દિજરાતું અસહ્ય થઈ પડ્યાથી એ એના માલિકને ઘેરથી નાસી છુટી. ગરિબ બિચારી અનાથ બાલિકા ! અળણ્યે માર્ગે ચાલવામાં એ ટવાયલી નહોતી. ચાલતા એકસખત ઠોકર વાગીને ગળડી પડી. એનો એક હાથ ઉતરી ગયો. વધાદ તથા અંકટની ળાયા એની ચારે બાજુ વીંટાઈ વળી. જમીન એના પગ તળેથી ખસી જતી ન હોય એમ એને ભામ્યું. એણે જમીન પર માથું નાંખી દીધું. એનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. એ પ્રભુને પોકારવા લાગી: “અરેરે” ભલા ભગવાન ! હું અનાથ છું. મ્હારાં માતપિતા મ્હને એકલી મૂકી પરલોક સિધાવ્યાં. હું ખીજતી ગુલામ બની છું. મ્હારો હાથ ભાગ્યો છે; પરન્તુ આ કમનસિખીઓ મ્હને નહિ નમાવી શકે. ત્હને મંત્રાપ થાય એજ માત્ર મ્હારે જોઈએ છે. આ ત્હારી કિંકરીથી ત્હને મંત્રાપ મળ્યો છે કે નહિ એ મ્હને કહે.” પ્રત્યુત્તરમાં એક મધુર સ્વર સંભળાયો: “મ્હારા વ્હાલા બચ્ચા ! દુઃખી ન થા. થોડાજ સમયમાં ત્હારી કીર્તિ પ્રસરશે. સ્વર્ગના દેવદૂતો ત્હારા પર અમીદષ્ટિ કરશે.”

રામેયા સાન્તવન પામી. પોતાની પ્રથમ જગ્યાએ આવી પાછી હાજર થઈ ગઈ. ત્યારપછી દિવસભર એ પોતાના શેઠની સેવા ઉઠાવતી. રાત્રિ પ્રાર્થના અને શાસ્ત્રોતો અભ્યાસ કરવામાં ગાળતી. એક દિવસ એનું બન્ધું કે મજુરાત્રે એનો માલિક ઉત્તમમાંથી અચાનક બગી ઉઠ્યો. એ વેળાએ રામેયાની ઓરડીમાંથી કંઈ આવાગ આવતો સંભળાયો. રાત વધારે ગઈ હતી એટલે એની જાગાસા વધી. એ દ્વાર પાસે આવ્યો. બારણાની ફાટમાંથી જોતાં

એને એક અસૌકિક દૃશ્ય નજરે પડ્યું. મધ્યરાત્રિના અનુપમ એકાન્તમાં એ ગરિય બાળકી પ્રભુને પ્રાર્થી રહી હતી. તમામ કુદરત શાન્ત બની રહી હતી: “હે વિભુ ! ત્હારી આજ્ઞાને આધીન રહેવાની મ્હારી સતત ઇચ્છા છે એ ત્હારી બાળુમ્હાર નથી જ. ત્હારા મંગલ મંદિરમાં રાત્રિદિવસ રૂઠન ક્યાં કરવાની મ્હારી કેવી તીવ્ર ઇચ્છા છે ! પરન્તુ ત્હેં તો કંઈ જુદું જ નિર્માણ કયું જણાય છે. ત્હેં મ્હને બીજાની ગુલામ બનાવી છે. મ્હારે મ્હારા માલિકની ચાકરી બરાબર કરવાની છે એથી ત્હારી પાસે આવતાં રોજ મોઢું થાય છે. એ મ્હારા બહાલા પ્રભુ ! હું શું કહું ?”-આ પ્રમાણે એ નમ્રતાથી પ્રભુને વિનવી રહી હતી. ધરતો માલિક બારણા પાછળ છુપાઈ આ સર્વ સાંભળી રહ્યો હતો. શેડની દૃષ્ટિ રામેયા ઉપર બરાબર લેવેજ પડી. એનું આખું શરીર દૈવી પ્રકાશથી ઝગમગી રહ્યું હતું. એનાં કિરણોના વક્રીભવનથી આખી ઓરડી ઝગઝગી રહી હતી. એના શબ્દે શબ્દે ભક્તિભાવ ઝરી રહ્યો હતો. એના હૃદયમાં આસ્થાનો દિપક પ્રકાશી રહ્યો હતો. એનું હૃદય ડાબું. બિચારો માલિક આ ચિત્ર જોતાં આભોજ બની ગયા બીજાજ ક્ષણે એને વિચાર આવ્યો કે, “આવી મહાપુણ્યશાળી ભક્તિમતી બાઈ પાસે ગુલામી કરાવવી બીલકુલ ઉચિત નથી, ઉલટું મ્હારા સર્વ સામર્થ્યથી એની પૂજા કરવી યોગ્ય છે.” બીજેજ દિવસે રામેયાને છૂટી કરવામાં આવી. એનો શેડ સૂચ્યતાથી એની તરફ વળ્યો, ને માન દર્શાવે એને સંબોધી: “આપ મ્હારું આગળ પાવન કરશે તો હું મ્હારી જાતને કૃતાર્થ થયેલી માનીશ. આજથી હું આપનો ગુલામ છું.” પરન્તુ એની ઘણીયે અનિચ્છા હતી, એની સહૃદય સંમતિ તથા અનુગ્રાહ ભઈ રામેયાએ એ સ્થાનનો ત્યાગ કર્યો. કંઠાર તપ આદરવા વનમાં એકાન્ત સ્થલ માટે તેણે પ્રયાણ કયું.

હવે તો એ રાત્રિદિવસની દરેક પળ પવિત્ર કુરાનનો અભ્યાસ કરવામાં કે પ્રાર્થના અને ધ્યાનમાં ગાળવા લાગી. કોઈકોઈ વખત એ હુસેન બસુરી નામના ફકીરના સ્થાનકે આવતી. થોડોક સમય તો એણે તદ્દન એકાન્ત અરણ્યમાં ગાળ્યો. ત્યાં એ પ્રતિજ્ઞા પ્રાર્થના કરતી ને ધ્યાન ધરતી. સ્વાર બાદ એ એક મસજીદના પવિત્ર મકામાં રહી. છેવટે એ મકાની હજ કરવા નીકળી પડી. ત્યાંજ એણે એના જીવનના બાકીના દિવસો બ્યતીત કર્યાં. એ જીવનપર્યન્ત કુમારિકા રહી હતી. તેણે પોતાના દેહને તથા આત્માને હિન્દુઓનાં સ્ત્રીભક્ત મીરાંબાઈ માફક શ્રી પ્રભુચરણે સમર્પિત કર્યાં હતા.

રામેયા તદ્દન અશિક્ષિત બાઈ હતી, છતાંય દેશપરદેશના લોકો એની

પાસે આવતા. એના હાથલની કિનારી ચૂમી પોતાનું જીવન ધન્ય માનતા. એના મુખેથી ભક્તિભાવનાં વચનાનુત્તર ઝીલતા. મહાન દષ્ટા હુસેને એક વાર કહ્યું હતું કે રામેયાને સામાયિક અક્ષર જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખ્યા વિના, કેવળ આંતરિક પ્રેરણાથીજ અમાનુષી ભાવનાવાહી દૈવી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું. હુસેનને રામેયા માટે ખાસ માન હતું. એક દિવસે પ્રાર્થનાકાળે રામેયા મસજીદમાં નહોતી આવી શકી. એથી હુસેને ઉપદેશ દેવાની શરૂઆત ન કરી. એકત્ર થયેલા બધાય મનુષ્યોએ એને વ્યાખ્યાન ચલાવવા આગ્રહ કર્યો. એને એમ પણ કહેવામાં આવ્યું કે એક વૃદ્ધા હાજર નથી એમાં શું થઈ ગયું? પરન્તુ એણે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો કે, “જે ખાણું મહે હાથીને માટે તૈયાર કર્યું છે એ હું કાઢીને નજ આપી શકું.”

એક દિવસ રામેયાને એના લમ વિષે પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે એણે ઘણીજ નમ્રતાપૂર્વક જવાબ વાળ્યો: “લમ દેહ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. પરન્તુ મ્હારો દેહ કયાં છે? મ્હારો દેહ મ્હારી પાસે નથી, પછી હું મ્હારી જાતને કેવી રીતે લમગાંઠે ગાંડી શકું? આ શરીરને તો મહે સદાયને માટે પ્રભુને ચરણે ધર્યું છે. એના ઉપર હવે માત્ર પ્રભુનોજ હક્ક છે. એમની આજ્ઞાનેજ એ આધીન છે. એમના સંદેશા પાર ઉતારવામાંજ એ લીન બની ગયું છે.”

એક દિવસ હુસેને રામેયાને પૂછ્યું: “આધ્યાત્મિક દિશામાં ત્હમે આટલી બધી પ્રગતિ શી રીતે કરી?” એણે જવાબ વાળ્યો—“મહે આ દુનિયાની સર્વ વસ્તુઓ ગુમાવી દીધી ત્યાર પછીજ હું પ્રભુને આલિંગવા ભાગ્યશાળી થઈ શકી છું.”

“ત્હમે પ્રભુ વિષે શું જાણો છો?” વળી પાછો હુસેને પ્રશ્ન કર્યો.

રામેયાએ ઉત્તર દીધો:—“સંસારનાં મનુષ્યો પ્રભુને આવો કે તેવો કલ્પે છે; પરન્તુ હું તો એને એ પ્રમાણે પિછાનતી નથી. દુનિયાની સર્વ વસ્તુઓ કરતાં એ કાંઈ વિશેષ છે એમ હું તો માનું છું. ત્હમને જેમ હું પ્રત્યક્ષ સ્પષ્ટ રીતે જોઉં છું એવીજ રીતે જો હું એમને દષ્ટિસમીપ ન નિહાળી શકી હોત તો હું એનું પૂજન ન કરત.” એક દિવસ કેટલાક મનુષ્યો રામેયા પાસે આવ્યા ને તેના ઉપદેશ માંગ્યો. એણે સ્હામે સલાહ કર્યો: “ત્હમે બધા પ્રભુને શા માટે ભજો છો?” એકે કહ્યું કે ‘નર્કનાં દુઃખોથી પીડાવું ન પડે તેટલા માટે પ્રભુનું સ્મરણ પોતે કરી રહ્યો છે.’ બીજાએ કહ્યું કે, ‘સ્વર્ગનું સુખ અને સૌંદર્ય ભોગવવાની તક મળે તે સાર એ પ્રભુનું ધ્યાન ધરી રહ્યો છે.’ મધુરો ઠપકો દેતી એ બોલી “માત્ર કાયર ગુલામોજ શિક્ષાના ભયથી કે બદલાની આશાથી દોરવાઈ

જર્ઠ પોતાના માલિકને સંભારે છે. સ્વર્ગ યા નર્ક એ બેમાંથી કાંઈ પણ ન હોત તો શું પ્રભુનો ભાવ ન પૂજાત? દરેકે સ્વયં તેના માટેજ તેને ચ્હાવો નોંધએ તે સત્યભાવથી એનું પૂજન કરવું જોઈએ. ”

દૈવી ફરમાનમાં રાખેયાની આસ્થા અમર હોઈ શુભેચ્છા ગણી એને વધાવી લેતી. “ બહાણુનો ખુરદો થઈ જાય, અન્દર સફર કરનાર સર્વ તણાઈ જાય, ભારે માયાળુ તે કૃપાળુ વિધાતા માત્ર મ્હનેજ બચાવી ન લે તો સારું, એટલુંજ નહિ પરન્તુ જ્યારે સર્વ બચી ગયાં હોય ભારે મ્હારા પગ તળેથી છેલ્લું પાટિયું ખસેડી લઈ મ્હને ઉજળતાં મોઢાંમાં એકલી નિરાધાર ધકેલી દે તહોય કંઈ ખોટું નહિ. ” આવો અદ્ભુત વિશ્વાસ તે સંપૂર્ણ આસ્થા રાખેયાને એના પ્રભુમાં હતી. પૈસાદાર કે અમીર ઉમરાવ પાસેથી રાખેયા કદી પણ ઉપહાર સ્વીકારતી નહિ. પોતાના દિવસો એ તદ્દન ગરિબાઈમાં ગાળતી. એક દિવસ એ માંદગીના બિછાને સૂતી હતી. પાસે બેસીને એક સખી એની તબીબત સુધરે એવી પ્રભુ પાસે દુવાઈ માગી રહી હતી. આ રાખેયા-થી ન ખમાયું. એ બોલી: “ દૈવી ઇચ્છાથીજ આ વેદનાએ મ્હારી ઉપર કાણુ મેળવ્યો છે. કૃપાળુ વિધાતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ હું કદાપિ ન જર્ઠ શકું. ”

નવીન પુસ્તકો.

૦-૧૨ સીતા—દ્વિજેન્દ્રલાલ રાય કૃત સ્ત્રીઓને આદર્શરૂપ નાટક.

૧-૧૨ ઉગતી જુવાની—પ્રો. બક્ષંવતરાય ક. કાકોર કૃત નવું નાટક.

૦-૧૨ નાં ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે—સચિત્ર જીવનચરિત્ર. આવૃત્તિ બીજી. તેમનાં ત્રણ મહત્વનાં વ્યાખ્યાનો અને ચાર છબીઓ સાથે.

૨-૮ સંવાદમાલા—વિદ્વાનોએ લખેલા ૪૬ સંવાદો. આક છબીઓ સાથે.

૦-૧૨ કલાપી—કાન્તા સંવાદો તથા કલાપીના ધર્મવિચારો.

૦-૧૩ ન્યાં મૂં રાનાડેનાં ધાર્મિક પંદર વ્યાખ્યાન.

૧-૮ નીતિવચન-મહુમ કરસનદાસ મૂળજી કૃત. પુઠું સોનેરી.

૫-૮ હપીકેશચંદ્ર ભાગ ૧-૨ હિંદુ સંસારની સામાજિક સ્વતંત્ર નવલકથા.

દરેક પુસ્તક માટે વિ. પી. ખર્ચ જુદું. લખો:—

મેનેજર—“ જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા; ” પીરમશાહરોડ:—અમદાવાદ.

સુખનો સાચો મંત્ર.

ખેની ! રીતિ પ્રીતિની આહરજો,
 મોટું મન રાખીને આચરજો;
 સુખી સહુ જનને તમે કરજો.—ખેની
 દેશી જન દેશ ભલે ધરતાં,
 કલેશી પ્રાણી કલેશમાં છે મરતાં;
 તમે દેશ કલેશ નહિ કરતાં.—ખેની
 નથી કાંઈ લેઈ જવું સાથે,
 જવાનું છે સૌને ખાલી હાથે;
 તો પછી કંકાસ શા માટે.—ખેની
 રનેહી સાથે ઘડીનું રહેવાનું,
 તેમાં શાને લલવા ને વઢવાનું;
 ભલાઈનું લ્યોને કરી લહાણું.—ખેની
 મોટું મન રાખી જો ગમ ખાશો,
 સુખી સૌને કરીને, સુખી થાશો;
 મંત્ર છે સુખનો એ સાચો.—ખેની

(શ્રીકૃષ્ણ ચન્દ્રશંકર નં ૫૩૫૫.)

દેવે તે દુઃખ ચાને મોકલ્યું રે ખડેન !

હીમ્મત માગ ગૂંથી લાવ,

જગમાલણી રે ખડેન !

દુઃખ તે ક્યાં થકી આવીયું રે ખડેન !* ૧

કુમળું કમળશું હૃદય ફૂલ છે, રે ખડેન !

એથી યે કુમળું છે મન—જગમાલણી—

દુઃખ તે ક્યાં થકી— ૨

દુઃખમાં અમૃત ઘેર્ય છે, રે ખડેન !

વિષારી દુઃખનો એ દંશ—જગમાલણી—

દુઃખ તે ક્યાં થકી— ૩

દુઃખ તો સુખનો પ્રવેશ પન્થ ખડેન !

દુઃખમાંયે સુખ ગૂઢ જાણુ—જગમાલણી—

દુઃખ તે ક્યાં થકી— ૪

મીઠલડાં ઘૂંટ નિત્ય હોય ના, રે ખડેન !

કહું ઘૂંટમાંયે ગુણુ ભર્યા અખૂટ—જગમાલણી—

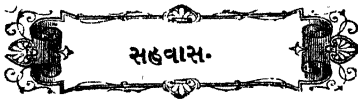
દુઃખ તે ક્યાં થકી— ૫

ચીનાખાગ, અમદાવાદ.

તા. ૧૬-૨-૨૪

}

સા. કુસુમગૌરી ઠાકોર.

[લેખક:—સૌં શાન્તા મહેતા.]

જેને ચિત્રકળામાં નિપૂણ થવું હોય છે તે સારાં સારાં ચિત્રોના નમૂનાઓ પોતાની સામે મુકી તે પ્રમાણે આલેખે છે; અને જ્યાં સુધી તે પરિપૂર્ણ થાય નહીં, ત્યાં સુધી તેને નિરાંત થતી નથી. તેજ પ્રમાણે દરેક વ્યક્તિએ પોતાની જીંદગીનું આલેખન કરવું જોઈએ, તે તેમાં પોતાની ઈચ્છા મુજબ જ્યાં સુધી પોતાનું જીવન પરિપૂર્ણતાએ પહોંચે નહીં, ત્યાં સુધી સતત પ્રયત્ન કરતાં રહેવું જોઈએ.

સાફ ચારિત્ર ધરાવતા માટે બે ચીજ અગત્યની છે. એક તો પુસ્તકો અને બીજી સહવાસ. પુસ્તકો દ્વારા તો ઘણું જ્ઞાન મેળવી શકાય છે, પણ સહવાસ વગર તેનો ઉપયોગ એકાન્તમાં થઈ શકતો નથી. માણસોના સમૂહના સહવાસમાં આવ્યા વગર મેળવેલું જ્ઞાન ખાલી થઈ શકતું નથી. તેમજ સહવાસને લીધે આવતી અડચણો અને તેમાંથી જે અનુભવ-શુદ્ધિ ખીલે છે તે માત્ર એકાન્તમાં બેસીને પુસ્તકો વાંચ્યા કર્યાથી અનુભવ-શુદ્ધિ ખીલતી નથી. અનુભવ વગરનું જ્ઞાન માત્ર પુસ્તકોનાં પાનાં પરજ તથા મગજને બોળ રૂપજ રહે છે.

સહવાસ બે પ્રકારનો હોઈ શકે છે. પોતાને માટે જ્ઞાન મેળવવા માટે ઉચ્ચ સંસ્કૃતિનાં માણસોનો તથા ઉચ્ચ જાતનું વાંચન, અને પોતે તેમાંથી કંઈ જ્ઞાન મેળવ્યું છે કે નહીં તે જોવાને માટે પોતાથી ઉતરતી પંક્તિનો ગરીબ અને અભણ વર્ગ ! જે તે વર્ગ સાથે કંઈ પણ ગર્વ વિના સાદાઈથી મળી શકીયું, અને આપણે મેળવેલા જ્ઞાનનો ઉપયોગ તેમને માટે કરી શકીયું, અથમને પણ ઉન્નત બનાવી શકીયું, તો આપણે જ્ઞાન મેળવેલું ગણીશો. નહીંતર તો બધું નકામું-મગજને બોળ રૂપ છે. માટે વારંવાર સારાં માણસોના, ઉતરતી પંક્તિનાં માણસોનાં તેમજ ઉચ્ચ જાતનાં પુસ્તકોના સહવાસમાં રહેવું.

વળી સહવાસ એટલો બધો વધી પણ જવો ન જોઈએ કે જેથી આપણને એકાન્તમાં વિચાર કરવાને પણ વખત મળી શકે નહીં. તેમજ

વારંવાર હલકા સહવાસમાં આવ્યાથી આપણા વિચારો જે ખીલતા હોય તે અટકે, કારણ કે મનુષ્યધર્મમાં અનુકરણ એ મુખ્ય ચીજ છે.

અનુકરણ કેટલીક વખત એવું તો બેમાલુમ થતું હોય છે કે માણસ તેની સત્તા નીચે આવી ગયો હોય છે, તોપણ તેને લાગતું નથી કે હું કોઈનું પણ અનુકરણ કરું છું. અનુકરણનો પાયો તો જન્મથીજ નંખાયો હોય છે. બાળકો અનુકરણથીજ મોટાં થાય છે. એક માતાનાં બે બાળકોના સ્વભાવ જુદા જુદા હોય છે તેનું કારણ એજ છે કે દરેક બાળક વખતે માતાને સંયોગોને આધીન રહેતું પડે છે. અને જે વખતે જેવા સંયોગોમાં બાળક ઉછરે છે તેવા સ્વભાવનું તે થાય છે, એ અનુકરણ અને સહવાસનુંજ પરિણામ છે.

દરેક વ્યક્તિએ એટલું ધ્યાનમાં જરૂર રાખવું જોઈએ કે પોતાના કુટુંબની ફરજિયાત કાળજી શિવાય આપણી આસપાસ વસતાં આપણાં દેશભાંડુઓ માટે પણ આપણે કાંઈક હિસ્સો આપવાનો છે. અને કદાચ એવા ઝંસ્કારો જન્મથી ન ખીલ્યા હોય તો તે વખતે સારાં પરાંપકારી સ્ત્રીપુરુષોનો તેમજ સારાં પુસ્તકોનો સહવાસ રાખવો અને અનેક પ્રકારનાં માણસો સાથે મળી વ્યવહાર જુદા જેમ વધારે ખીલે તેમ પ્રયાસ કરવો.

ઘણાં માણસો એકાન્તપ્રિય હોય છે અને માત્ર એકાન્તમાં બેસીને પુસ્તકો જ વાંચ્યાં કરે છે. એથી કેટલીક વાર અનુભવજુદાને ઘણો ધક્કો લાગે છે. એક અંગ્રેજ બાઈ પોતાનું ચરિત્ર લખતાં લખે છે કે, “ મને નાનપણમાં એકાન્તમાં બેસવાની ટેવ હતી અને તેથી મને જે નુકશાન થયું છે તેનો વિચાર કરતાં આજે મને ઘણોજ ખેદ થાય છે. એકાન્તમાં રહેવાની ટેવ માણસને એક દુશ્મનની ગરજ સારે છે (શિવાય કે કોઈપણ જાતનો અભ્યાસ). આપણે પુસ્તકોદ્ધારા વિચારશક્તિ કેળવી હોય છે, પણ તે સહવાસના અનુભવી જ્ઞાન શિવાય સાદું ફળ આપી શકતી નથી, અને આજે મને મનુષ્યોના સહવાસમાં રહેતું ઘણું ઠાણું થઈ પડે છે. ” વિ. વિ.

આ ઉપરથી એટલું સમજવાનું કે દરેક માણસનું જીવન ખીળને સારા કે માઠા દાખલા રૂપ થાય છે માટે આપણે આપણાં પોતાનાં ભલાંની અથવા કીર્તિની વાત બાજુએ મુકી આપણે આપણા સહવાસમાં આવનારની ખાતર તેમજ આપણા સહવાસમાં આવનાર આપણું કાંઈપણ સાદું અનુકરણ કરીને ઉઠે તેટલા ખાતર પણ આપણી જિંદગી ઉચ્ચ સહવાસમાં અને ઉંચાં જીવનચરિત્રો વાંચવામાં ગાળવી જોઈએ.

[લખનાર:—બેન સદા નાથાલાલ.]

સ્ત્રીઓને ગર્ભ રહ્યા પછી તેમણે નિયમિત રીતે સાદો ખોરાક ખાવો જોઈએ. કેટલાંક ઐરાં લાડુ, શીરો, કંસાર, વગેરે ભારે પદાર્થો ખાય છે, જેથી સુવાવડ વખતે લાંબો મંદવાડ ભોગવે છે. શરીર તેમજ કપડાં ચોક્ખાં રાખવાં. મહાભારત તેમજ રામાયણની કથાઓ સાંભળવી તેમજ વાંચવી ને સારા વિચાર કરવા. લાંબી મુસાફરી કરવી નહિ. લાંબા વખત સુધી બેસી રહેવું નહિ. બહુ રડવું કે ક્રોધ કરવો નહિ. કેમકે તેની અસર ગર્ભમાં રહેલા બાળક ઉપર થાય છે. આપણાં ઐરાં દળવા ખાંડવાનું અગર ખીજું કંઈક કામ કરવાનું વધારે પસંદ કરે છે તે સાચું નથી. ફરવું, વાસીદું વાળવું, અગર ખીજું હલકું કામ કરવું જોઈએ. દરેકને કસરતની જરૂર છે. પણ આવે વખતે હલકા પ્રકારની કસરત કરવી જોઈએ. મનને આનંદમાં રાખવું. ગર્ભાણી સ્ત્રીની સર્વ ઈચ્છાઓ પુરૂંશોએ પુરી પાડવી જોઈએ. ફળફળાદિ તેમજ ખોરાક તાજે વાપરવો. વાસી ખોરાક અગર બગડેલાં કે કાચાં ફળો ખાવાં નહિ.

સારી સોખતમાં રહેવું. સુખદ્રાના ગર્ભમાં રહી અભિમન્યુએ છ કોડા જીતવાની વિદ્યા શીખી હતી તે દાખલા ઉપરથી સાબીત થાય છે કે, ગર્ભ રહ્યા પછી માતા જે જે વિચારો કરે છે, જુએ છે તેમજ જેવી વાતો કરે છે તેવાજ વિચારનું બાળક ઉત્પન્ન થાય છે. પિતાના ગુણ બાળકમાં કવચિત જ જોવામાં આવેછે.

પ્રસવ વખતે હોંશીઆર નર્સ અગર સ્ત્રીડોક્ટરને બોલાવવી. ગંદી અને અજ્ઞાન દાયણ કે હળમડીને બોલાવવાથી ઘણું કષ્ટ સહન કરવું પડે છે. વખતે માતા તેમજ બાળકના જીવને નુકસાન પણ થાય છે, અગર લાંબો વખત મંદવાડ ભોગવે છે, કે મરણને શરણ થાય છે. જ્યાં સુવાવડ માટે ઈસ્પીતાલ હોય ત્યાં તો દરેક સ્ત્રીએ તેનો લાભ લેવો જોઈએ. ખીજ ગમે તેમ બોલે અગર નિંદા કરે તેની દરકાર રાખવી નહિ. જ્યાં નર્સ ન મળી શકે તેમ હોય, અગર ઈસ્પીતાલ ન હોય ત્યાં તેવાં ગામોમાં અનુભવી

હોશિઆર અને ચોકખી દાયણુને બોલાવવી. સાચુથી તેના હાથ વગેરે ચોકખા કરાવવા, અને ચોકખાં કપડાં પહેરાવવાં ત્યાર પછી સુવાવડીના ઝોરડામાં તેને પેસવા દેવી. તે ઝોરડો પુરતો હવા અને અજવાળા વાળો જોઈએ. તદ્દન અંધારો ઝોરડો નુકસાનકર્તા છે, તેમજ છુટથી પુષ્કળ પવન આવતો હોય તેવો પણ ન જોઈએ. સુવાવડ માટે કપડાં ગોઠડાં તેમજ ખાટલો વગેરે સ્વચ્છ અને સારાં જોઈએ. તૂટેલી ખાટલી અને ફાટેલી ગંધાતી ગોઠડી આપવાથી બાળક અને માતા બન્ને દુઃખી થાય છે. સુવાવડાં બૈરાંને અંધારામાં ખરેખરી ટાઢ હોય તેવે વખતે ખુફી જગામાં નવરાવે છે, તે દીલગીર થવા જેવું છે. પવન ન લાગે તેવી જગામાં તેલ વગેરે ચોળીને સારી રીતે માતા તેમજ બાળકને નવરાવવાં. બાળક જન્મ્યા પછી બીજે ત્રીજે દિવસે ધાવણુ ઉતરે છે, ત્યાં સુધીમાં બાળકને ગળથુથી પાય છે. શરૂઆતના ધાવણુમાં રચક ગુણુ હોય છે જેથી બાળકને જીલ્લાબ લાગે છે. આથી તેના પેટમાં મળતો ભાગ હોય છે તે બહાર નીકળી જાય છે. નાના બાળકને માતાએ હમેશાં નિયમિત વખતે ધવરાવવું. ઘડીએ ઘડીએ ધવરાવવાથી બાળકને અપચો થાય છે અને માતાને જરાએ વિસામો મળતો નથી. ત્રણ માસનું થતાં સુધી દિવસે બપોળે અને રાત્રે ત્રણ ત્રણ કલાકે ધવરાવવું જોઈએ. એટલે આશરે સવાશેર દૂધ તેના પેટમાં જવું જોઈએ. ચોથા મહિનાથી દિવસે ત્રણ ત્રણ અને રાત્રે ચાર ચાર કલાકે ધવરાવવું જોઈએ. એટલે આશરે પોણા બશેર દૂધ બાળકના પેટમાં જવું જોઈએ. જેને ધાવણુ બરાબર ન આવતું હોય, કંઠમાળ, ક્ષય કે બીજે કોઈ લયંકર રોગ લાગુ પડ્યો હોય, તેણે બાળકને ધવરાવવું નહિ. બાળકને બીજું દૂધ આપવું. દાખલા તરીકે જેને પુષ્કળ દૂધ આવતું હોય તેવી ઉચા ગુણુવાળી ધાવ પસંદ કરવી. ધાવ ન મળે તો બકરીનું અગર ગાયનું દૂધ આપવું. સારા તાજા ગાયના દૂધમાં ત્રણ ભાગ પાણી અને એક ભાગ દૂધ જુદાં જુદાં ઉનાં કરી દૂધ ઉપરની તર કાઢી લઈ માંહે જરા ખાંડ નાંખી મેળવી કરીને પાવું. જેમ જેમ બાળક ત્રણ માસથી મોટું થતું જાય તેમ તેમ પાણીનો ભાગ ઓછો કરતાં જવું. બાળકને કોઈ પણ દોરનું દૂધ માફક ન આવતું હોય તો ભાત કે ખીચડીમાં ચઢતાં જ થી નાંખવું, બરાબર ચઢ્યા પછી મસળી લાઢી જેવો ભાગ કરી બાળકને ચટાડવો. છ માસનું બાળક થાય ત્યાં સુધી તેને ફક્ત દૂધ ઉપર જ ઉછેરવું. છ માસ પછી ધીમે ધીમે અનાજનો ભાગ આપતાં જવું. બાળકને થી, ખાંડ, ગોળ, કે. સાકર જેવા ગળ્યા પદાર્થો બહુ લાવે છે, કારણ કે તેના શરીરને વધવાનું છે. પણ તે હદ ઉપરાંત આપવાથી નુક-

સાન થાય છે. કાચાં કે બગડેલાં ફળફળાદિ, મરીઆ. ચણા, ધાણી, તેમજ લાંબી મુદતના ખોરા થયેલા પ્રસાદ વગેરે આપવા નહિ. નિયમિત વખતને અંતરે ખોરાક આપવો. આખો દિવસ ખા ખા કરવાથી તેની પાચનશક્તિ ઘટી જઈ જરૂરને તુકસાન થાય છે.

ધરારાવનાર માતાએ કે આપાએ સાદો ખોરાક ખાવો. ભારે ખોરાક બાળકને ખરારાવવાથી અગર માતાએ ખાવાથી બાળકના પેટમાં ભરાવો થાય છે અને માંદું પડે છે. કદાપિ બાળક માંદું પડે તો તુરતજ સાફ થવાના ઇલાજ લેવા નેંછએ. દાખલા તરીકે કકુ, કરીઆતુ, દીવેલ, બાળહરડે, મધ, અગર ખીજ સાધારણ ધસારવાની ચીજ ઘરમાં હાજર રાખવી નેંછએ. બાળકને સહેજસાજ તાવ આવે તો મોટી હરડે ઘસીને તેમાં મધ કે ગોળ નાંખી બાળકને પાવું નેંછએ, અગર દીવેલ ચામાં નાંખીને પાવું નેંછએ. બાળકના પેટમાં ભાર રહ્યો હોય તો બાંબને અગર મહુડાંને બાફી તેનું એક ચમચી પાણી બાળકને પાવું. તેનાં પાંદડાં કે મહુડાં તેના પેટે બાંધવાથી પણ બાળકને આરામ થાય છે. થોરીઆનાં પાંદડાં અંગારા ઉપર ઉનાં કરી દીવેલ ચોપડી પેટે બાંધવાં, અગર એળીઆને વાટી ઉનો કરી પેટે ભરવાથી ખુલાસાબંધ ઝાડો થશે. બકરાની લીંડીઆ, ઘાણીનો ઘાહ, દીવેલીનાં મીજ અને મહુડાં ઝીણાં વાટી ખદખદાવી સેવાતાં સેવાતાં પેટે બાંધવાથી ગમે તેવા ભાર રહ્યો હોય તો પણ બાળકને સાફ થાય છે. બાવટાના લોટનો શીરો કરી પેટે બાંધવાથી પણ લાભ થાય છે. અતિશય ભાર રહ્યો હોય ત્યારે બાળકની પાંસળીએ ખાડા પડે છે, અને બાળક હાંફે છે. તે વખતે પાંસળીએ ન્યાં ખાડા પડે ત્યાં થોરીઆના ફધના ત્રિશુળ કરવાથી ભાર વછુટે છે. આ બાબત અનુભવસિદ્ધ છે; પણ બહુ ભરવાથી ઉઠે નહિ તેની સાવચેતી રાખવી. અગર એળીઆના ત્રિશુળ થઈ શકે છે. નાના બાળકને ઉધરસ થઈ હોય તો અજમો રૂમાં નાંખી તેની દીવેટ કરી ઘીનો દીવો કરવો, અને છાતીએ નાગરવેલનું પાન મૂકે છે અને કપડા વડે શેક કરે છે જેથી બાળકને આરામ થાય છે. મોંમાં ઘી ચોપડી જવખાર પાવાથી અગર ફધને ઉનું કરી મીઠું તથા હળદર નાંખી પાવાથી ઉધરસ નરમ પડે છે. લસણની કળીઆને ઘીમાં કકડાવી તેજ ઘી બાળકને પાવાથી ફાયદો થાય છે. બાળક માંદું પડવાનું હોય અગર તેને ભાર રહ્યો હોય ત્યારે, પ્રથમ ઉધરસ થાય છે. આવે સમયે તુરતજ ઇલાજ લેવા. ચંદન અને અજમો વાટી પાણી સાથે મેળવી પાવાથી પણ આરામ થાય છે અગર કેસર સાથે અજમો મેળવીને કે કેસરી ચંપાની કળી ઘસીને પાવાથી બાળકને આરામ થાય છે.

બાળક આખો દિવસ હાથ પગ હલાવ્યા કરે છે, હસે છે અગર પા પા કરે છે તેથી તેના શરીરને કસરત મળે છે. કેટલાંક બૈરાં બાળકને તેમ કરતાં અટકાવે છે. બાળક ઉઘાં પડી ચાલવા માટે પ્રયાસ કરે છે અને હોડાહોડ કરી મુકે છે તે વખતે માઈ બાળક થાકી જશે એમ ધારી માતાઓ તેને ગોદમાં લે છે તે બૂલભરેલું છે. ઘણીવાર બેસાડી મુકવાથી બાળક ખુંધાં થાય છે, અગર ઉભાં રાખવાથી તેના પગ રાંટા થાય છે. કેટે બેસાડીને ફરવાથી અગર ઝોળીમાં સુવાડવાથી તેની કમર વાંકી થઈ જવાનો અગર છાતી સંકાચવાનો સંભવ રહે છે.

ખાટલા કે પલંગ ઉપર સુવાડવાથી બાળકો પડી જાય છે. પારણામાં સુવાડવાથી બાળક હરી ફરી શકે છે તેમજ હાથ પગ બરાબર હલાવી શકે છે વળી પડી જવાની પણ બીક રહેતી નથી. પારણામાં માકડ, ચાંચડ કે જીવજંતુ ભરાઈ ન રહે તેની સાવચેતી રાખવી. ખંખેચાં બાદ તેને સૂવાડવું જેથી વીંછી, કાનખજુરો, અગર બીજું જનાવર કે કંઈ વસ્તુ ભરાઈ રહે નહિ. બાળકને હુકળા પાણીએ સાણથી નવરાવવું. વાળ સાફ કરી પુકળ પાણી રેડવું. નવરાવતી વખતે કંડા પવન ન લાગે તેની સંભાળ રાખવી. તેમજ કાનમાં પાણી ન પેસે તે બાબત સાવચેતી રાખવી. નવરાવ્યા બાદ કપડાથી શરીર કુછી ઘાએલું ઝમ્મલું પહેરાવવું. પછી ઉઘાડવાથી બાળક લાંબો વખત ઘસઘસાટ ઉઘે છે. એકજ બાજુએ અગર બે બાજુએથી તેજ આવતું હોય તે બાજુએ હમેશાં સૂવાડવાથી બાળક બાંકું થાય છે. કેટલાંક બાળકો રાત્રે ઉઘતાં નથી પણ દિવસે ઉઘે છે. રાત્રે માતાને જાગવું પડે છે જેથી કંટાળીને અરીણુ અગર બીજી ફેરી વસ્તુની ગોળીઓ કરીને ગળાં ને. તેના ઘેનમાં બાળક પડી રહે છે તે રીત પસંદ કરવા જોગ નથી. બાળકને આવી વસ્તુની હમેશાં ટેવ પડે છે. વળી કુદરતી વલણને દબાવી માતાના વહાલા બાળકને ઝેરતી ગોળીઓ ખવરાવવી એ ઘણું શોચનિય છે. ગોળીઓ વાળી સૂકવવા મૂકી હોય તો બાળકના હાથમાં આવવાથી ઘણાં બાળકો ખાઈ જઈ મોતને શરણુ થએલાં છે માટે ગોળી આપવાની રીત બહુજ નુકશાનકારક છે.

ધીમે ધીમે બાળકને રાત્રે સૂવાની ટેવ પાડવી. ગરમીની મોસમમાં દિવસે સૂવા દેવાં જોઈએ. ધાવણુ છોડ્યા પછી છોકરાને ફક્ત રાત્રેજ સૂવાડવાં. રાત્રે જાગતું હોય તેવા બાળકને મારીને, ધમકાવીને કે બીક અતાવીને

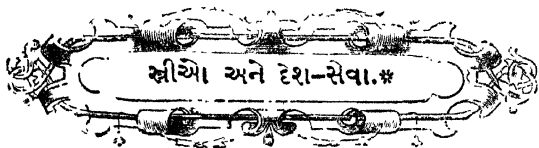
પરણે સ્વાડતું નહિ. પારણા ઉપર મચ્છરદાની રાખવી. હિંચોળ્યા વગર ઉઘવાની ટેવ પાડવી. ૭ માસ પછી બાળકને દાંત આવે છે તે વખતે કેટલાંક બાળકને ઝાડા ઉલટી થાય છે, મોંમાંથી લાળ ગળે છે કે આંખો આવે છે. આવે સમયે બાળકની આંખો મંચંધી સંભાળ રાખવી. ઉના પાણીથી વારંવાર ધોયાં કરવી. સદ્યુરિક્ષેસિડ અગર બોરિક એસિડની ભૂકી પાણીમાં મેળવી તેનાં ટીપાં પાડવાથી આંખો સારી થાય છે. બાળકો બપોળે દિવસ સુધી આંખો ઉઘાડતાં નથી જેથી આંખમાં છારી વળો જઈ ફક્ત પડવાનો સંભવ રહે છે માટે આંખો ઉઘડાવી ધોવી જોઈએ. બાળક આંખ ન ઉઘાડે તો ધોઈને ઘીનાં અગર દૂધનાં પોત મકવાં. થોડીવાર પછી અંધારામાં લઈ જઈ વાસણ વગેરે ખખડાવવાં જેથી તરતજ આંખો ઉઘાડશે. પછી આંખો ધોઈને સાફ કરવી. બાળકના સાંધાઓમાં, વળામણમાં, કાનની પાછળ અને અને ડોકમાં મેલ ભરાઈ રહેવાથી આદાઓ પડે છે તે બાબત સંભાળ રાખવી.

છરી, અપ્પુ કે બીજી ધારવાળી વસ્તુઓ, કાચ કે ઝરી વસ્તુઓ રાખડની મકવાથી બાળકના હાથમાં આવે છે અને હાથ કાપી બેસે છે. પે, પેસે, લખોટો વગેરે મોંમાં ઘાલે છે, અને ગળાની બારીમાં ભરાઈ રહેવાનો સંભવ રહે છે. ઉંઝા એટલે પારીએ કે દાદરા પાસે બેસાડ્યાં હોય તો પડી જવાનો ભય રહે છે, અગર પડી જાય છે જેથી ઘણાં બાળકને ખોડ આવે છે કે મોતને શરણુ થાય છે. કલાઓ, વીંટીઓ વગેરે પહેરાવવાથી આંગળા કે હાથ પગ કંતારી જાય છે, અથવા તે ખોવાઈ જવાનો કે કાઢ કાઢી લેવાનો ભય રહે છે માટે ઘરેણાં પહેરાવવાંજ નહિ.

બાળક બહુ પજવે છે ત્યારે કેટલીક માતાઓ બાવાની, સાપની કે બીજી કાંઈ રીતની બીક બતાવે છે. જેથી તેવાજ સંસ્કારો નાનપણથી તેનામાં પડે છે. કેટલીક માતાઓ બાળકને પજવતું અટકાવવા અંધારામાં કાઢી મૂકે છે અગર કાઢીમાં ઉતારે છે. જેથી સાપ કે વીંછી કરડવાને લીધે ઘણાં બાળકો મરણને શરણુ થએલાં છે. બાળક ઉપર રીસ ચઢાવવી નહિ, અગર ક્રોધ કરી માર મારવાથી છોકરાં સુધરવાને બદલે બગડે છે. બાળકના સાંભળતાં અપશબ્દો બોલવા નહિ કે કોઈને બોલવા દેવા નહિ. કેમકે બાળક અનુકરણિય છે. તેને અમુક વસ્તુ જોવાની ભાંગવાની અને પાછી આખી બનાવવાની તથા નવી નવી બાબત જાણવાની જીજ્ઞાસા થાય છે. જેથી વસ્તુને ભાંગે છે, જીવે અને પાછી આખી બનાવવા જાય છે. વળી તે નક્કી માણી છે જેથી બીજાની નકલ કરે છે અને તેની છાપ

તેના મગજમાં સચોટ પડે છે તે બુસી નાખવી મુશ્કેલ છે માટે તેમને સારી વસ્તુઓ ને સારી જીવીઓ બતાવવી અને સારા માણસોનાં સહાસમાં રાખવાં. તેમને જુદા જુદા રંગનાં પોચાં રમકડાં રમવા આપવાં. રંગવાળીં તેમ જ ચળકતી વસ્તુ તેમને વધારે પસંદ પડે છે. બાળક કંઈક બોલતાં શીખે કે તુરતજ અમુક વસ્તુનાં નામ બોલાવવાં અથવા અમુક વસ્તુનો રંગ કવો છે, કંટલી છે તે બાળક શીખવવી. બાળકને કળવણીની શરૂઆત જન્મથી જ થાય છે. એક કળવાએલી, સુશીલ અને સદાચારી માતા સો શિક્ષકાની બરાબર છે. અઢી વરસનું બાળક સો સુધી ગણી શકે છે તેમજ કવિતા પોતાની મેળે ગાઈ શકે છે તે અનુભવસિદ્ધ છે. બાળકને ગાયન વધારે પસંદ પડે છે. દાખલા તરીકે ઘણાં બાળકા હાલરડાં ગાયા વગર સૂઈ રહેતાં નથી. પોતાની માતા હાલા ગાય છે તે કાન માંડી ને સાંભળી રહે છે અને જાનાં રાગી ગાય છે. બાળકને સારાં સારાં કપડાં પહેરવાનું તથા બહાર ફરવાનું બહુજ ગમે છે.

બકરીનાં, ખિલાડીનાં, પોપટ કાગડા વગેરેનાં બચ્ચાં બેઠને બાળકને આનંદ થાય છે. બાળક સાથે દરેક માઆપે બાળક થવું, તેમની સાથે થોડા વખત વાતો કરવી, હસવું, તેમને હસાવવાં વગેરે બાળકને વધારે પ્રિય લાગે છે. બાળકને રમવા માટે નાનાં નાનાં રમકડાં ખરીદવાં જોઈએ. દાખલા તરીકે નાની સાવરણી, ટોપલી, વાડકી, થાળી, બેદું, તપેલી. જેથી પોતાના મા જે કામ કરે છે તે કામ કરવા છોકરાં તૈયાર થાય છે. તેમને માટે પાણીની તેમજ ખાવાની સગવડ નીચે રાખવી જેથી પોતાની ઇચ્છા મુજબ તે કામ કરી શકે. રમવાનો ઓરડો પાણુ જુદો રાખવો જોઈએ. નિશાળમાં સારા કળવાએલા શિક્ષકના હાથ નીચે સોંપવાથી બાળક ચાલાક થાય છે. માતાથી ઉતરતો દરજ્જો શિક્ષકનો છે. હાલનાં અણસમજુ ઉછરતાં બાળકા ને ભવિષ્યનાં મહાન મનુષ્યો છે તે બાળક લક્ષમાં રાખવી. ભણી રહ્યા પછી સાળ સત્તર વર્ષે તેમની ગ્રંથિ લીધા બાદ પરણાવવાં. બાળલક્ષની વિનાશકારક રૂઢીથી તેમને બચાવવાં તે નૃશિશિત માઆપનાં લક્ષણ છે.

[લેખક—શ્રીમતિ અવંતિકાબાઈ ગોખલે.]

ન્યાં જોઈએ ત્યાં મહાન ફેરફાર થઈ રહ્યા છે. દરેક દેશ અને દેશની પ્રત્યેક વ્યક્તિ, સત્ય અને ન્યાયની ઢાલ આગળ કરી પોતપોતાના હક માંગવા મંડી ગયા છે. જાણે સત્ય યુગની શરૂઆત થતી હોય એવો ભાસ થતો હોય એમ લાગે છે. યુરોપના પોત્ત લોકો કે આફ્રિકાના સીધી લોક પણ પોતાને માટે સ્વરાજ્ય મેળવવા તૈયાર થયા છે. આવી બધે દેશોએ ધડભાંગ ચાલી રહી છે તો આપણા હિંદુસ્થાન શાંત બેસી રહેશે ? જરૂર નહિ. આ સમયજ મોટી ઉથલપાથલનો છે. આના સમય આજ કંટલાંક વર્ષો થયાં આવ્યાં ન હતો; અને હવે પછી આવશે એવું દેખાતું નથી. જાણે કે એક મોટો ઉત્સવજ આવ્યો હોય એવું દેખાય છે. આ સંધિનો જો આપણે ઉપયોગ કરીએ નહિ તો આપણે મૂર્ખજ છઈએ એમ કહેવામાં કાંઈ હરકત નથી. હમણાંજ પુરા થયેલા મહા યુદ્ધમાં હિંદુસ્થાને કરેલી અમૂલ્ય અને અવર્ણનીય મદદ ઈંગ્લાંડના સ્મરણમાંથી જતી રહી નથી. હિંદુસ્થાને કરેલી મદદથી ઈંગ્લાંડની આંખ ઉઘટેલી લાગે છે. આ વખતેજ આપણે યત્ન કરવો જોઈએ; અને આવો પ્રયત્ન જોડતા ઉત્સાહ-પૂર્વક અને જોડતા જોરથી આપણે કરીએ તેટલુંજ જલ્દી આપણું રાષ્ટ્રીય કામ-સ્વરાજ્ય મેળવવાનું કામ વહેલું પુરું થશે.

પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એ વાત તો કીક, પણ તે કરવો કાણે ? ફક્ત પુરૂષોએ કે સ્ત્રી પુરૂષોએ સાથે મળીને ? જવાબ એટલોજ કે બંનેએ ભેગા મળીનેજ કરવો જોઈએ. સ્ત્રીઓ એટલે દેશનું અર્ધું અંગ-તો પછી રાષ્ટ્રીય કામમાં અર્ધા અંગને શા માટે ન લેવું ? અલખત લેવુંજ જોઈએ. જોડતા માણસ રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં વધારે તેટલું તે કાર્ય વધારે રહેલું. એટલે રાષ્ટ્રને માટે મહેનત કરવાની જોડલી જરૂર પુરૂષને છે તેટલુંજ કર્તવ્ય સ્ત્રીઓનું પણ છે.

* “ ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રીમંડળ ” સમક્ષ નૂતન વર્ષના બે બોલરૂપે શ્રીમતિ અવંતિકાબાઈ ગોખલેએ આપેલું વ્યસખાન

રાષ્ટ્રને માટે દરેક સ્ત્રીએ કાર્ક પણ કરવું જોઈએ એવું સિદ્ધ થયા પછી, સ્ત્રીઓએ કેવી જાતનું કામ કરવું એ પ્રશ્ન તરતજ આવી ઊભો રહે છે. તેઓએ શું પુરૂષો પ્રમાણે મોટા મોટા વેપાર ખેડવા કે વિજ્ઞાનની શોધ કરવી કે ભાષણો કરવા ? પ્રશ્ન બહુજ મદત્તવનો છે માટે આપણે તેનો સવિસ્તર વિચાર કરવો જોઈએ.

આપણા હિંદુસ્થાનમાં હાલમાં ઘણું કરીને ત્રણ પ્રકારની સ્ત્રીઓ છે. પહેલા પ્રકારની સ્ત્રીઓ એવી છે કે જેને લખતાં વાંચતાં જરાએ આવડતુ નથી. બીજા પ્રકારની સ્ત્રીઓ એટલે કે જેને સાધારણ લખતાં વાંચતાં આવડતું હોય; અને ત્રીજા પ્રકારની એટલે કે જેઓએ ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવીને પદવી સંપાદન કરેલી છે. આ બધા પ્રકારની સ્ત્રીઓને એકજ જાતનું રાષ્ટ્રીય કાર્ય કરનાં આવડે નહિ. જે પ્રમાણે મુશિક્ષિત સ્ત્રીઓને પોતાના જ્ઞાનના બળ વડે દેશ-સેવા કરનાં આવડે તે પ્રમાણે અભણ સ્ત્રીઓને આવડે નહિ. માટે તેમનું કાર્ય-ક્ષેત્ર બુદ્ધિજ હોય. માટે સર્વ પ્રકારની સ્ત્રીઓએ શું શું કરવું જોઈએ તેનો પ્રથમ વિચાર કરીને પછી મુશિક્ષિત સ્ત્રીઓએ વધારે શું કામ કરવું જોઈએ તે તપાસીએ.

લખનૌની કોંગ્રેસ પછીના હિંદુસ્થાનના સ્વરાજ્યના ઇતિહાસે એક નવીનજ વલણ પકડેલી છે. તેની પહેલાં, હિંદુ-મુસલમાનોનો સ્વરાજ્ય માટે પ્રયત્ન હતો જ; પણ તે પ્રયત્ન બહુજ છુટોછવાયો હતો. તેમાં ઐક્ય ન હતું, અને હોય તે ફક્ત અંતઃકરણમાંજ હતુ. તે બહાર દૃષ્ટિગોચર ન હોવાથી રાજ્યકર્તાના લક્ષમાંજ ન હતું. તે વેળા “ તમારામાં ઐક્ય નથી એટલે સ્વરાજ્યને લાયક નથી ” એવો તે લોકોનો આપણા ઉપર આરોપ હતો. પણ સને ૧૯૧૬ ની સાલથી લખનૌની કોંગ્રેસે ઇચ્છાંડની એવી ખાત્રી કરી આપી કે હિંદુ-મુસલમાન એક છે. તેઓમાં કાર્ક જાતની વદવાડ નથી અને તેથી હિંદુસ્થાન સ્વરાજ્ય માટે લાયક છે. ત્યાર પછી સત્યા-ગ્રહની ચળવળ ચાલી. હિંદુઓના મંદિરોમાં મુસલમાનોનાં ભાષણો અને મુસલમાનોની મશીદોમાં હિંદુઓની પ્રાર્થના થઈ. આવી વાત પછી ઐક્ય નથી એમ કાર્ક કહી શકે નહિ.

પણ જે હિંદુસ્થાનમાં નેતાઓ ઐક્ય કરવા માટે મહેનત કરી રહ્યા હતા ત્યાંની સ્ત્રીઓએ શું કર્યું તે જોઈને મન ઉદ્વેગ પામ્યા વિના રહેવું

નથી. પુરૂષ વર્ગ જુદી જુદી જાતોને એક કરવા માગે છે ત્યારે સ્ત્રી વર્ગ અંદર અંદર પોતાનાજ ઘરમાં વઢવાડ લાવી ભાઈ ભાઈઓમાં વિલેપ પાડે છે. આતું જોયા પછી આપણે સ્વરાજ્યને ખરેખરજ લાયક છઠ્ઠાએ કે નહિ એવો થોડો જામ ઉત્પન્ન થાય છે. બહેનો ! તમે એમ કહેશો કે “અમારાં ઘરની ભાંજગડ અમારાં ઘરમાંજ થાય છે તે તો અમારા ઘરની વાત છે.” પણ બહેનો ! તેમ નથી. તમારા કૃત્યથી તમે તમારું એકલાનું નુકસાન કરતાં નથી પણ તમે દેશદ્રોહ કરો છો. જે પ્રમાણે “Charity begins at Home” એટલે કે દયાની શરૂઆત ઘેરથીજ થાય છે, તે પ્રમાણે “Union begins at Home”—મંપની શરૂઆત ઘરથીજ થાય છે એમ કહેવામાં કાંઈ ભરકન નથી. ઘરનાંજ માણસોમાં એટલે કે ભાઈભાઈમાં જ્યારે વઢવાડ શરૂ કરાવશે તો તેજ ભાઈ દેશ-સેવા દેવી રીતે કરી શકે ! અને દેશમાં એકમંપી જમાવી સ્વરાજ્ય કેમ મેળવી શકે ! મત્તારીઓ ! તમારા કૃત્યથી તમારા પોતાના કાયદા માટે તેની દેશ-સેવામાં આડીખીલી થાઓ છો તેનો ખરાબર વિચાર કરો.

આ જગ્યાએ મારી એક એનપણીની વાત જરાક કહું તો તે અપ્રામં-ગિક થશે નહિ એમ લાગે છે. તે અમથી અમથીજ પોતાના પતિ અને દેગને લડાવી મારી ઘણી સાથે જુદી રહી. એક દિવસ મારે તેની સાથે વાત કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો અને મેં તેને આ નકરારથી દેશને થયેલુ નુક-સાન બતાવી આપ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે, “મારા આ કામથી દેશના કાર્યમાં આડી ખીલી પડી નથી પણ મેં થોડી ઘણી મદદ કરી છે.” મેં કહ્યું, “તે કેમ અને ?” એટલે તેણે જવાબ આપ્યો, “મારા કૃત્યથી મેં હિંદુસ્થાનમાં સ્વતંત્રતાનો ઘડો ખેસાડ્યો છે. સર્વ સ્ત્રીઓએ આ પ્રમાણે સ્વતંત્ર થવાનો ચત્ત કરવો એટલે હિંદુસ્થાનને ચપટીમાં સ્વરાજ્ય મળશે !” અરેરે ! કેટલા બધા ખૂલભરેલા વિચાર ! હિંદુસ્થાન સ્વતંત્રતા માગે છે એ વાત કબુલ, પણ તે સ્વતંત્રતા કઈ બાબતમાં નેહાએ એ વાત તે બહેને જરાએ લક્ષમાં લીધી લાગતી નથી. ભાઈભાઈઓને લડાવવાથીજ જે દેશને સ્વતંત્રતા મળતી હોત તો હિંદુસ્થાનનું કાંઈ આ કળીયુગમાં ક્યારનુંએ સફળ થઈ ગયું હોત.

માટે બહેનો, આવી રીતે કહાઓ ન કરાવતાં ઘરમાં એકેય કરવાનો પ્રયત્ન કરો. તમારા આવા સુંદર કામથી રાખૂ-કામની મમારતનો પાયો મજબુત થશે અને તેના ઉપર ઉભી કરેલી સ્વરાજ્યની ઇમારત ડોલશે

નહિ. આવી જાતનો ઝંપ સ્ત્રીઓ કરી શકે એમ છે. “અમે તો અલણુ, અમને લખતાં વાંચતાં આવડે નહિ તો અમે શું દેશ-સેવા કરીએ ?” એમ કહી શાંત બેસી રહેવાનું કાંઈ કારણ નથી. માટે સર્વ સ્ત્રીઓને મારી એટલી વિનંતી છે કે ઘરઘરમાં વઢવાડ કરાવવાનો નિંદ્ય ધંધો છોડી દઈ ન્યાં ત્યાં ઝંપ અને સુલેહ ફેલાવવા પ્રયત્ન કરો ને દેશના દેવામાંથી મુક્ત થાઓ !

કાષ્ઠપિણુ દેશની ઉન્નતિ કે અધોગતિ ધણું ભાગે દેશના વેપાર ધંધા ઉપર આધાર રાખે છે. જે દેશનો વેપાર મોટો ને દેશ જલ્દી આગાદ થાય. હંજવાડ તરફ નજર ફેંકો તો જ્ઞાંશો કે વેપારધંધાની વૃદ્ધિથીજ તે દેશ આટલો બધા બલોજલાલી ભોગવતો થયો છે. અમેરીકા તરફ નજર દોડાવશો તો માલુમ પડશે કે છેલ્લાં ૧૫૦ વર્ષમાં વેપારને લીધેજ પ્રથમ પંક્તિનો દેશ બન્યો છે. જર્મની, જાપાન વિગેરે દેશોનો વિચાર કરશો તો તેજ વાન જણાશે. લડાઈમ વળુચાર વાપ માં જર્મનીએ જે ટક્કર ઝીલી તે વેપારધંધાને લીધેજ. માટે આવી સ્થિતિ હોવાથી હિંદુસ્થાને વેપારની દિશામાં કાંઈજ પ્રયત્ન કરવો નહિ તે કીક ન ગણાય. પણ હિંદવાસીઓને પાસે જઈ ને જોઈએ તો ખચ્ચર પડશે કે હિંદીઓ વેપારનું મહત્ત્વ જાણતા નથી અને દેશનો નાશ કરે છે. દેશની ઉન્નતિમાં આડી ખીલી થાય છે એવું દેખાય છે. ન્યાં જાંઘએ ત્યાં પરદેશી વસ્તુનો ફેલાવો થતોજ દેખાય છે. સ્વદેશી વસ્તુનો તો કાંઈ ભાવ પૂછતું નથી. કારણ કે પરદેશી ચીજ દેખાવમાં જરા ઘાટબુટવાળી દેખાય છે, અને સ્વદેશી ચીજ સુંદર કે લપકાદાર લાગતી નથી અને વળી કીમત પણ વધારે પડે. સ્વદેશી બનાવટની વસ્તુમાં આવી જાતનો ઘોંડા ઘણો દોષ છે એ વાત હું કમુલ કહું છું. પણ બહેનો, એટલાજ માટે નમે સ્વદેશી ચીજ વાપરો એવી મારી નમને આગ્રહપૂર્વક વિનંતી છે. કારણ કે સ્વદેશીનો છાડ તો હજુ ઉગતો છે. તેણે જરાક બહાર ડાકું કાઢ્યું છે અને જે તેને ઉત્તેજન નહિ આપે તો તેનું મૃગ ઉઠી લાગશે નહિ. દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલી ચીજ દેશમાંજ ન વેચાય ને તેને ઉત્તેજન ન મળે તો પરદેશમાં તેને શું ઉત્તેજન મળવાનું હતું ! મારે એટલુંજ કહેવાનું કે ભણે સ્વદેશી ચીજ જરા મોંઘી હોય તોપણ સ્વદેશી ચીજ જ વાપરો એટલે તરતજ એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થશે કે સ્વદેશી વસ્તુ પરદેશી ચીજ કરતાં સોંધી પડશે ને સારી પણ થશે.

જો આવી જાતનું ઉત્તેજન સ્વદેશીને મળે તો સ્વદેશી વેપારીઓ પોતાના માલમાં સુધારો કરશે. અને જલ્દીજ તમને પરદેશી વસ્તુ કરતાં વધારે દુકાઉ ને લપકાદાર માલ આપવા માંડશે. આવી રીતે દેશના વ્યાપારને

ઉત્તેજન મળશે અને દેશની ઉન્નતિ થશે, માટે જહેનો, તમે એટલું કરો કે થોડી ખોટ ખાઈતે પણ દેશી બનાવટના માલને ઉત્તેજન આપો.

વખતે તમે એમ કહો કે “અમે તો સ્ત્રી, અમે પરતંત્ર અમે સ્વ-દેશીને ઉત્તેજન શી રીતે દઈએ ?” તો એમ નિરાશ થવાનું કંઈ કારણ નથી. પોતાને જોઈતી ચીજો, લુગડાં, કપડાં બંગડી વિગેરે ઘરખંસારમાં જોઈતી દરેક ચીજ સ્વદેશી વાપરો. અને ખાસ એટલી કાળજી રાખો કે પરદેશી માલ તો બીલકુલ વાપરવોજ નહિ. તમે તો ઘરના રાગ. તમારા પતિ ઉપર તમારું કાંઈ પણ વજન હોય તો તેને વિનંતિ કરો કે “આપણા ઘરમાં સ્વદેશી સિવાય બીજી વસ્તુ લાવવી નહિ. સ્વદેશી ન મળે તો પરદેશી ચીજ એકવાર લાવશો ને ચાલશે, પણ સ્વદેશી ચીજને લાત મારીને પરદેશી ચીજ વાપરો નહિ. આટલું કરશો તો તમે પુખ્ત દેશ-સેવા કરી એમ કહી શકાય.

ભણેલી અને અભણ એવી બધી જહેનોને કહેવા જેવી એક વાત ઘરેણાં વિષે કહેવાની છે. વખતે આ વાત તમને બધાને પચંદ પડશે નહિ તોપણ શાંત રીતે વિચાર કરશો તો આ વાત તમને સમજશે. ઘરેણાંમાં જેટલું ધન રોકાયેલું રહે છે તે કરાંડા રૂપિયા વ્યાપારમાં કામ લાગે અથવા તો તેનો ઉપયોગ દેશની ઉન્નતિમાં કામ લાગે. આપણા પતિ જેવું મૂલ્યવાન બૂપણ આપણી પાસે હોય ત્યારે આપણને બીજાં ઘરેણાંની જરૂર નથી. પણ વસ્તુસ્થિતિ બીજા પ્રકારની છે. સોના રૂપાના દાગીના મેળવવા માટે પતિ જેવા કિંમતી ઘરેણાંને દુઃખ આપતી ઘણી સ્ત્રીઓ નજરે પડે છે. આ કાંઈ ઠીક કહેવાય નહિ. આટલુંજ નહિ પણ દાઈકાઈ સ્ત્રીઓ કહે છે કે “જે દેશમાં કાચું સોનું પાકે છે તે દેશનો અમે સ્ત્રીઓ અમારા આપદાદા કેવા મોટા થઈ ગયા ? શું અમે દરિદ્રીની માફક ઘરેણાં વગર ફરીએ ? અમારાં ભીખારી જેવાં કપડાં જોઈ બીજા દેશના લોકો અમને હસે નહિ તો બીજું શું કરે ?” જહેનો ! આપણા દેશનો સ્થિતિ પાપમાત્ર થઈ છે તો પછી આપણને કાંઈ ભીખારી કહે તેમાં શી નવાઈ લાગે છે ? દેશમાં હબ્બરો ગરીબ લોકો અત્ર વિના તરફડીને મરે છે, તે વખતે પોતાની શ્રીમંતાઈ બતાવવા ઘરેણાંનો ઢગલો શરીરપર સીંચનારી સ્ત્રીઓ આપણી આ આર્થિક જીવિમાં છે ત્યાં સુધી આપણા દેશના ઉદ્ધારની શી આશા રાખવી ?

માટે જે જહેનો દાગીના માટે પતિને દમે છે તે જહેનોને તથા જેને

દાગીનાની ખોટ નથી તેવી ખહેનોને મારી માર્થના છે કે આજથી હવે દાગીના માટે તમે દમવાનું છોડી દો. અને ન માગતાં પણ જો પતિ દાગીના વાની આપે તો તેને કહેવું કે “ મારા સૌભાગ્યરૂપી અત્યંત મૂલ્યવાન અલંકાર મારી પાસે છે એટલે મને બીજા દાગીનાની જરૂર નથી. તે પૈસા તમે દેશ-કાર્યમાં ખર્ચો.” અહાહા! એક પત્નીના મુખમાંથી આવા શબ્દો નીકળે તો પ્રતિને કેટલો બધો આનંદ થાય અને હર્ષ સહિત તે દેશ-સેવામાં કેવા જોડાય ?

કોઇ વળી શંકા કરશે કે ઘરેણું ને દેશ-સેવાને શો સંબંધ ? પ્રશ્ન બહુજ સહેલો છે. અભારે હિંદુસ્થાનમાં કેટલીએ સંસ્થા છે જે બહુ સારી રીતે ચાલી શકે એમ છે, પણ પૈસાના અભાવથી તેનું કામ આગળ ચલાવવું બહુ મુશ્કેલ થઇ પડ્યું છે. દાખલા તરીકે સ્વરાજ્ય સંઘ, પૈસા ફંડ, ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટી જેવી શિક્ષણ આપનારી સંસ્થાઓ. આવી સંસ્થાને ઉદ્દેશ કેટલો બધો ઉચ્ચ છે અને તે સંસ્થાની ઉપયોગિતા કેટલી છે તે કહેવાની જરૂર નથી. અને તેના કામ પ્રમાણે તેને પૈસા બરાબર મળતા નથી એ કહેવાની કાંઇ જરૂર નથી, તો પછી પોતાનાં ઘરેણાંની ઉપયોગ શું આવા રાષ્ટ્ર-કાર્યમાં ન થાય ? તે રાષ્ટ્ર-કાર્ય શું સ્ત્રીઓથી ન થઇ શકે ?

બધી જાતની સ્ત્રીઓ કેવી જાતની દેશ-સેવા કરી શકે તેનો આપણે અભાર સુધી વિચાર કર્યો. હવે સાધારણ ભણેલી સ્ત્રીઓએ ઉપર લખેલા કાર્ય ઉપરાંત શું કરવું જોઇએ તે વિચારીએ.

જેવી રીતે રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ થવામાં વેપાર એ મુખ્ય કારણ છે તેમ કેળવણી એ દેશાન્નતિમાં મુખ્ય કારણ છે. ઇંગ્લાંડ, જર્મની વિગેરે દેશો ફક્ત વેપાર ઉપર ધ્યાન રાખીને બેઠેલા નથી પણ શિક્ષણની બાબતમાં ખુબ કાળજી રાખે છે. માત્ર પુરૂષોજ કેળવાય તો દેશની ઉન્નતિ થઇ શકે નહિ પણ સ્ત્રીઓને સુદ્ધાં શિક્ષણ મળવુંજ જોઇએ. કારણ કે સ્ત્રીઓ દેશનું અર્ધ અંગ છે, અને અર્ધું અંગ અલગ હોય તો દેશ સુશિક્ષિત થાય નહિ માટેજ પુરૂષ અને સ્ત્રી બંનેએ શિક્ષણ અવશ્ય લેવુંજ જોઇએ.

પુરૂષોને શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા આપણા દેશમાં જો કે ઉત્તમ નથી તો પણ સાધારણ છે. પણ સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવાની ક્ષારી સગવડ નથી. તે માટે એવી સગવડ કરી આપવાનું કામ સ્ત્રીઓનું છે.

શિક્ષણના ત્રણ પ્રકાર છે. પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ. આવી ત્રણ

જાતનું શિક્ષણ આપવું એ સાધારણ સ્ત્રીઓનું કામ નથી, પણ નાની બાળકીઓને પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવું તે કામ તેનાથી બની શકે એમ છે. એટલે છોકરીઓના પ્રાથમિક શિક્ષણની જવાબદારી પોતાના અંગ ઉપર લઇને તે યોગ્ય રીતે પાર પાડવું જોઈએ, એ તેમનું કર્તવ્ય હોવું જોઈએ. માત્ર છોકરીઓને પુસ્તકીઉં જ્ઞાન આપવાથી ચાલી શકશે નહિ, પણ તેમને સ્વદેશભિમાની અને નીતિમાન બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કારણ કે ન્હાનપણમાં જે છાપ પડે તે કોઈ દિવસ ભુલસાતી નથી. અને આજની બાલિકા તે આગળ ઉપર એક માતા થવાની છે, માટે આજથીજ તેનામાં તેવા ગુણની છાપ પડે તો તે પણ એક જાતની દેશ-સેવા કરેલી કહેવાય.

ઘરમાં સંપ જાળવી દેશમાં એકતા કરવી એ સ્ત્રીઓનો ધર્મ છે એ ઉપર કહી ગયા, પણ એટલું કર્યું એટલે આપણું કામ પુરું થયું એમ નથી. પણ ભણેલી બહેનોએ બીજાને આદર્શરૂપ થવું જોઈએ.

આદર્શરૂપ કેવી રીતે થવું એ પ્રશ્ન પછી આવશે. મારા મત પ્રમાણે તેનો એક ઉત્તમ ઉપાય છે. ગામમાં જે પ્રમાણે પુરૂષોની કલ્પ હોય છે તે પ્રમાણે સ્ત્રીઓની કલ્પ સ્થાપવી, અને તેવી રીતે ભેગી થયેલી સ્ત્રીઓમાંથી સાધારણ ભણેલી સ્ત્રીઓને એક કરવી. આવી જાતનો પ્રયત્ન કોઈ કોઈ ઠેકાણે થયેલો છે ને ત્યાં સફળતા પણ મળેલી છે. આપણાંજ શહેરની વાત કરીએ. અહિંયા દર ધુધવારે કેટલીક સ્ત્રીઓ એક કલ્પમાં મળે છે. તેઓનું કામ સાધારણપણે ઘરનું કામ કરવાનું હતું. કોઈકોઈવાર ભાપણો પણ થાય છે. પણ તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે ત્યાં ભેગી થનારી બધી સ્ત્રીઓમાં એક પ્રકારનું આપણાપણું ઉત્પન્ન થયું. આપણાપણું જે ઉત્પન્ન થયું તે એક જાતનું ઐક્ય કે બીજું કંઈ? માટે ભણેલી બહેનોનું એજ કર્તવ્ય છે કે તેમણે ગૃહ-કાર્ય નિમિત્તે પોતાના ગામની સ્ત્રીઓને એકત્ર કરવી, ને યોગ્ય વખતે પોતાના જ્ઞાનનો થોડો ધણો લાભ આપવો.

ઉપર કહેલી રીતથી કલ્પ સ્થાપન કર્યા પછી એક જાતનો ફાયદો થવા જેવું થાય છે. તે મંડળમાં મોટી પ્રખ્યાત સ્ત્રીઓને નિમંત્રણ આપી તેમની પાસે વ્યાખ્યાનો અપાવવાં જેથી તેમના બોધરૂપી અમૃત લાભ નહિ ભણેલી સ્ત્રીઓ, બાળકો તથા બાળકીઓ લઈ શકે. આ કંઈ ન્હાનો-સૂનો ફાયદો નથી.

ઉંચા પ્રકારનું શિક્ષણ લઈને મોટી ડીગ્રી ધરાવનાર બહેનોએ શું કરવું જોઈએ તેનો હવે વિચાર કરીએ. પ્રાથમિક (મૂળ) જીવણીની જવાબદારી

સાધારણ શીખેલી સ્ત્રીઓએ જ લેવી જોઈએ એમ આપણે આગળ કહી ગયા. હવે રહી મધ્યમ અને ઉચ્ચ પ્રકારની કેળવણી. આની જવાબદારી ડીગ્રીવાળા લણેલી સ્ત્રીઓ ઉપર છે. પણ જો બરાબર વિચાર કરીએ તો વધારે લણેલી સ્ત્રીઓ પોતાનું કર્તવ્ય બરાબર પાળતી હોય એવું લાગતું નથી. સાધારણ બી. એ. કે એમ. એ. સુધી સ્ત્રીઓ લણે છે ત્યાં સુધી તેમનાં નામ સંભળાય છે, પણ એક ડીગ્રી મેળવ્યા પછી તેમનાં નામ પણ સંભળાતાં નથી. ઘણી ડીગ્રીવાળા સ્ત્રીઓ લગ્ન કરી સંસારમાં પડે છે, અને પોતાનું સમાજ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય ભૂલી જાય છે એવું માન્ય પડે છે. સંસારમાં પડવુંજ નહિ એવો મારો મત નથી. સંસારમાં પડવું ખરું પણ તે સાથે આપણા કર્તવ્યનું ભાન રાખવું જોઈએ. ખહેનો, તમે લણેલાં છો, તમે સુધાર્યા છો તો શું દેશને તમારી પાસેથી કંઈ માગવાનો હક નથી? દેશ તમને એમ શાંત બેસી રહેવા દેશે નહિ. તમારા જ્ઞાનનો, તમારા બહુતરનો કોઈ સદુપયોગ કરો એમ દેશ તમારી પાસે આશા રાખે છે. એટલે સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓને મારી એટલી વિનંતી છે કે આજ સુધીનું જે આગસ હોય તે છોડો અને તમારું કર્તવ્ય સિદ્ધ કરો. દેશને તમારા જ્ઞાનની જરૂર છે તે જરૂર પૂરી પાડો. કન્યાકેળવણીની જ્યાં ત્યાં છુમ પડી રહી છે, છોકરીઓને છોકરાઓની શાળામાં જમને શીખવું પડે છે. કોઈ પ્રો. કર્વેના મહિલાશ્રમમાં જાય છે. ખરી જોતાં સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓને જ વાંક છે એમ કહેવામાં કંઈ હરકત નથી.

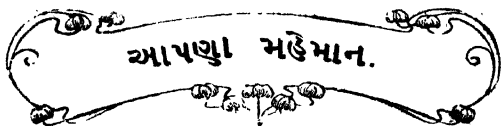
આપણી ખહેનો લણેલી છે તો પછી સ્ત્રી-શિક્ષણની જવાબદારી પ્રો. કર્વે જેના પુરૂષ ઉપર શા માટે પડે છે? તે જવાબદારી આપણે જ કેમ ન લઈએ? તેના કરતાં તેજ કામ શું આપણે સરસ રીતે નહિ કરી શકીએ? તો પછી શાળા કે પાઠશાળા સ્થાપવાની શા માટે આપણે તજનીજ ન કરીએ? આવો પ્રયત્ન આપણે કરવો જ જોઈએ. સ્ત્રી-શિક્ષણમાં આપણને થોડી ઘણી ખામી દેખાતીજ હોય તો આપણા અનુભવનો ઉપયોગ કરી તે દૂર કરવી જોઈએ. સ્ત્રી-શિક્ષણનું કામ આપણે હાથે ઉપાડી લઈએ. પુરૂષોને તે કામથી મોકળા કરવા જોઈએ. તેમને દેશનું ધણું કામ કરવાનું છે, તો આવી જવાબદારી આપણે લઈ લેઈએ અને દેશ-સેવા માટે ધણું માણસો ફાળવ પાડી શકીએ.

માસિકા અને વર્તમાનપત્રો એ જેમ વધારે પ્રગટ થાય તેમ દેશની ઉન્નતિ વધતી જાય એવો આજ સુધીનો બધાનો અનુભવ છે. માટે તે

દિશામાં પણ આપણે કંઈ કરવું જોઈએ. સુધરેલા દેશમાં માસિકપત્રો અને વર્તમાનપત્રોના ઢગલા આપણે જોઈએ તો માલુમ પડશે કે. સુધરેલા દેશ આ બાબતમાં બહુજ આગળ વધેલો છે. ત્યાંનું એકે એક માસિક જોઈએ તો મન આશ્ચર્યમાં ડુબી જાય છે. રસીલી તથા બોધદાયક વાર્તાઓ, જુદા જુદા વિષય ઉપર લખેલા ઉત્તમ નિબંધો, દેશ પરદેશની જુદી જુદી જાતની જાણવાજોગ ખબરો, એવી કેટલીએ બાબતો તેમાં આવે છે. માટે આપણા માસિક અને વર્તમાનપત્રોને સુધારવા માટે નવા નવા માસિક ને વર્તમાન પત્રો કાઢવા જોઈએ એ હિંદુસ્થાનના લોકોનું કર્તવ્ય છે. આમાંનું પુરૂષ વર્ગનું કાંઈક કામ સ્ત્રીઓએ ઉપાડી લઈ તેનો બોજો હલકો કરવો જોઈએ. વળી આવા માસિકોની ખાસ જરૂર છે. ખાસ સ્ત્રીઓને માટે સ્ત્રીઓએ કાઢેલાં એવાં માસિક કે વર્તમાનપત્ર હિંદુસ્થાનમાં કેટલાં છે ? બહુજ થોડાં. તેથી સ્ત્રીઓને માટે સ્ત્રી ઉપયોગી પુષ્કળ માહિતી આપતું માસિક આપણા દેશની સ્ત્રીઓએ શું ન કાઢવું જોઈએ ? અને એમ કાણ કહેશે કે સ્ત્રીઓ પુરૂષો કરતાં આતું માસિક વધારે સારી રીતે નહિ ચલાવી શકે ?

દવા વગરના ડાક્ટર.

સૂર્યનો તડકો અને તાજી હવા સાજા માણસોને ઉપયોગી છે તો માંદાં માણસોને તે વધુ જરૂરની અને ઉપયોગી છે. સેનેટેરીયમો અને દરિયા કિનારાનાં મકાનો ઘણાં ખરાં માંદાં માણસોને સાજાં કરવાનો જશ ખાટી જાય છે તેનું કારણ કાંઈજ નહિ પણ એ મકાનોમાં વચર પૈસે મળીતી સૂર્યના પ્રકાશ અને ખુલ્લી હવા રૂપ કુદરતી હવાજ છે; જેના પૈસે માણસ જાતને આપવા પડતા નથી. સૂર્યનો પ્રકાશ, સ્વચ્છ હવા અને સ્વચ્છ પાણી એ ત્રણ કુદરતી મહત્ત્વ દવાઓ છે, તો માણસોએ શા માટે તેનો ત્યાગ કરી બનાવટી ખનિજ અને પ્રવાહી દવાઓ ખાવી જોઈએ ? જે લોકો કુરસદનો બંધો વખત આ પ્રમાણે ખુલ્લી હવામાં આવેલાં મકાનોમાં ગાળે છે તેમને આરોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે, અને શહેરી લોકો કરતાં તેઓ વધારે આરોગ્યતા રહે છે. શહેરમાં વસતા શહેરીઓએ હંમેશાં ખુલ્લી હવામાં ફરવાનો મહાવરો રાખવો જોઈએ. ઈંગ્લંડના જે મહાન નરો લાંબુ આયુષ્ય ભોગવી ગયા છે તેઓ હંમેશાં ખુલ્લી હવામાં ફરવાની ટેવ પાડ્યાથી અને યોગ્ય કસરતથી પોતાની જીંડગી લંબાવી શક્યા છે.

[અનુવાદક:—એન કાશી દેવચંદ રામજી.]

આપણા દેશમાં કોઈ પણ મહેમાન કોઈને ઘેર આવતો તો ઘરનાં બધાં માણસ બહુજ ખુશી થતા અને બધા લોક તેની સેવામાં લાગી જતા. તેઓ એમ માનતા હતા કે જાણે ભગવાન આવ્યા છે. હિંદુ લોકો અતિથિને ભગવાન રૂપ માને છે. પરંતુ તે વાત તો પહેલાં હતી હવે તેમ નથી. પહેલાંના વખતમાં તો ખરેખરજ મહેમાનને સાક્ષાત્ ઈશ્વર માનવામાં આવતા, અને ઈશ્વરના રૂપે જ તેની સેવા ચાકરી કરવામાં આવતી. ગરીબમાં ગરીબ મનુષ્ય પણ મહેમાનની સેવા કરવામાં ચુકતો નહિ, ગમે તો તે દિવસે ઉપવાસ કરવો પડે.

આજ કાલ તો આપણે બધા લોકો સમ્યક્થી ભાઈબહેનોને જ મહેમાન ગણીએ છીએ. પણ કોઈ પણ રસ્તે ચાલતો ગરીબ માણસ આપણે ઘેર આવે તો આપણે બહુજ કચવાઈએ છીએ. અને તેને બે ચાર લુપ્તી સુકી રોટલી આપીને બહુજ મહેમાનગીરી કરી નાખી એમ ગણીએ છીએ. ધણે ભાગે તો તે બિચારાને બે ચાર ગાળો પણ મળે. મહેમાનોની આ સ્થિતિ જે લોક ધનવાન કહેવારાવે છે તેને સાં ધણે ભાગે હોય છે. ગરીબોનું દુઃખ ગરીબો જ સમજી શકે છે એટલે ગરીબ લોકો તો ગરીબ મહેમાનની શક્તિ પ્રમાણે થોડી ધણી પણ સેવા ચાકરી કર્યા વિના રહેતા નથી.

એક મોટો જમીનદાર હતો. તેને કંઈ પણ છોકરું નહતું. તે પુત્રની આશાએ સાધુઓની બહુજ સેવા ચાકરી કર્યા કરતો હતો. કેટલાક નામ ધારી સાધુઓ તો તેને દરવાજે કાયમ પડ્યા રહેતા, અને ખેડે વખત સ્વાષ્ટિ ભોજન ખાઈને ગાંજના દમ લગાવ્યા કરતા. એક દિવસ કોઈ ગરીબ મનુષ્યે તેને દરવાજે આવીને કહ્યું, કે મને કંઈક ભોજન આપો. જમીનદાર સાહેબને દયા આવી પણ તેણે પોતાના નોકરને કહ્યું કે તેને એક પસો દઈને રવાના કરી દે. તે મનુષ્યે તે પસો તો લઈ લીધો. પરંતુ કહ્યું કે “હજુર, હું તો કંઈક ભોજન માગું છું.” જમીનદાર સાહેબ બોલ્યો કે “નકામો બકબક કર નહિ. ચાલ્યો જા. અહિં ભોજન ભોજન કંઈ નહિ મળે.”

પરંતુ તે બીખારી સાંથી ગયો નહિ. તે જાણતો હતો કે જમીનદાર સાહેબ બે ચાર સાધુને જમાડ્યા વિના જમતા નથી. આથી તે જમવાનો

વખત થશે ત્યારે મને બોલાવી લેશે એવી આશાથી બેસી રહ્યો. તે દિવસે અકસ્માત એવું થયું કે જમીનદાર સાહેબને ઘેર કાંઈ પણ સાધુ આવ્યો નહિ અને જમીનદાર સાહેબને જમવાનું મોકલું થવા લાગ્યું. તેઓ બહાર નિકળ્યા તો ત્યાં તે બીખારીને બેઠેલો જોયો. તેણે કહ્યું, “ અલ્યા ચાલ, તું ખાઈલો. તું ખાઈશું છોને ? ” તેણે ઉતાવળો જવાબ આપ્યો, “ હા. ”

બોજનના થાળ પીરસાયા, અને જમીનદાર સાહેબ તેની સાથે જમવાને બેઠા. આ ગરીબ માણસ કંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના ગુપ્તગુપ્ત બેસી રહ્યો. તેનાથી ખાંધ શકાયું નહિ. તે કંઈક વિચાર કરી રહ્યો હતો. છેવટે તે બોલ્યો, “ હજુર સાહેબ, મને માફ કરો. હું એમ ન હોતો જાણતો કે આપ મારી સાથે બોજન કરવા બેસશો. હું બોજનની આશાએ જૂઠું બોલ્યો છું, કે હું ખાઈશું છું. ખરેખર તો હું તો એક નીચ જાતિનો માણસ છું. ”

જમીનદાર સાહેબ આ સાંભળીને ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગયા અને તેણે ગુસ્સાથી તે બીખારીને મારીને બહાર કાઢી મુક્યો.

તે દિવસે રાતે તે જમીનદારને એક સ્વપ્ન આવ્યું. તેમાં તેને કાંઈ માણસે આવીને કહ્યું કે “ તમે આજે બહુ ખરાબ કામ કર્યું છે. જો તમે નીચ કહ્યો તેને ઈશ્વરે કેટલા આદરથી આટલા બધા દિવસ સુધી સંભાળી રાખ્યો છે ? શું તમે તેને એટલો હલકો માન્યો કે તેને તમે થોડી વારને માટે પણ તમારા ઘરમાં બેસાડીને જમાડી શક્યા નહિ ? અરે ! મૂર્ખ, કાણ નીચ છે અને કાણ ઉચ્ચ છે ? કાણ ગરીબ છે ને કાણ ધનવાન છે ? ઈશ્વરની નજરે બધા સરખાજ છે. તો પછી ઈશ્વરના પેદા કરેલા પ્રાણીઓમાં એવો ભેદ પાડીને એટલો બધો પાપનો બોળો શામાટે ઉઠાવી લ્યો છો ? ગરીબ માણસોજ બધાના મહેમાન છે. ”

જમીનદારની આંખ ઉઘડી ગઈ. એમણે બીજેજ દિવસે ગરીબોને માટે એક અતિથિશાળા તથા સદાવત ઉઠાડ્યું.

ખરી વાત છે કે દરિદ્રો દુઃખી હોવાથીજ આપણો હાથ પગ મળજીત રાખે છે. તેને નીચ જાતિના સમજીને તથા તેને મેલા દેખીને આપણે તેને અડતા નથી અને તિરસ્કાર કરીએ છીએ !

પણ આપણે વિચારવું જોઈએ કે એમ કરવાને ક્યો વિશેષ અધિકાર આપીને પરમેશ્વરે આપણને અહીં મોકલ્યા છે ?

ગરીબો એ આપણા સહુના મહેમાન છે.

ગરીબોમાંજ ભગવાન રહે છે.*

[શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિરનાં બાલકોની માતાઓને
અપાએલ ભાષણમાંથી.]

પ્રિય માતાઓ,

તમે બાળકને કદી પણ મારો નહિ. તમને કદાચ લાગતું હશે કે બાળકને માર્યા વિના તો કદિ પણ ચાલેજ નહિ. બાળકો આખો દહાડો માર્યું ખાયા કરે, તોફાન કરે, કળ્યા કરે, ને કવરાવી મૂકે તેમને તે માર્યા વિના કેમજ ચાલે ? એવો પ્રશ્ન તમે કદાચ મને પૂછશો. પણ હું તમને વિનંતિ કરીને કહું છું કે તમે બાળકોને મારો નહિ. એકવાર બાળકને મારવાનું કામ છોડી દો અને પછી ખાત્રી કરોકે તમારે બાળકને મારવાની જરૂર હતી કે નહિ.

બાળકો તો પ્રભુને ઘેરથી અહીં પધારેલા નાના દેવો છે. તમે જાણો છો કે બાળક માટે તો આપણે પત્થર એટલા દેવ કરીએ છીએ. બાળકો ધરનું ધરણું છે, બાળકો ધનનો અમૂલ્ય ખજાનો છે, બાળકો દેશનું જવાહીર છે. આવાં મોંઘાં બાળકોને આપણે શા માટે મારીએ ? પ્રભુએ તમને પ્રેમથી આપેલાં બાળકોને મારતાં તમને એ પ્રભુના પ્રેમનો વિચાર કેમ નથી આવતો ?

હું જાણું છું કે બાળકને મારવાની તમને કંઈ હોંશ થતી નથી. મોટો લાલ લેવા માટે તમે તેને મારતાં નથી એ પણ હું જાણું છું. પણ છતાં તમે તેને મારો છો; તેનું એક કારણ એ છે કે તમે તેનાથી કંટાળી જાઓ છો. કેટલીક માતાઓ ખીજની દાઝે પોતાના પ્રિય બાળકને મારે છે. કેટલીક માતાઓ ખીજ ઉપરની રીસ પોતાના બાળક ઉપર ઉતારે છે. કેટલીક માતાઓ પોતાની આજસના કારણે પોતાનું શરીર નથી ચાલતું તેથી બાળકને મારે છે. કેટલીએક માતાઓનો મિનગ્ગ એવો ગરમજ રહે છે કે ઘડી ઘડીમાં તે ખોવાઈ જાય છે ને તેને પરિણામે

બાળકને માર પડે છે ને કેટલીએક માતાઓ પોતાની નિર્બળતાને કારણે પોતાના બાળકને ઢીબે છે. માતાને આ શરમાવનારું છે. માતા તે તો માતા !! એને આવું તે શોભે !

મારવાનું કામ તો કસાઈનું છે, ઘાતકીનું છે. મારવાથી પરમેશ્વર આપણા પર પ્રસન્ન કેમ જ રહે ? બાળક ગરીબ, પરાધીન અને નિર્બળ છે. તેનામાં તાકાદ નથી તેથી તેને મારશો તોપણ તે દુસકાં ભરતું ભરતું પાછું તમારાજ બાળામાં આવીને બેસશે. તે બીચારું ક્યાં જાય ! તમે પણ બાળકને મારીને ઘણીવાર રડો છો અને પસ્તાવા કરો છો. જે તમને ગમતું હતું તે પ્રભુએ તમને આપ્યું છે. પ્રભુને એ પાછું દઈ દેવાની મરજી ન હોય તો તેને જરૂર મારો તો નહિ જ. મારથી ટેવાએલાં બાળકો રાંકડાં, રોઈ પડે તેવાં, ગરીબડાં, નમાલાં અને પોતાની માની વાત યાદ આવે સારે કાઈ રાક્ષસીની વાત સંભારીને બહી મરે તેવાં હોય છે. બહુ બંધને આવાં બાળકો આપણે શું કામ બનાવીએ !

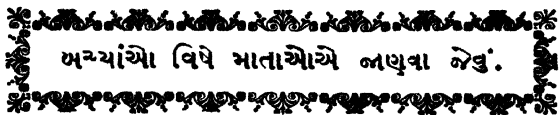
માતાનો પ્રેમ અદ્ભુત ગણાય છે. એ પ્રેમનો ખરો લાભ બાળકને ક્યારે મળશે ?

ગુસ્સાને લીધે તમે બાળકને મારો છો. પણ ગુસ્સો તો નબળાઈ છે; એ કંઈ બળનું લક્ષણ નથી. તમે બાળકને મારશો તો તેઓ મોટાં થઈને પોતાનાં બાળકને મારશે ને એવી રીતે મારની પરંપરા પેઢી દર પેઢી ચાલશે તેનું પાપ તો તમને પણ લાગશેજ.

મારથી હિંસા થાય છે. બાળક નિસાસા મુકી મારનારને સંભારે છે સારે કરુણાનો સાગર ઉછળે છે. બાળકને રડાવી તમારે ક્યું રાજ્ય લેવું છે ? એ બાલુડાંની આંતરડી આપણાંથી તે કેમ દુભાવાય !

ખરો સંયમ અને તપ બાળકને નહિ મારવાના પ્રયત્નોમાં છે, એ બૂલો નહિ.

ગિજુભાઈ બધેકા.

અચ્ચાઓ વિષે માતાઓએ જાણવા જેવું.

[લેખક-ડૉ. ઇન્દુલાલ સેવકલાલ દવે, એમ. બી. બી. એસ.]

વજન.

જન્મ વખતે અચ્ચાઓનું વજન સાધારણ ગુજરાતીઓમાં પાંચથી સાત શેર હોય છે. ચાર માસે તે બમણું થાય છે. બાર માસે ત્રણ ગણું, છ વર્ષે છ ગણું. અને ચૌદ વર્ષે બાર ગણું થાય છે.

શ્વાસોચ્છવાસ.

૨ માસથી ૨ વર્ષ સુધી	દર મીનીટ ૩૫
૨ વર્ષથી ૬ વર્ષ સુધી	,, ૨૩
૬ ,, ૧૨ ,,	,, ૨૦
૧૨ ,, ૧૫ ,,	,, ૧૮
૧૫ ,, ૨૧ ,,	,, ૧૬-૧૮

ઉંમર લાયક પુરૂષના કરતાં સ્ત્રીના શ્વાસોચ્છવાસનો વેગ જરા ઊંચા-વજો હોય છે અને ખાસ કરી ગર્ભાવસ્થામાં.

શરીરની ગરમી.

તંદુરસ્ત સ્થિતિમાં ગરમી ૯૮.૪° હોય છે. બગલ કરતાં જીભ નીચે એક ડીગ્રી વધારે હોય છે. પ્રાતઃકાલે જગ્યા પછી સૌથી વધારે હોય છે અને મધ્ય રાત્રે ઓછામાં ઓછી હોય છે. હંમેશા આખા દિવસમાં થઈ વધારે-માં વધારે ૧.૦° નો તફાવત સાધારણ સ્થિતિમાં ઉપર કે નીચે હોય છે.

બગલની ગરમી ૯૭° હોય તો લયજ નહીં. અથવા ૧૦૦° થાય તો પણ તાવ હોય નહીં.

સાધારણ સ્થિતિમાં ૯૮.૪°થી વધારે અથવા ૯૭.૩°થી ઓછી ગરમી હોય તો રોગ સમજવો. ૧૦૩°-૧૦૫° સખત તાવ. ૧૦૫°-૧૦૮° ભયંકર સ્થિતિ. ૧૦૮°-૧૦૯° મૃત્યુ સન્નિપ્ત. પરંતુ જ્યારે તાત્કાલિક તાવ આવ્યો હોય અને ગરમી બહુ વધી જાય તો તેથી ગભરાવાની જરૂર નહીં. જ્યારે તાવ, ખાસ કરીને મેલેરીયાનો ચઢવા માંડે છે ત્યારે

ધણી વખત ૧૦૬°-૧૦૮° થાય છે ત્યારે થોડીવાર પછી તે નીચો ઉતરવા માંડે છે.

‘સંધીવા’ના તાવમાં ૧૦૪° તાવ ગંભીર સ્થિતિ સૂચવે છે. અને હૃદયમાં ખીગાડ થતો હોવાનું સૂચિત થાય છે. ‘કમળા’માં તાવ ચઢે તે ઇન્છવા લાયક નહીં. પ્રસૂતિ પછીના પંદર દિવસમાં તાવ ચઢે તો પેટના અવયવોનો સોળે સમજવો. ક્ષય રોગમાં જે હંમેશ રહેતા તાવ કરતાં તે વધવા માંડે તો રોગ આગળ ફેલાયાનું સમજવું.

સામાન્ય.

તંદુરસ્ત બાળક દિવસમાં અરાદથી વીસ કલાક ઉઘે છે.

ધણું ખરું ખીજતી ત્રીજા મહીના પહેલા બચ્ચું પોતાનું માથું ઉંચકી શકતું નથી, અને પાંચમા માસ પહેલાં ટટાર ખેસી શકતું નથી.

ચાલવાનું શરૂ કરવાનો વખત ધણુંખરું દસમો મહીનો હોય છે; પરંતુ તેથી મોડું થાય તે રોગનું ચિહ્ન ગણાય નહીં.

બાળકને નિયમિત અંતરે ધવડાવવું જોઈએ તથા પાણી પીવડાવવું જોઈએ.

ધાવણ છોડાવવાનો વખત દસમાથી ચૌદમા મહીનાનો હોવો જોઈએ. પરંતુ શરૂઆતના ઉનાળાનો સમય પસંદ કરવો નહીં.

છ માસ પહેલાં છોકરું જડથી રડતું નથી.

જે છોકરું માંદું હોઈ નાડીનો વેગ ૧૪૦ હોય તો અતિશય ખાવાથી તે થયેલાનું જણાવું. પણ જે માંદગીમાં નાડીનો વેગ માત્ર ૪૦ હોય તો મગજનો સોળે થયાનું જણાવું.

જીભ ઉપર જે સફેદ દહીં જેવી છારી હોય તો આંતરડાંનો ખીગાડ સૂચિત થાય છે. જે જીભ રાત્રી, સૂકી અને ગરમ હોય તો આંતરડાંનો વરમ. શીક્રી અને નરમ લખડતી હોય તો ધણી જ અસક્તિ. અને જે જીભ બહાર કાઢતાં ધ્રૂજતી હોય તો જ્ઞાનતાંતુની નબળાઈ સમજવી.

જીભ ઉપર સફેદ છારી હોય તો તાવ, પીળી છારી હોય તો કલેબું અથવા ‘લીવર’ અને હોજરીનો ખીગાડ, સૂકી અને બાહ્ય પેપરના રંગની જેમ તો લોહીમાં કાંઈ રોગનું ઝેર સખત ફેલાઈ ગયેલાનું, લાલ કીરમજી રંગની છારી હોય તો રતવા, ચળકતી હોય તો અપચો, ચળકતી અને ભૂરાશ પડતી હોય તો વારસાઈ ‘સીરીલીસ’; એમ સમજાય છે.

કોઈ લાંબા વખતનો રોગ ન હોય અને ગાલ ઉપર લોહીનો ભરાવો થઈ રાતા થાય તો તાવ સમજવો. જો આ પ્રમાણે, મોં, કાન અને કપાળ થોડા વખતથી જ રાતું થયું હોય અને આંખ બાડી થાય, આંખની કીકી મોટી નાની હોય, અને ઉપલો હોઠ ઢીલો પડી લટકતા જેવો હોય ત્યારે મગજનો સોજો અથવા એવું સમજાય છે.

સતત અને સહેજે દેખી શકાય તેવી કૃષ્ટતા હોય તો કોઈ ધીમે રોગ સમજવો.

આંગળીઓનાં ટેરવાં જડાં થતાં જાય અને નખ ગોળ વળતા જાય તો રૂધિરાભિસરણમાં ફેરફારની નિશાની સમજવી.

હાથપગનાં હાડકાંના છેડા કુલતા જાય અથવા હાથ અને પગ રીકકા થાય અને ચરબી વધતી જાય તો ‘ રીકેટ્સ ’ નામનો રોગ, જેમાં લોહીમાં ચૂનાનો ભાગ ઓછો હોય તે સમજવો.

૭ માસ અને તેથી નાનાં બાળકોમાં આંખમાં જો આંસુ ન આવતાં હોય તો કોઈ ગંભીર રોગ થવાનું સમજવું. તીલ્હી અને લાંબી ચીસોથી મગજ અને જ્ઞાનતંતુઓનો વરમ સમજવો.

જો બચ્ચાં પોતાનો હાથ વારંવાર માથા ઉપર દબાવ્યાં કરે અથવા પોતાનું માથું માના શરીર સાથે દબાવ્યાં કરે તો કાનમાં કાંઈ થયેલાનું સમજવું.

જો આંગળીઓ સતત મોંઢામાં વારે ધડીએ ઘાટ્યાં કરે તો ગળામાં કાંઈ થતું હોવું જોઈએ.

માથું જો આમતેમ અઘાળ્યાં કરે તો ગળામાં રૂંધણુ થતી સમજવી.

અવાજ ખોખરો અને ન સાંભળી શકાય તેવો હોય તો ગળાનો સોજો સમજવો. પરંતુ જો અવાજ નરમ અને આજીજી કરતા જેવો હોય તો પેટનો કોઈ રોગ સમજવો.

ગળાની બારીના સોજામાં ઉધરસ ખોખરી અને સખત આવે છે. સસણીમાં બહુજ કઠ્કંપ; દુઃખ થાય અને ઉધરસ ચોરાય તો ‘ ન્યુમોનીયા ’ અથવા તો પ્લુરીસી ફેફસાનાં પડનો વરમ. ઉંટારીઆમાં એકદમ સખત અને સતત.

જો ઉધરસ સૂકી અને દુઃખ વિનાની હોય તો અપચો. દાંત આવતાં અડચણ અથવા તાવની શરૂઆત સમજવી.

શ્વાસોચ્છવાસ જો ધીમો અને વચ્ચે વચ્ચે અટકતો તથા નિઃશ્વાસ નાંખતો હોય તો મગજનો રોગ સમજવો.

પણ જો તે અચકાતો હોય તો પણ ઝડપથી ચાલતો હોય તો વરાધ્ર ઝડપથી ચાલતો પણ ઉપરછલ્લો હોય તો ગળાની બારીમાં તથા શ્વાસ-નળીમાં સોજો સમજવો.

થોડા વખતના આવેલા તાવમાં આખા દિવસમાંથી એક પણ વખત તાવ 'નોર્મલ' એટલે સર્વ સાધારણ ગરમી જેવો થતો નથી, પણ લાંબા વખતના જવરમાં તે દરરોજ એકાદ વખતનો 'નોર્મલ' થાય છે.

છેક બચપણમાં રોગ અને તેથી થતાં ચિક્કો વચ્ચે બહુ સંબંધ નથી. કારણ સખત તાવ, બેચેની, ચીસો અને તાણુ જેવી હાથપગની હીલચાલ, એ બધું ચોવીસ કલાક કરતાં પણ ઓછા વખતમાં નાબુદ થઈ જાય.

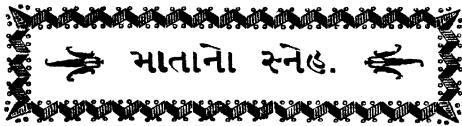
પ્રથમ વર્ષમાં બાળક બહુજ ઝડપથી વધે છે. એટલે કે છ થી સાત ઇંચ. ચોથાથી સોળમા વર્ષ સુધીમાં દર વર્ષે બે ઇંચના આશરે વધે છે. વીસમા વર્ષ સુધીમાં એક એક ઇંચ.

જન્મ વખતે લંબાઈ આશરે ૧૮-૨૦ ઇંચ હોય છે. અઢી વર્ષના બાળકની લંબાઈ તેની લવિષ્યની ખરી લંબાઈ કરતાં બરાબર અડધી હોય છે !

દુધીયા દાંત વીસ હોય છે. તે કુટવામાં ઘણુંખરૂં નીચલા જડબામાં પહેલું અને પછી તેવોજ દાંત ઉપલા જડબામાં આવે છે.

કરડવાનાં દાંતમાંનો વચ્ચે દાંત પાંચમાથી આઠમા માસ સુધીમાં કુટે છે. બાજુ ઉપરનો કરડવાનો દાંત સાતથી નવ માસ સુધીમાં; પહેલી દાઢ દસથી બાર માસ સુધીમાં, કુતરીઆ દાંત સોળથી વીસમા માસ સુધીમાં અને બીજી દાઢો વીસથી ત્રીસમા માસ સુધીમાં કુટે છે.

બીજા અથવા કાયમના દાંત પાંચ છ વર્ષની વયથી આવવા માંડે છે. બાર વર્ષની વયે ચોવીસ અને ચૌદ વર્ષે અઠાવીસ દાંત ઘણુંખરૂં આવેલા હોય છે. ઝહાપણની દાઢો અરાઢથી પચીસમા વર્ષ સુધીમાં આવે છે.

[લખનાર:—રા. રા. હંસરાજ વી. ભદ્રેશ્વરા.]

પરમકૃપાળુ પરમાત્માએ માતાના હૃદયમાં એવા મધુર ઝરાનું વહન કર્યું છે, કે જેનો પ્રવાહ કદાપિ અટકતો નથી. ન્હાનપણમાં બાલક સર્વ પ્રકારનાં પાપોથી રહિત અને પરમ પવિત્ર હોય છે. આટલા માટે પવિત્ર સ્થાનમાં રાખવાના હેતુથી પરમાત્માએ તેઓને માતાની ગોદ સમાન પવિત્ર સ્થાન અર્પણ કર્યું છે. બાલક ગમે તેટલું દુઃખી અને વ્યાકુલ હશે તો પણ માતાની ગોદમાં જતાં સર્વ દુઃખ વીસરી જશે. માતાનો સ્નેહ ગર્ભિત શબ્દ શ્રવણે પડતાંજ તહેમનું રડવું ભૂલી જાય છે, અને સ્નાન મુખ પ્રસન્ન બની જાય છે. માતાનો સ્નેહ મનુષ્યોને દેખાડવા માટે હોતો નથી. સંતાન એ માતાએ ઘણાં કष्टો વડે પ્રાપ્ત કરેલી સંપત્તિ છે. જો કે આ સંપત્તિ મોટી થયા પછી યોગ્ય નીકળે, માતાના ઉપયોગમાં આવે, માતાનાં ચરણોમાં ભક્તિરૂપી પુષ્પો અર્પી શકે તો તેના જેવી બીજી આનંદની વાત શી હોઈ શકે? ખરેખર! સંતાન એ માતાનું અત્યંત ઋણી છે. જે સંતાન માતાની ભક્તિ ન કરી શકે તે નરાધમ છે, નરપિશાચ્ય છે, મનુષ્ય કુલમાં કલંકરૂપ છે. તહેનું મુખ જોવું તો દૂર રહું પણ નામ લેવામાં પણ પાતક લાગે છે.

બધાં સંતાનો એ સમજી શકતાં નથી કે માતાને સંતાન એ પ્રાણ સમાન હોય છે. માતા તેમના મુખમાં મુખી અને દુઃખમાં દુઃખી થાય છે. માતાને પણ સંતાન સમાન હૃદયને શીતલ કરનારી બીજી કોઈ વસ્તુ છે જ નહિ એ પણ ભૂલવાનું નથી.

દુનિયામાં માતૃસ્નેહ વિના કોઈ જીવ રહી શકતું નથી.

વાઘ, રીંછ, સિંહ, આદિ હિંસક પ્રાણીઓ પણ પોતાનાં અચ્ચાં પર કેવો સ્નેહ દર્શાવે છે! કેટલા પ્રેમથી પાળે પોષે છે! તો પછી મનુષ્યનું તો કહેવાનું જ શું? જે માતાના હૃદયમાં સ્નેહ નથી તે પિશાચ-રાક્ષસી સમાન છે.

સ્નેહનો આવો મધુર ભાવ છે, છતાં કોઈ જગાએ જોવામાં આવે છે કે સ્નેહની અધિકતાથી હિત કરતાં અહિત થઈ જાય છે. બધાજ વિષયમાં સંયમની ખાસ અગત્ય હોય છે. જે ભોજન વિના મનુષ્યોનું જીવવું કઠિન છે, તેનીજ અધિકતાથી ઘણી વખત રોગ ઉત્પન્ન થઈ કેટલીક વખત પ્રાણ પણ ગુમાવે છે. આ કારણથી બાળકની ઉંમર જેમ જેમ વધતી જાય તેમ તેમ સ્નેહની હદ બાંધતા જવી જોઈએ. આમ ન થવાથી કેટલાંક બાળકો આગળ જતાં એટલાં બધાં બગડી જાય છે કે અંતમાં તે મનુષ્ય કહેવડાવવા યોગ્ય પણ રહેતાં નથી. આવો પ્રેમ એ પ્રેમ ન કહેવાય. સંતાન પર શાસન રાખી ત્હેમની વર્તણૂક સુધારવા યોગ્ય પ્રયત્ન કરવો એ દરેક માતા-પિતાની ફરજ છે.

જે બાળકથી વંશની કીર્તિ વધે, જે જ્ઞાતિ અને દેશ પર ઉપકાર કરી શકે તેજ યોગ્ય બાળક કહી શકાય. પ્રત્યેક માતાનું કર્તવ્ય છે કે તેમને અચપણથીજ ઉચ્ચ શિક્ષણ આપીને ચારિત્રની ખીલવણી, પોતાનો દેશ, જાતિ અને ભાષા પ્રત્યે ત્હેના મનમાં પ્રેમ વધારવાની કોશીશ કરવી. જે માતા આવી બાબતો પર લક્ષ આપી પોતાનાં બાળકોને કેળવે છે તેનોજ માતૃપ્રેમ સાર્થક છે.

કોઈ સ્ત્રી એવું ચાહતી નથી કે ત્હેમનું બાળક નાલાયક નીવડે. પરંતુ એવું તો દ્રષ્ટિએ પડે છે કે ઘણી સ્ત્રીઓ સંતાન પ્રત્યેના પ્રેમના મોહમાં ફસાઈ ત્હેમના પર શાસન કરી શકતી નથી. તેમને અનુચિત કર્મ કરતાં જોઈ અટકાવી યા દબાવી શકતી નથી. બાળપણમાં અચ્ચાંઓનું હૃદય કોમળ હોય છે. અને તે વખતમાં ત્હેમનું હૃદય જે તરફ વાળો તે તરફ વળી શકે છે. માતાએ બાળકોને એવી કેળવણી આપવી જોઈએ કે જેથી તે અચપણ

થીજ વડિલો અને ગુરુજનો તરફ માનની દ્રષ્ટિથી નિહાળે! આવી કેળવણી ઘણી અગત્યની છે. જે માતા ત્હેમને સ્નેહબંધનમાં બાંધી સુમાર્ગે લઈ જઈ શકે તેજ માતાનો સાચો પ્રેમ છે.

સ્નેહ આ પ્રેમ એ મનુષ્યનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે. સ્નેહ વડેજ મનુષ્યનું અંતઃકરણ અત્યંત કામળ બની જાય છે. આ પ્રેમબંધનથી કોઈપણ છુટું થવા ચાહતું નથી. સ્નેહવેદિતમાતૃહૃદય સ્વર્ગીય ભાવપૂર્ણ રહે છે.

કદાચ સ્નેહ ન હોત તો સંસાર સ્મશાન સમાન અત્યંત ભયંકર હોત ! સ્ત્રીઓનું હૃદય એ સ્નેહની જન્મભૂમિ છે. સ્નેહના મધુર બંધન વડે બાળકો આનંદિત રહે છે. નોકરચાકર આદિ સર્વ પૂરેપૂરા વશમાં રહે છે. દુનિયામાં સર્વ તરફ સ્નેહની દ્રષ્ટિએ નિહાળવું જોઈએ. સ્નેહની સીમા વિસ્તૃત કરવાથી ઉદારતા વધે છે. સ્ત્રીઓએ ફક્ત પુત્ર-પુત્રીનીજ પ્રેમની દાસી બનવાનું નથી, પણ ત્હેમણે ઘર-પરિવારના પ્રત્યેક સ્ત્રી પુરુષથી માંડી દુનિયામાંના સર્વ જીવની કામના કરવી એ ઇષ્ટ છે. માતા પોતાનાં પ્રાણપ્રિય સંતાન માટે જેમ જીવ અર્પવા તૈયાર થાય છે તેજ રીતે સર્વના સુખ માટે પોતાના સુખોપભોગનો ત્યાગ કરવા પણ તૈયાર રહેવું જોઈએ. સ્ત્રીઓ એ દુનીયામાં શાન્તિ અર્પનારી છે. ત્હેમના સ્નેહરૂપી આંદનીના પ્રકાશ સમાન બીજે કોઈ પ્રકાશ નથી. અર્થાત્ સ્ત્રીઓનો સ્નેહ મધુર ભાષણ, સરળતા આદિ પવિત્ર ભાવો વડેજ જીવનમાં સુખની પ્રાપ્તિ કરાવી શકે છે. માટે હે માતાઓ ! જે ત્હમરી આંખોમાં અભિમાનનાં, ક્રોધનાં કે હિંસાનાં ચક્ર કોઈ નીહાળશે તો ત્હમરી ભક્તિ કોણ કરશે ? ત્હમાફે સન્માન પણ કોણ કરશે ? કોઈ નહિજ. જે સ્નેહમયી બની બીજાનાં દુઃખ સંતાપથી દુઃખી બનશે અને તેથી ત્હમરી આંખોમાં અશ્રુ ભરાશે, ત્યારે તેજ અશ્રુબિન્દુ જનસમાજમાં કોટી કોટી ઉમઢા મોતીઓની કિંમતમાં ગણવામાં આવશે ! અસ્તુ !!!

[લેખક:—રા. રા. કેશવપ્રસાદ છાટાલાલ દેસાઈ.]

રાષ્ટ્રીય મહિલા પાઠશાળામાં ગૃહવ્યવસ્થાના શિક્ષણ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવતું હતું. ત્યાંનાં મુખ્ય અધ્યાપિકાનું તે એમ પણ કહેવું હતું કે અમારી પાઠશાળામાંથી જે કન્યા ગૃહવ્યવસ્થાની ખાસ પદવી લે, તે કાંઈપણ ઘરની વ્યવસ્થા ઉત્તમ રીતે કરી શકે જ. હિંદુસમાજમાં ધનવાન કુટુંબોમાં આવી કન્યાઓને ખાસ રાંકવી નેહાયે. તેઓ તેવા મોટા ઘરનો કારભાર બહુ જ ઉત્તમ રીતે ચલાવી શકે. સુ-શિક્ષિત હોવાથી તેમના ઉપર વિશ્વાસ પણ રાખી શકાય, અને વળી અર્ધ-શિક્ષિત શેઠાણીને માથેથી કામનો ભાર ઓછો કરી, તેમને વિદ્યાવિલાસી પણ બનાવી શકે.

મુ'બાઇ વિદ્યાર્થીકામાં ગૃહવ્યવસ્થાનો વિષય નહોતો, અને રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીકામાં તે હતો, તે વાત ઉપર ખાસ ભાર દઇને, આ બાઈ પ્રચાર-કર્તા બહુ ઉત્તમ રીતે કરતાં હતાં, અને તેમણે ધીમે ધીમે પોતાની આસપાસના માણસોના મનમાં ઠસાવી દીધું હતું કે અમારી પાઠશાળાની પદવીધર કન્યાઓ તો જરૂર સુઘ ધનાઢય કુટુંબોમાં નોકરી મેળવી શકશે, અને આચરદાર ગણાઈ સુખી તથા ઉપયોગી જીવન ગાળી શકશે.

પદવી લેનાર કન્યાઓનું પ્રથમ જૂથ નિકળ્યું. પદવીદાનનો મેળાવડો બહુ જ ધામધુમથી થયો. આ જૂથમાં સરલા સર્વતું ધ્યાન ખેંચતી હતી. ઉઘડતી ચામડી, ઘાટદાર મોં, ભરાઉ શરીર, અને નિખાલસ આંખો; દરેક રીતે ઘરરખુ ગૃહિણીનો ખ્યાલ આપે તેવી આમન્યાવાળી રીતભાત. છતાંયે દયાયલો, હિણાયલો ચહેરો નહિ. લોકો કહેતા હતાં કે સરલાને કુંવારા રહેવાના અભિલાષ હતા. તેમજ સ્વાવલંબી થવાની પણ હોંશ હતી.

પદવીદાનને બીજો દિવસે મુખ્ય અધ્યાપિકાએ સરલાને બોલાવી અને પૂછ્યું:

“સરલા ! તારા અભિલાષ હું જાણું છું. તે બિવિખનો કાંઈ વિચાર કર્યો છે ?”

“હા, વિચાર તો બહુએ કર્યો છે પણ બધું કાંઈ માગ્યું મળે ? મારે પરાવલંબી નથી થવું, સ્વાશ્રયી થવું છે. પણ શું કરી શકું તે પ્રશ્ન થાય છે. કોઈ વેપારીની ઑશીસમાં સેક્રેટરી થવાનું તો મને ના ગમે. જાત-જાતના માણસો ત્યાં આવે. નિશાળની મહેતીજ પણ મારાથી ના થઈ શકાય. બધી કન્યાઓ સાથે શાંતિથી કામ લેવું બહુ જ કઠણ પડે. મને તો તે ના આવડે. વળી તેઓ જાતજાતના સવાલ પૂછે, અને તેના જવાબ મારે ત્યાંને ત્યાંજ આપવા પડે.”

“સરલા ! એતો તું નકામી ગભરાય છે. તને શિક્ષકનું કામ ગમતું ના હોય તે જુદી વાત છે. પણ તું તે કરી તો શકે જ, અને ઑશીસમાં નોકરી કરતાં હિંદુ સ્ત્રીઓને ગભરામણ થાય, તે તો સમજી શકાય તેવું છે. પણ તને મૂળ સવાલ પૂછવામાં મારો એક મુદ્દો હતો. મારે એક નાની બેન છે. તેનાં લગ્ન થયેલાં છે. તેને ઉપરાઉપરી ત્રણ છોકરાં થયાં છે, અને હમણાં બેજીવવાળી છે. તેની તબિયત બહુ સારી નથી. એનો વર કમાય છે બહુ સાઈ. ઘેર ભટ, ચાકર, ઘાટણ છે. પણ ચાકર માણસોની દેખરેખ નીચે છોકરાં ઉછરે તે તેને કે મને પસંદ નથી. ઘરમાં કોઈ સાઈ, ઘરનાં જેવું માણસ હોય, તો ઘરની વ્યવસ્થા જાળવે તથા છોકરાં ઉપર દેખરેખ પણ રાખે. મારો વિચાર એમ છે કે આપણી વિદ્યાપીઠમાં “ગૃહવ્યવસ્થા”ની પદવી કીધેલી સ્ત્રીઓએ આવું કાર્ય શા માટે ના કરવું ? મારી બેનની ઉંમર તારાથી ચાર પાંચ વર્ષે મોટી હશે. એટલે તમને બે જણાંને જલદી બેનપણું થઈ જશે. વળી એનો સ્વભાવ એવો મીઠો છે કે કોઈ સાથે તેને તકરાર થાય જ નહિ. એના વરને તો બહાર ગામ બહુ ફરવું પડે છે. આઠ દસ દિવસે એક બે દિવસજ ઘેર હોય છે. એ તો બિચારો ઘરમાં પૈસા આપી જાણે છે. આપણા જુના શિવાજ પ્રમાણે તો આવે વખતે મારે જ ત્યાં જઈને રહેવું જોઈએ. પરંતુ આ પાઠશાળા છોડીને કાંઈ જવાય ? વળી પહેલાં તો જરા આછી સ્થિતિવાળાં સગાં આવે વખતે આવીને રહેતાં હતાં, પણ આ કાળમાં કોઈને તે ગમે નહિ. તું જો આ કામ સ્વીકારીશ તો કદાચ ધીમે ધીમે એક આવા ધંધાની પ્રથા પડશે. જો તને પોતાને આ સૂચના પસંદ પડતી હોય તો હું તારાં બાતે પણ વાત કરીશ.”

સરલા તેની નવી નોકરી ઉપર જોડાઈ છે. સૌ. વિમળાગૌરી સાથે, પ્રથમ મેળાપે જ તેને બેનપણું થઈ ગયાં. વિમળાગૌરી સ્વભાવે ધણું જ નરમ હતાં. બોલતાં, બોલતાં મોં ઉપર શેરડા પડી જતા હતા. જન્મભારમાં ક્રોધને એમણે ધમકાવ્યું નહિ હોય. અને છોકરાં ! એ તો જાણે બાવલાંજ હતાં. બધાં જ તનદુસ્ત અને રૂપાળાં. સરલાને તરત જ બધાં જોડે બની ગયું અને સરલામાશી બધાનાં લાડકાં બની ગયાં.

ઘરની વ્યવસ્થા પણ સરલાએ બહુ જ સારી રીતે હાથમાં લઈ લીધી. ઘરમાં નોકર-ચાકરો પૂરતા હતા, એટલે તે સંબંધમાં કાંઈ અડચણ નહોતી. ત્રણ દિવસમાં તો જાણે આખું ઘર જ ફેરવાઈ ગયું. પૈસાની ખોટ નહોતી. તરતજ સુતારને બોલાવીને કાઠારમાં ફેરફાર કરાવ્યો. દરેક અનાજના ડબ્બા ઉપર અને મશાલાની બાટલીઓ ઉપર ચીઠીઓ લગાડી દીધી. બધું સાફસુફ કરી દીધું. છોકરાઓ માટે એક ઓરડો તૈયાર થઈ ગયો. આખા ઘરમાં ખૂણે ખોચરે પડેલાં બધાં રમકડાં છોકરાંના ઓરડામાં આવી ગયાં. થોડી વિશેષ ખરીદીઓ પણ થઈ ગઈ, અને બધાં બાળકો તો સરલામાશી પાછળ ગાંડાં ગાંડાં થઈ ગયાં. નાનો તોફાની બચ્ચું પણ સરલામાશીની મરજી વિરુદ્ધ કાંઈ પણ કરતો નહોતો. આ બધું જોઈને વિમળાગૌરી તો બહુ જ આનંદ પામ્યાં. દરેક વાતમાં તેઓ સરલાને મદદ કરતાં હતાં.

જમવાના ઓરડામાં પણ બધું સાફસુફ થઈ ગયું. દરેકને પાટબો અને બાજઠ નક્કી થયાં. દરેકનાં થાળી વાડકા પણ જુદાં થયાં, અને વધારામાં દરેક થાળીના માપનું, ઝીણી જાળીનું ઢાંકણ આવ્યું. રસોડામાં તેમણે હાથે ચીતરેલા બે કાર્ડબોર્ડનાં પાટીયાં માર્યાં. “ ખાવાની ચીજ ઉપર માંખી બેસવા દેતા નહિ. ” નળ પાસે પાટીયું હતું કે “ બેજથી મચ્છર વધે છે માટે નકામું પાણી ઢોળતા નહિ. ” બાગમાં ફૂલ ધણીયે થતાં હતાં, પણ કોઈ દિવસ રસોડામાં ગોટો મુકાતો નહોતો. હવેથી બે ભંતિઓ બે ફૂલદાનીઓ જડાઈ ગઈ. તેમાં રોજ નવા ગોટા આવતા હતા. નાની નિસુએ કહ્યું કે હવે તો જાણે એમ લાગે છે કે આપણે ત્યાં રોજ ઉત્ખણીજ થાય છે.

વિમળાગૌરીએ કહ્યું : “ મને કેટલીએ એમ કહ્યું હોત કે પાઠશાળામાં તરતની બહુ ઉતરેલી એક કુંવારી બાળા આ રીતે ગૃહવ્યવસ્થા કરી શકે તો હું તેને હરીજ કાઢત. સરલાબેન, તમારા બેનને જાણે આમથી આવશે ત્યારે તેમને કેટલો આનંદ થશે ! આ વખતે એમનેમ માટે માટે બહુ જ

ચિંતા થયાં કરતી હતી, હવે એમના જીવને કેટલી નિરાંત થશે ! અને આ છોકરાંની બાળતમાં પણ મારી બધી ચિંતા જતી રહી છે. તમને તો પરમેશ્વર જ મારે ઘેર મોકલ્યાં છે. ”

સરલા ત્યાં એક અઠવાડિયું રહી તેવામાં તો જાણે હંમેશની તોત્પાં જ રહેતી હોય એમ એને પોતાને પણ લાગવા માંડ્યું. નોકર ચાકરો પણ તેને વરતી ગયા, અને તેનું કંઈ કરવા લાગ્યા. અને એ પણ એત્રી દયાળુ હતી કે કોઈ નોકરને અમુક કરતાં વધારે કામ પડે નહિ તે ખાસ જોતી. દરેક નોકરના ઘરની સ્થિતિ પણ તેણે ધીમાશયી ને મીઠાશયી પુછી લીધી હતી. નોકર તે લાગણીવાળું પ્રાણી છે, મનુષ્ય છે, એ વાત તે કદીયે વિસરતી નહિ. અને ઘરની ગોઠવણ કરવામાં નોકરની અનુકૂળતા પણ તેણે વિચારી હતી. અલણ નોકરો પણ આ જોઈ શક્યા હતા, અને તેમના સ્વભાવ પણ ફર્યા હોય તેમ લાગતું હતું.

વિમળાગૌરીને તો સરલા આવો ત્યારથી જાણે જીવનમાં જ કાંઈ ફેરફાર થયો દેખાતો હતો. અત્યાર સુધી જીવન એટલે રગશીયું ગાહું. એમ એમને લાગતું હતું. એમની વાતોમાંથી પણ તે દેખાઈ આવતું હતું. પણ હવે જીવનનાં કાંઈ પ્રકાશ દેખાવા લાગ્યો. સરલાએ થોડાં પુસ્તકો પણ આપ્યાં હતાં. આજે “ રાધનો પર્વત ” તેમને આપ્યો. પોતે આખી વાતનો સાર કહ્યો. પુસ્તકની ખાસ ખુખીયે કંઈ છે તે કહી અને કહ્યું કે ‘ તમે હવે આ વાંચજો. તેમાંનાં થોડાં કાવ્યો હું બપોરે નવરાશે તમારી સાથે વાંચીશ. ’ વિમળાગૌરીને આ પુસ્તકમાં બહુ જ રસ પડ્યો. બપોર સુધીમાં તો ચોપડી પુરી વાંચી. સરલાએ તેમાંનાં કાવ્યો મધુરા રાગથી ગાયાં. આખા કુટુંબને રસ પડવા માંડ્યો. સરલાએ જણાવ્યું કે ‘ શાળામાં અમે દિલરૂપા પણ શીખ્યાં છીએ. મારી દીલરૂપા હું ઘેરથી મંગાવી લઈશ. ’

સરલાએ એક વાત જોઈ. સાધારણ રીતે વિમળાગૌરી કાંઈ પણ બાળતમાં બહુ જ ઉત્સાહથી બોલતાં નહિ; પણ એમના પતિ સંબંધી વાત આવે કે તેઓ બહુજ ઉત્સાહથી બોલતાં હતાં. તે સમયે તેમની આંખમાં અજળ પ્રેમજ્યોતિ પ્રકાશતી હતી. તેમના મુખ ઉપર નવીન જ સુરખી આવતી હતી. બાળકોનાં તે વ્હાલસોયાં માતા હતાં. પણ પતિની વાતનો બહુ તેમના ઉપર કાંઈ જુદો જ હતો. આ જોઈને સરલાને તેમના પ્રેમ માટે આદરભાવ થયો. એમના પતિ માટે ઉચ્ચ વિચાર બંધાયો. અને મનના ઉડાણમાં—અતિ ઉડાણમાં—એક નાની બીતિ હતી તે ફર

સરલા તેની નવી નોકરી ઉપર જોડાઈ છે. સૌ. વિમળાગૌરી સાથે, પ્રથમ મેળાપે જ તેને બેનપણું થઈ ગયાં. વિમળાગૌરી સ્વભાવે ઘણું જ નરમ હતાં. બોલતાં બોલતાં મોં ઉપર શેરડા પડી જતા હતા. જન્મારામાં કોઈને એમણે ધમકાવ્યું નહિ હોય. અને છોકરાં ! એ તો બાળે આવલાંજ હતાં. બધાં જ તનદુરસ્ત અને રૂપાળાં. સરલાને તરત જ બધાં જોડે બની ગયું અને સરલામાશી બધાનાં લાડકાં બની ગયાં.

ઘરની વ્યવસ્થા પણ સરલાએ બહુ જ સારી રીતે હાથમાં લઈ લીધી. ઘરમાં નોકર-ચાકરો પૂરતા હતા, એટલે તે સંબંધમાં કાંઈ અડચણ નહોતી. ત્રણ દિવસમાં તો બાળે આખું ઘર જ ફેરવાઈ ગયું. પૈસાની ખોટ નહોતી. તરતજ સુતારને બોલાવીને કાઠારમાં ફેરફાર કરાવ્યો. દરેક અનાજના ડબ્બા ઉપર અને મશાલાની ખાટલીઓ ઉપર ચીઠીઓ લગાડી દીધી. બધું સાફસુક કરી દીધું. છોકરાઓ માટે એક ઓરડો તૈયાર થઈ ગયો. આખા ઘરમાં ખૂણે ખોચરે પડેલાં બધાં રમકડાં છોકરાંના ઓરડામાં આવી ગયાં. થોડી વિશેષ ખરીદીઓ પણ થઈ ગઈ, અને બધાં બાળકો તો સરલામાશી પાછળ ગાંડાં ગાંડાં થઈ ગયાં. નાનો તોફાની બચુ પણ સરલામાશીની મરજી વિરુદ્ધ કાંઈ પણ કરતો નહોતો. આ બધું જોઈને વિમળાગૌરી તો બહુ જ આનંદ પામ્યાં. દરેક વાતમાં તેઓ સરલાને મદદ કરતાં હતાં.

જમવાના ઓરડામાં પણ બધું સાફસુક થઈ ગયું. દરેકનો પાટલો અને બાજઠ નક્કી થયાં. દરેકનાં થાળી વાડકા પણ જુદાં થયાં, અને વધારામાં દરેક થાળીના માપનું, ઝીણી જાળીનું ઢાંકણ આવ્યું. રસોડામાં તેમણે હાથે ચીતરેલા બે કાડબોર્ડનાં પાટીયાં માર્યાં. “ ખાવાની ચીજ ઉપર માંખી બેસવા દેતા નહિ. ” નળ પાસે પાટીયું હતું કે “ બેજથી મચ્છર વધે છે માટે નકાસું પાણી ઢોળતા નહિ. ” બાગમાં ફૂલ ઘણાંયે થતાં હતાં, પણ કોઈ દિવસ રસોડામાં ગોટા મુકાતો નહોતો. હવેથી બે ભીંતોએ બે ફુલદાનીઓ જડાઈ ગઈ. તેમાં રોજ નવા ગોટા આવતા હતા. નાની નિસુએ કહ્યું કે હવે તો બાળે એમ લાગે છે કે આપણે ત્યાં રોજ ઉભાણીજ થાય છે.

વિમળાગૌરીએ કહ્યું : “ મને કોઈએ એમ કહ્યું હોત કે પાઠશાળામાં તરતની બણી ઉતરેલી એક કુંવારી બાળા આ રીતે ગૃહવ્યવસ્થા કરી શકે તો હું તેને હરીજ કાઢત. સરલાબેન, તમારા બનેલાં જ્યારે મામથી આવશે ત્યારે તેમને કેટલો આનંદ થશે ! આ વખતે એમનેમ માટે માટે બહુ જ

ચિંતા થયાં કરતી હતી, હવે એમના જીવને કેટલી નિરાંત થશે ! અને આ છોકરાંની બાબતમાં પણ મારી બધી ચિંતા જતી રહી છે. તમને તો પરમેશ્વરે જ મારે ઘેર મોકલ્યાં છે. ”

સરલા ત્યાં એક અઠવાડિયું રહી તેવામાં તો બહુ હંમેશની તે ત્યાં જ રહેતી હોય એમ એને પોતાને પણ લાગવા માંડ્યું. નોકર ચાકરો પણ તેને વરતી ગયા, અને તેનું કંઈ કરવા લાગ્યા. અને એ પણ એવી દયાળુ હતી કે કાંઈ નોકરને અમુક કરતાં વધારે કામ પડે નહિ તે ખાસ જોતી. દરેક નોકરના ઘરની સ્થિતિ પણ તેણે ધીમાશયી ને મીઠાશયી પુછી લીધી હતી. નોકર તે લાગણીવાળું પ્રાણી છે, મનુષ્ય છે, એ વાત તે કદીયે વિસરતી નહિ. અને ઘરની ગોઠવણ કરવામાં નોકરની અનુકૂળતા પણ તેણે વિચારી હતી. અલબત્ત નોકરો પણ આ જોઈ શક્યા હતા, અને તેમના સ્વભાવ પણ ફર્યા હોય તેમ લાગતું હતું.

વિમળાગૌરીને તો સરલા આવો ત્યારથી બહુ જીવનમાં જ કાંઈ ફેરફાર થયો દેખાતો હતો. અત્યાર સુધી જીવન એટલે રગશીયું ગાડું, એમ એમને લાગતું હતું. એમની વાતોમાંથી પણ તે દેખાઈ આવતું હતું. પણ હવે જીવનનાં કાંઈ પ્રકાશ દેખાવા લાગ્યો. સરલાએ થોડાં પુસ્તકો પણ આપ્યાં હતાં. આજે “ રાધાનો પર્વત ” તેમને આપ્યો. ચોતે આખી વાતનો સાર કહ્યો. પુસ્તકની ખાસ ખુબીયો કંઈ છે તે કહી અને કહ્યું કે ‘ તમે હવે આ વાંચજો. તેમાંનાં થોડાં કાવ્યો હું બપોરે નવરાશે તમારી સાથે વાંચીશ. ’ વિમળાગૌરીને આ પુસ્તકમાં બહુ જ રસ પડ્યો. બપોર સુધીમાં તો ચોપડી પુરી વાંચી. સરલાએ તેમાંનાં કાવ્યો મધુરા રાગથી ગાયાં. આખા કુટુંબને રસ પડવા માંડ્યો. સરલાએ જણાવ્યું કે ‘ શાળામાં અમે દિલ્હી પણ શીખ્યાં છીએ. મારી દીલ્હી હું ઘેરથી મંગાવી લઈશ. ’

સરલાએ એક વાત જોઈ. સામારણ રીતે વિમળાગૌરી કાંઈ પણ બાબતમાં બહુ જ ઉત્સાહથી બોલતાં નહિ; પણ એમના પતિ સંબંધી વાત આવે કે તેઓ બહુ જ ઉત્સાહથી બોલતાં હતાં. તે સમયે તેમની આંખમાં અજબ પ્રેમજ્યોતિ પ્રકાશતી હતી. તેમના મુખ ઉપર નવીન જ સુરખી આવતી હતી. બાળકોનાં તે બહાસોયાં માતા હતાં. પણ પતિની વાતનો બહુ તેમના ઉપર કાંઈ જુદો જ હતો. આ જોઈને સરલાને તેમના પ્રેમ માટે આદરભાવ થયો. એમના પતિ માટે ઉચ્ચ વિચાર બંધાયો. અને મનના ઉડાણમાં—અતિ ઉડાણમાં—એક નાની બીતિ હતી તે ફર

થઈ. તેને એક શંકા હતી તેનું સમાધાન થતું લાગ્યું. પરપુરુષ કેવા હશે ? એમની તરફથી કાંઈ ભય ખરો કે નહિ ? એવા એવા સવાલો હવે મનમાં ઉઠતા નહોતા. આવતી કાલે મુકુંદરાય* આવવાનો તાર આવી ગયો. આજે વિમળાગૌરીનો ઉત્સાહ જ જુદો હતો. આજે એમને આનંદ છલકાઈ જતો હતો. હજી તો એક અડવાડીયા ઉપર એ ગયા છે, અને એટલામાં જ આટલો ઉત્સાહ ! એવો વિચાર સહજ સરલાના મનમાં આવ્યો, અને આ દંપતીના પ્રેમ પ્રત્યે તેનો આદર વધ્યો.

* * * *

બીજે દિવસે સવારે મુકુંદરાય આવ્યા. તેઓ કદાવર બાંધાના અને દેખાવડા હતા. છોકરાં બધાં તેમને વિંટાઈ વળ્યાં. દરેકની જોડે તેમણે કાંઈ ને કાંઈ રમત કરી. તેમને પડાવ્યા અને હસાવ્યા. પછી વિમળાગૌરી પાસે બેઠા. તબિયતના સમાચાર પૂછ્યા, અને પોતાની મુસાફરીની વાતો કરી. વિમળાગૌરીએ સરલાની બધી વાતો તેમને કહી. અને એણે ધરમાં કરેલા બધા ફેરફારો કહી બતાવ્યા. મુકુંદરાયને આ વાતમાં રસ પડ્યો. એટલામાં ચ્હા પીવાનો સમય થયો અને સરલા પણ ત્યાં આવી. વિમળાગૌરીએ તરત જ કહ્યું કે “આ અમારાં સરલાબેન.” મુકુંદરાયે ડાકું નમાવીને વંદન કર્યું, અને કહ્યું : “સરલાબેન ! અમારા ધરમાં તમે બહુ ફેરફાર કર્યા દેખાય છે, અને તે બધા માટે હું તમારો ઉપકાર માનું છું. વિમળા તો તમારાં વખાણુ જ કર્યા કરે છે.”

સરલાના મોં ઉપર તો શરમના શેરડા પડી ગયા. આ સમ્યતા ભરેલા કથનનો ઉત્તર તે આપી શકી નહિ, અને જાણે કાંઈ બન્યું જ નથી એમ નાના બચુને રમાડવા મંડી ગઈ. આ વખતે તે બહુ જ મોહક અને આકર્ષક દેખાતી હતી. બધાંએ સાથે ચ્હા પીધી. તે વખતે તેણે મુકુંદરાય સાથે સહેજ વાત કરી. તે કયે ગામ ગયા હતા તે સંબંધી પૂછ્યું, અને ચ્હા પૂરી થતાં પોતાને કામે ચાલી ગઈ. મુકુંદરાયનો સ્વભાવ તેને બહુ જ ગમ્યો. તેઓ તેની સાથે બહુ જ સમ્યતાથી બોલ્યા હતા અને સમ્યતાથી જ વર્ત્યા હતા. હવે સરલાને મન આ ધરમાં કાંઈ હરકત નહિ આવે એમ નક્કી થયું. બહારગામથી આવ્યા પછી પણ મુકુંદરાય તો બહુ જ કામમાં રહેતા હતા. ત્રણેક દિવસ આમ ચાલ્યું. ત્રીજે દિવસે રાત્રે

* આ પાત્ર એક દંત્રેજી નવલકથામાંના એવા પાત્ર ઉપરથી સૂચિત છે.—કે. છા. દે.

વિમળાગૌરીએ વાત કરી કે કાલે સવારે તો એ પાછા બહાર ગામ જવાના છે, અને સાથે કહ્યું કે એટલા વહેલા એ જાય છે ત્યારે ઘેરથી ત્યાં પીધા વગર જ જાય છે. એટલે સવારે એમને માટે ખાસ કાંઈ જ કરાવવાની જરૂર નથી.

સરલાએ બાળકોને પ્રાર્થના કરાવીને સુવાડી દીધાં. મુકુંદરાય મોટે સુધી ઘેર આવ્યા નહોતા એટલે ભટ તથા ચાકરને યોગ્ય હુકમો આપી સરલા વિમળાગૌરી પાસે ગઈ, અને બે જણાંએ ઘણી વાતો કરી. આ વાતોમાં પણ સરલા વિમળાગૌરીનો મુકુંદરાય પ્રત્યેનો પ્રેમ જોઈ શકતી હતી. આ પ્રેમ અન્યોઅન્ય હતો, અને સરલાને પણ તે જોઈ ઘણો આનંદ થતો હતો, અને મુકુંદરાય આવ્યા અને સરલા પોતાના ઓરડામાં ચાલી ગઈ.

સરલાનો ઓરડો બંગલાને એક છેડે હતો. તે તરફ ત્રણ ઓરડા હતા. એકમાં વિમળાગૌરીનો સુવાનો ખંડ હતો. તેની સાથે છોકરાંઓનો ઓરડો હતો અને છેલ્લો સરલાનો હતો. સરલાના ઓરડાનું એક બારણું બાગમાં પડતું હતું. તે બારણે લાકડાની ત્રણ પગથીઆની નાની નિસરણી જ મુકેલી હતી. સરલા ઘણી વાર તે રસ્તેથી બારોબાર બાગમાં જઈને સવારની સહેજ ભોગવતી હતી. તે સવારે વહેલી ઉઠતી હતી અને બાગમાં ફરતી ફરતી નોકરોની પણ તપાસ લેતી હતી.

બીજે દિવસે તે વહેલી ઉઠી. બાગનો સુગંધીદાર પવન મેળવવા માટે તેણે બાગનું બારણું ઉઘાડ્યું. હજી પૂરું અજવાળું થયું નહોતું. પોતે દાતણ કર્યું અને વાળ છોડ્યા. ચોટલો વાળવાના વિચારમાં તે ચાટલા આગળ ઉભી હતી. પોતાનાં કપડાનું પહેરેલાં પણ પૂરું ઠેકાણું નહોતું. બાગના બારણા તરફ તેની પીક હતી. તરત જ કાંઈક અવાજ તેને કાને પડ્યો. પાછું વળીને જોયું તો પહેલાં ભય લાગ્યો. પછી અચંબો લાગ્યો. વળી પાછો ભય લાગ્યો. બારણામાં તેણે મુકુંદરાય જોયા. તેમણે કપડાં પહેરેલાં હતાં. હાથમાં ગામ લઈ જવાની ચામડાની પેટી હતી. અંદર આવી તેમણે પેટી મૂકી, અને પાછા વળી બારણે સાંકળ વાંધી. સરલા તો સ્તબ્ધ જ થઈ ગઈ. પ્રથમ એકદમ ચીસ પાડવાનો તેને વિચાર આવ્યો. પણ તે સાથે જ વિમળાગૌરીનો વિચાર તેને આવ્યો. હું ચીસ પાડું અને તે પ્રેમાળ પત્ની સાંભળે—અને બધી વાત જાણે તો તેને કેવો આઘાત લાગે ! મુકુંદરાયની દાનત તો ચોખ્ખી જ દેખાતી હતી. તેના મનમાં તો કાંઈ શરમ

જેવું હતું જ નહિ. જાણે કાઈ ચાકસ ગોઠવણ મુજબ જ પોતે આવ્યા હોય તેમ તે વર્ત્યા.

“સરલા, હું જાઉં છું. જતાં પહેલાં તને મળું...એમ મારા મનમાં આવ્યું. તને જોઈ તે સમયથી જ હું તારા ઉપર મુગ્ધ બન્યો છું. હું તને સંતોષીશ. તારે કાઈ વાતની ખામી નહિ રહે.” આમ બોલી તે સરલાની નજદીક આવ્યો...હવે શું કરવું ! આ તો મોહાંધ થયા હતા. વિમળાગૌરી આ વાત જાણે તો તો તેમની અભારની શારીરિક સ્થિતિમાં કાંઈ નવું જીવું જ થઈ ગયું ! સરલાએ તરત જ નિશ્ચય કર્યો. જરા પાછી હડી અને ગુસ્સાથી બોલી : “મુકુંદરાય, બપોરનાર જે આગળ વધ્યા છે તો ! હમણું આખું ઘર બેગું કરીશ.”

“વિમળા માટેની તારી લાગણી હું જાણું છું. એની ખાતર તું ખૂમ ના પાડીશ.” તે નફ્ટ બોલ્યો, અને તેણે સરલાનો હાથ પકડ્યો.

“ચોર ! ચોર ! કાઈ આવો.” મોટી ખૂમ સરલાએ પાડી.

સરલાની આ નવી યુક્તિથી તે સ્તબ્ધ થઈ ગયો. તેણે એકદમ હાથ છોડી દીધો, અને બાગના બારણાની સાંકળ ઉઘાડી દીધી. તરત બાગમાં ઉતર્યો. પણ બીજી તરફથી માળી તે તરફ આવતો દેખાયો. એટલે એ પોતે પાછો બારણામાં પેઠો. અને મોટેથી “શું છે ? શું છે ? કાણ છે ?” એમ પૂછવા લાગ્યો.

બીજી તરફથી વિમળાગૌરી અને ઘરના નોકરો દોડતા આવ્યા. સરલાએ તે બારણું ઉઘાડી નાંખ્યું. સરલા આખે શરીરે ધ્રુજતી હતી. અને વિમળાગૌરી આવ્યાં કે તરત જ તે તેમને વળગી પડી, અને તેને મૂઝાં આવી. વિમળાગૌરીએ તેનું માથું પોતાના બોળામાં લીધું અને તેની સારવાર કરવા લાગી ગઈ.

મુકુંદરાયે કહ્યું કે “સારું થયું કે હું તે જ વખતે સ્ટેશન જવા નિકળ્યો. સરલાએની ખૂમ મેં જ પહેલી સાંભળી તે હું સુભાગ્યે તેમના બારણા આગળથી જ જતો હતો. કાઈ હરામખોર આ બાગને બારણેથી જ અંદર પેઠો હશે અને તે જ રસ્તે નાહો. પરંતુ એ કાઈ મારાથી દેખાયો નહિ. મેં માળીને બહાર રસ્તા ઉપર દોડાવ્યો તો છે. હવે ટ્રેનનો વખત થયો છે એટલે હું જાઉં છું. તમે જલ્દી દાક્તરને બોલાવો.”

આમ કહી તે ચાલી ગયા. સરલાને ત્યાર પછી સખ્ત તાવ આવ્યો. તે છેક બીજે દિવસે સવારે ઉતર્યો. એના મનમાં તો હવે એકજ વાત

હતી. “ આ ઘરમાં રહેવાયં શી રીતે ? અને આવે વખતે વિમળાગૌરીને છોડાય પણ શી રીતે ? ”

તે બહારથી સરળ દેખાતી હતી પણ અંદરથી બહુ જ મહદાકાંક્ષી હતી. આ બનાવ તેના મનમાં બહુ જ સાલતો હતો. ‘ વિમળાગૌરીની લાગણી ખાતર એક વાર તો બુકિતથી ભય ટાળ્યો. પણ હવે તો આ દુષ્ટ કદાચ તે વાતનો લાલ લેશે. ત્યારે શું હું અહીંથી જાઉં ? આ કામ મૂકી દઉં ? મેં આ કામ કાંઈ નોકરી તરીકે લીધું નથી. મારા મનમાં તો આ અનુભવ મેળવ્યા પછી કાંઈ કાંઈ કરવાનું છે. વિધવાઓ માટે એક ઘઘો ઉભો કરવાનો મને અભિલાષ છે. ગૃહવ્યવસ્થાનો આદર્શ પ્રજા સમક્ષ રજુ કરવાનું મન છે. રસોધયા, નોકરો અને ઘાટણોને કેળવવાની-તેમનાં કાર્ય-માં કુશળ બનાવવાની-યોજના મારે તૈયાર કરવી છે, પણ જો શરૂઆત જ આવી થશે તો શુ કરી શકાશે ! શું પુરુષો બધા આવા જ હશે ? ’

તે આમ ને આમ નિસાસા મુકતી હતી. અને વિમળાગૌરી તો એમ જ જાણતાં હતાં કે હજી ચારનો ભય તેના મનમાંથી ગયો નથી. એ તેને બહુ આશ્વાસન દેતાં હતાં અને જાણે પોતાની નાની બહેન હોય તેમ તેની આળપપાળ કરતાં હતાં.

* * * * *

પછી ત્રણ ચાર દિવસમાં જ બપોરે વિમળાગૌરીના નામનો તાર આવ્યો. તેમાં ઘણા જ ગંભીર સમાચાર હતા. મુકુંદરાય તે દિવસે એક ટ્રેનમાં જતા હતા તે ટ્રેનને ગંભીર અકસ્માત નડ્યો હતો, અને ઘણા જીવંતી ખુવારી થઈ હતી. મરણ પામેલાંઓમાં મુકુંદરાય હતા, અને તેમના સામાનમાંથી નિકળેલા શિરનામા મુજબ તાર કરવામાં આવ્યો હતો. આ ખબર સાંભળી સરલા સદાગી ઉભી જ થઈ. તેનાં ભયચિંતા મુંઝવણ જતાં જ રહ્યા. તેના વિચારો બંધ પડ્યા. તેણે વધુ તપાસ માટે સામા તાર કર્યા. વિમળાગૌરીની બેનને પણ ખબર આપી, અને ભક્તભક્ષા ભાયડાને ભૂલાવે તેવી ચપળતાથી કામ કરીધું.

બધી વિગતો જાણીને પણ કોઈને લાલ થયો નહિ. બિચારાં વિમળાગૌરી વિધવા થયાં. આશ્વાસન માત્ર એટલું જ રહ્યું કે મુકુંદરાયનો વીમો પ્રમાણમાં બહુ જ મોટી રકમનો હતો, એટલે કમાનાર ઘણી જવા છતાંયે રહેણી કરણી ફેરવવાનો વખત આવ્યો નહિ. અને ‘ પાળકોનાં શિક્ષણ વગેરે માટે ચિંતા કરવા જેવું રહ્યું નહિ.

યોગ્ય સમયે વિમળાગૌરીને પુત્ર આવ્યો. પરંતુ પિતાના મૃત્યુ પછી

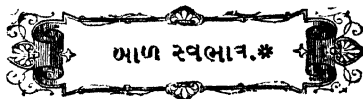
જન્મેલા બાળક માટે બધે આનંદ તો ક્યાંથી જ હોય ! પરંતુ માતા પુત્રનાં શરીર સારાં હતાં. બધો ધરતો બાર સરલાને માથે હતો. આમને આમ વરસ દિવસ જોતજોતામાં વહી ગયો.

એક દિવસ સરલાએ વિમળાગૌરી પાસેથી જવાની રજા માંગી. તેણે કહ્યું, હવે મારી જરૂર અત્રે નથી. વિમળાગૌરીને તો આ સાંભળીને આઘાત લાગ્યો. તે સરલાને વળગી પડ્યાં, અને કહ્યું; “એન, તમે કાંઈ મારાં શુભામ નથી. સદાયે અહિં રહેવા બધાયલાં નથી. પણ હું તમને એમ જલદી છોડનાર નથી. તમારા વગર મને જરાયે ગમશે નહિ. તમે અહિંથી શા મુદ્દાથી જવા માગો છો, તે તો મને જણાવશો ને ?”

“વિમળાએન, મને પણ આ ઘરમાં બહુ જ ફાવી ગયું છે. વળી મારા જ્ઞાનની અજમાયશ હું આ પ્રમાણે બીજે કોઈ ઠેકાણે કરી શકી ના હોત, એ પણ મને લાગે છે. અને આ છાકરાંને તો મુકી જવા માંડે જરાયે દિલ ચાલતું નથી. પણ હવે અત્રે મારી જરૂર નથી. તમે હવે સાજાં થઈ ગયાં છો, અને બધું ઘર સંભાળી શકો તેમ છો. હવે મારો વિચાર ગૃહવ્યવસ્થાના આદર્શો આપણા લોકમાં વિશેષ પ્રસારે તેવા ઉપાય કરવાનો છે. વળી મારા મનમાં એમ પણ છે કે આપણા ઘરોમાં જે નોકરો, રસોઈયાઓ તથા ઘાટણો રાખવામાં આવે છે, તેમને જે જરા શિક્ષણ આપ્યું હોય, આરોગ્યના નિયમો કેમ સાચવી શકાય તે બતાવ્યું હોય, તો આપણાં ઘરો વધારે નિરોગી બને. આ બધાં માટે હું હવે વિચારો કરીશ અને પ્રયત્નો આદરીશ.”

“સરલાએન, હું તો એમ સમજી હતી કે તમે હવે તમારા પોતાના ભવિષ્ય માટે, સાંસારિક કારણોસર, અહિંથી જતાં હશો. પણ જે તમે આ સમાજસેવા માટે જ અત્રેથી જવા માંગતા હો, તો તો હું તમને નહિ જવા દઉં. તમારા લાઠીના મૃત્યુ પછી માંડે જીવન શુષ્ક થઈ ગયું છે. તેમની કૃપાથી પૈસા ટકાવું મને દુઃખ નથી. ત્યારે હું પણ તમારી સાથે આ કાર્યમાં કેમ ના ભળું ? તમારું જ્ઞાન અને મારું ધન. આ બધી બાબતમાં તમારા આદર્શો મને ઘણા જ પસંદ છે. અને પૈસાટકે સુખી વિધવાઓએ જ આ કાર્ય ઉપાડવાં જોઈએ. તમારાં જેવાં હજી ઉગતાં જ, સંસારસુખનો વિચાર ક્યાં વગર આ માર્ગે વળે, તે જોઈને તો અમારે શરમાવું જોઈએ.”

પરિણામે વિમળાગૌરી અને સરલા આ નવી દિશાએ કાર્ય કરવા લાગ્યાં છે. તેમની મદદમાં વિમળાગૌરીનાં બહેન તો છે જ. આ બધાના ભેગા પરિશ્રમનું શું પરિણામ આવે છે તે આપણે હવે પછી જોઈશું.

[લખનાર:—રા. રા. હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંબરિયા.]

બાળસ્વભાવનો અભ્યાસ જરૂરનો છે એમ હજી તો આપણે માનતા પણ થયા નથી એમ કહી શકાય. આપણું ભણેલાં અને સુધરેલાં કહેવાતાં માળાપો, અને અધ્યાપન મંદિરમાં બે ત્રણ વર્ષ રહી થટતી પદતી લઈ આવનાર આપણા શિક્ષકોમાંથી પણ ઘણા તેવો અભ્યાસ ભાગ્યેજ જરૂરનો સમજતા હશે.

અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છાવાળા કાઈ હોય તો તેમને તે વિષયનાં ગુજરાતી બાળામાં પુસ્તકો પણ થોડાંજ મળે. અંગ્રેજીમાં અને યુરોપની બીજી ભાષાઓમાં બાળકો બહુ નાનાં હોય સારથી તેમની રહેણી કરણી-અરે, તેમની ક્ષણેક્ષણની જીવનગાળણી વિષે નોંધ કરનાર લેખકો થઈ ગયા છે. આપણે સાં તેવા કોઈ હજી સૂંધી થયા નથી-અને થયા હોત તો પણ આજ મૂંઝીમાં તેમનાં પુસ્તક કાંઈ પ્રચલિત પણ ન થયાં હોત.

બાળકોનો ઘણો વખત મા સાથે, તેથી થોડો શિક્ષક સાથે અને નથી વધારે ઓછો બાપ સાથે, ગળાતો હોય છે. માતાને માથે બાળકને સાથે કેળવવાની પૂરેપૂરી જવાબદારી છે. માતાના પરજ બાળકનો મુખ્ય આધાર છે. જો માતા આ વાત સમજે, અને યોગ્ય રીતે બાળકો વર્તવાનું શીખે કે સમજે તો અવશ્ય હિન્દનું-ભવિષ્યના હિન્દનું સ્વરૂપ જલદી બદલાય.

આપણે ઇન્ડિયન કે માતાઓ અને શિક્ષકો બાળકના સ્વભાવનો અભ્યાસ કરવાની ચિંતામાં પડશે અને તેથી ગુજરાતનું ભવિષ્ય સુધારશે-હિન્દનું ભવિષ્ય સુધારવામાં ગુજરાત પણ મદદરૂપ થશે.

બાળસ્વભાવનો ખંતથી અને ધીરજથી અભ્યાસ કરવામાં આવે તો માળાપો અને શિક્ષક પોતાના કેળવણીના કામમાં કેટલો બધો લાભ કરી શકે એ જાણેલા આપણે એકાદ બે દાખલા રજુ કરીશું.

શાળાનો એક પ્રસંગ લ્યો. હમણાં હમણાં ઝુંબડતી શાળાઓમાં કુટપટ્ટીથી આંકડાને શ્રુતલેખન લખવાનો રિવાજ છે. બધા છોકરા પાસે કુટપટ્ટી હોતી નથી, એટલે કોઈ કોઈ છોકરાને પોતાના પાડોશી પાસેથી તે માગી

લેવાની હોય છે. એકવાર એક છોકરાએ-પોતાની પાસેનો છોકરો-જેની પાસે કુટપટી હતી અને જેણે પોતે લીટી દોરી લીધી હતી-તે છોકરા પાસેની કુટપટી લેવા હાથ લાંબાવ્યો. કુટપટીના માલેક છોકરાએ મોઢું ચડાવી એવો ખરાબ તો હજુકા કર્યો કે શિક્ષકને તેમાં અસબ્યતા અને ખરાબ સ્વભાવ લાગ્યાં. પરંતુ તે છોકરાને તેવી રીતભાત સુધારવા શિક્ષકે એક ધમો લગાવી દીધો. આ પ્રસંગનો વિચાર કરો. શિક્ષકે સજા કરી તેમાં ખોટું ન કર્યું એમ ધણા કહેશે. જો આ ગુન્હો પાંચ સાત દશ વાર થઈ ગયો હોય, અને તેથી શિક્ષકે આવી સજા કરી હોય તો તો હું પણ કહું કે શિક્ષકે દીક કર્યું ખરું. પણ જો ગુન્હો પહેલી કે બીજી વારનો જ હોય, તો બાળસ્વભાવનો અભ્યાસી જૂદી રીતે વર્તન કરે. કુટપટી ન આપનારને પોતાના કાર્યનું ભાન આપે-પોતે કામ કરી લીધા પછી પણ પોતાની વસ્તુ બીજાને વાપરવા ન આપવાની વૃત્તિ ખરાબ કહેવાય; જહુકા કરીને ના પાડવી એ તો વળી અવિવેક પણ કહેવાય-ના પાડનારનું મન સાંકડું, હુંકું કહેવાય-ના પાડવી હોય તો પણ સારી રીતભાત સમજનાર જૂદી રીતે ના પાડે. આ બધી વાત સમજવી, શિક્ષકે ના પાડનાર છોકરાને શરમાવ્યો હોય, તેને પોતાના વર્તનનું ખોટાપણું સુઝાડ્યું હોય, તો અવશ્ય છોકરા પર જુદી ભતતીજ છાપ પડે.

બીજો એક દાખલો માતાનો લ્યો. નાનાં છોકરાંને સારી વસ્તુ ગમે છે. સુગંધ ગમે છે. અત્તરો પણ ગમે છે. એક નાની છોકરીને તેના મોટા ભાઈએ અત્તરની એક નાની શીશી આપી. છોકરી રાજી રાજી થઈ ગઈ. શીશી લઈ ફર્યા કરે-બધાને બતાવ્યા કરે, અને ખુશ ખુશ થયા કરે. સાંજ પડી, રાત પડી, છોકરી તે શીશી ફેંકાણે મૂકી સૂઈ ગઈ. પ્રભુ જાણે તેનાં સ્વપ્નાં પણ કદાચ શીશીની અંદરના અત્તરનાં, અને પોતાના અંતરના આનંદનાં જ નહિં આવ્યાં હોય ! સવારમાં જાડીને તેણે તો શીશી હાથમાં લીધી. માતાને કાણુ જાણુ કેમ, પણ એથી ચીડ ચડી અને છોકરીને ધમકાવી. છોકરીની ઉમ્મર બાગ્યે જ પાંચ છ વર્ષની હશે. “ શું શીશી લઇને ફર્યા કરે છે ? મૂકી દે આઘી, બબરદાર જો લીધી તે.” આમ કપકાનાં વચનો વરસવા લાગ્યાં.

ધારીએ કે પેલી નાની છોકરીએ સવારના પહોરમાં શીશી લીધી એ ખોટું કર્યું. તો પણ શું છોકરીની ટેવ સુધારવાનો રસ્તો ધમકીનો જ ?

હું તો એમ માનું કે બાળકનો એટલો બધો ઉત્સાહ, એટલી બધી આગણી, રાત ગઈ છતાં શીશીને ન ભૂલી એ તેનો મોહ, ખરેખર વખા-

જુવા લાયક, કેળવવા લાયક ગણાય. અને શીશી મુકાબી દેવી હોય, તો પણ 'જે, ખેટી, શીશીથી કાલે બહુ રમી છે. સવારમાં એ લેવાય ! સવારમાં તો સવારનું કામ કરવાનું હોય. જે મૂકી દે એટલે કેવી ડાહી છે ! હમણું શીશી ન લે તો ?' આવી રીતે સમજવટથી હુકમ કર્યો હોય તો છોકરાંનો ઉત્સાહ ભાંગી ન જાય, અત્યંત લગની દોષપાત્ર ન દરે, છોકરીને પોતાના ખરા કર્તવ્યનું ભાન થાય અને વિરોધ માટે કે અસંતોષ માટે કશું જ કારણ ઉપસ્થિત ન થાય.

બાળસ્વભાવ નહિ, પણ બાળકને સમજવાની ભૂલનો એક ત્રીજો દાખલો બર્ષ, હું તમને બધાંને બાળસ્વભાવના તમારા દાખલા કરી મળીએ ત્યારે રજુ કરવા વિનંતિ કરીશ.

એક શાળામાં ત્રીજા ધોરણમાં શિક્ષકે દાખલો આપ્યો. એક આનાનું એક રૂપીયા ભાર, તો અરધા શેરનું શું ? ધણીએ ધણી ભૂલો કરી હતી; ચાર પાંચે જવાબ અરધો આનો કાઢ્યો હતો. શિક્ષકને તે સમજવવા વિનંતિ કરી. શિક્ષકે કોષ્ટક ગોખાવ્યું; હિસાબ સમજવવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ અરધો આનો જવાબ લાવનાર છોકરાઓએ અરધો બેર અને અરધા રૂપીયા ભારની સમજમાં ગોટાળો કર્યો હતો તે તો શિક્ષકના ધ્યાનમાં પણ ન આવ્યું. તેટલુંજ સમજવ્યું હોત તો ત્રીજા ધોરણના તેવી ભૂલ કરનાર છોકરાને વધારે કહેવાનું ન રહેત.

આ ત્રણે દાખલાના નિકાલ અને નિર્ણય માટે મતભેદ હોય એ બનવા જોગ છે. પરંતુ હું તો એમ ચોક્કસપણે માનું છું કે પહેલા દાખલામાં શિક્ષકની સજ્જ કરતાં સમજવટ બાળકના સ્વભાવને વધારે સુધારનાર નીવડત; બીજામાં માતાની ધમકી કરતાં રીતસરનો હુકમ વધારે શાંતિ રાખનાર, છોકરીને ભાન આપનાર, અને ગૃહકેળવણીને શોભા આપનાર ગણાત, અને ત્રીજામાં એક સહેજ વાત સમજવ્યાથી છોકરાઓને પોતાની વિચાર-ભૂલ સૂઝી આવત એટલે તે છોકરાઓને તો આખો દાખલો સમજવવાની જરૂર જ રહેત નહિ.

આવી જાતના વિચાર બાળકોના સ્વભાવને સમજવામાં અને કેળવવામાં મદદરૂપ થાય એમ માનીએ, તો આવશ્યક છે કે માતાઓએ અને શિક્ષકોએ બાળસ્વભાવ સમજવા બહુજ મહેનત લેવી જોઈએ. બાળકોની કેળવણીમાં બાળસ્વભાવની સમજ બહુ ઉપયોગી છે-ઉપયોગી જ નહિ, પણ હું તો અનિવાર્ય સમજું છું.

પ્રમિલાના પ્રશ્નો.

(એક બોધદાયક વાર્તાલાપ.)

પ્રમિલા કાંઈક ભરતી હતી. હું એકા એકા વાર્તા વાંચતો હતો. વાર્તાનો રસ પૂરો જામ્યો હતો. તેવામાં એકદમ પ્રમિલાએ મને પ્રશ્ન્યું:

“ હું કદાચ મોટર તમે આવી જઉ તો તમે શું કરો ? ”

“ તને એકદમ ઉપાડી લઉં. ” મહેં દુંકો જવાબ આપ્યો અને આગળ વાંચવા માંડ્યું.

“ મોટર તમે આવીને મરી જઉ તો ? ”

“ મરી જાય તો ? ” મહેં ચોપડી નીચે મૂકીને બાર દરને ઉલટો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

પ્રમિલાએ ડોકું હલાવી લા કહી. હવે વાત કેમની ફરશે તેનો નિશ્ચય ના થયો એટલે મહેં કયું: “ હું વળી કાળી પાથડી પાંધુ. કાળી ટાઇ પહેરું. ”

“ શું ? ” પ્રમિલા ગુસ્સાથી બોલી.

મહેં મ્હારી ચોપડી આવી મૂકી દીધી. હમણા પ્રમિલાને આવા ખ્યાલી પ્રશ્નો પૂછવાની બહુ ટેવ પડી છે. આ પ્રશ્નોને મશકરીમાં ઉડાવવાની હું બહુ તજવીજ કરું છું, પણ પરિણામ હમેશાં પ્રમિલાના આંસુમાંજ આવે છે તેમાં હું શું કરું ?

“ શું ? ” ફરીથી પ્રમિલા મોટા અવાજે બોલી.

“ કેમ ? ” મેં જવાબ આપ્યો.

“ જાસ તમે એટલું જ કરોને ? ” પ્રમિલા બોલી.

“ ના ના. બીજું કંઈયે કરવું પડે. પહેલાં તો તને સ્મશાન લઈ જવાની બટપટ કરવી પડે. પછી વળી ઉત્તરક્રિયા કરવાની આવે. મને લાગે છે કે વળા દિવસ સુધી તો હું નવરો જ ના પડું. ”

પ્રમિલાના હોઠ ફફડ્યા: “ તમને જરાયે દિલગીરી ના થાય ? ”

“ અલબત્ત, હું બહુજ દિલગીર થાઉં. ” મહેં જવાબ આપ્યો.

“ શું બહુજ દિલગીર થાઉં એટલામાં તમારી બધી લાગણી મમાઈ ગઈ ? મ્હારે માટે તમારી આવીજ લાગણી છે ને ? ”

“ પ્રમિલા ! ” હું બોલ્યો: “ મોટર નીચે ચગદાર્થ જવાની જરાપણ ધ્રુસ્તી નથી. ભારે આવી દુઃખભરી બાબત ઉપર વાત લખાવીને બને જાણીની લાગણી દુખવવાની શી જરૂર ? ”

“ નહિ, પણ મ્હારે જાણવું છે કે તમને કેવી લાગણી થાય ? ”

“ જા. જા. બસ કર હવે. બોલ હું વાંચવા માંડું ? ”

“ તમે મ્હારે માટે બસ બહુ બહુ રડો કે નહિ ? કે રડવુંજ ના આવે ? ”
પ્રમિલા બોલી.

મહે જરા સખ્તાઈથી પ્રમિલા તરફ જોયું અને કહ્યું:—

“ મ્હને લાગે છે કે તું તારી જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા માટે જરૂર મોટર નીચે જઈને મુઠ વન્ય એવી છું. તારા મગજમાં છે શું ? તારૂં ધારવું એમ તો નથી કે, તું કહે છે તેવું થાય તો હું ઘેર તમાશા કરું અને આનંદથી દોડાદોડ કરું. ”

“ મ્હને લાગે છે કે તમે એવુંજ કરો. મ્હારી કાશ જાય તો તમને તો આનંદ થાય. તમે મ્હને જરાયે ચલાતા નથી. ખરેખર મ્હને કહો, જો હું મોટર નીચે આવી જાઉં અને લાંબા મરી જાઉં તો તમને સાચેજ આનંદ થાય ? ”

આવા પ્રશ્નો ઉત્તર શો હોઈ શકે ? હું ચુપજ રહ્યો અને કાંઈક સમય સુધી ત્યાં શાંતિ પથરાઈ. પણ તે લાંબી ચાલી નહિ. થોડીવાર રહીને પ્રમિલા-એ શરૂ કર્યું:— “ પણ ધારો—ફક્ત ધારોજ કે હું મોટર નીચે ચમદાઈ ગઈ, તો તમે ફરીથી લસ કરો કે નહિ ? ”

“ કાણ જાણે ! ” હું કંટાળીને બોલ્યો: “ પણ તારી શી ઇચ્છા છે ? હું કશું કરું કે ના કરું ? ”

“ મ્હારી ઇચ્છા ! તેની તમારે શી દરકાર હોય ! ”

“ કેમ નહિ ? જો તું ના કહે તો કદિ હું લસ કરું કે ? ”

“ પણ હવે એ વાત જવાદો, અને કાંઈ કાંઈ બીજી વાત કરો. ”

“ ના, હું ગમે તેટલી ના કહું પણ તમે કાંઈ ફરી પરણ્યાવિના રહો નહિ. ”
પ્રમિલા બોલી: “ પણ ધારો કે તમે ફરી લસ કરવા વિચાર કર્યો. ફક્ત ધારોજ—તમે કેવી કન્યા પસંદ કરો ! જરા શામળી અને ઘાટદાર મ્હોંની હોય તો ચાલે, કે ગમે તેવા સિકાવાળી પણ ગોરીજ જોઈયે ? ”

“ બન્ને જાનની. ” મ્હોં વાત હસવામાં કાઢવા કહ્યું, અને પછી ખડખડાટ હસવાનો ટોંગ કર્યો.

પણ પ્રમિલા તો ગુસ્સે થઈ ગઈ: “ તમને આમાં હસવા જેવું શું લાગે છે ? શું મ્હારા મરી જરાની વાતથી તમને આનંદ થાય છે ? એમ હોય તો તો મ્હને જેટલું વહેલું મોત આવે તેટલું સારું. ”

“ પ્રમિલા ! જરા તો અકલ્પ રાખ ! તને મરવાનું કાણ કહે છે ? તું જાનેજ બધા ઉઠાંગ બાંધે છે. તારા મર્યા પછી શું થાય તેની કાળી કલ્પનાઓ-નુંજ કરે છે. આવી વાતો કરવાનું કારણ શું ? ”

“ કારણ એટલું જ કે હું જાણુવા માગું છું, જાણુવા. ”

“પણ શું જાણવા માગે છે ?”

“હું જાણવા માંગું છું કે તમારી લાગણીઓ કેવી છે ?”

“પણ હવે તો જાણ્યું ને ?”

“ના. બરોબર નહિ. હું તમારે મોઢેથીજ બધી વાત જાણવા માંગું છું.”

“પણ મ્હારે મોઢેથી તું શું સાંભળવા માંગે છે ?”

“એટલુંજ કે તમને મ્હારો લાગણી છે. હું મરી જાઉં તો તમને બહુ—બહુજ—શોક થાય. તમે બહુજ દુઃખી થાવ. મ્હારા વિના તમને ચેન ના પડે, વગેરે.”

“પણ તું જાણે છેજ કે મ્હને કાંઈ તારા વિના ચેન નાજ પડે. શું હું તને એમ કહું કે ના, ના, તું ના મરી જઈશ. શું તું આપઘાત કરવા જાય છે કે હું તને આ પ્રમાણે કહું ?”

“ના, ના, એમ તો નહિ.” પ્રમિલા બોલી. પણ વળી પાછી તે બોલવા લાગી કે, “જો તમારે લગ્ન કરવું હોયજ, તો પછી મ્હારી ઈચ્છા અનીચ્છાની વાત કરતા નહિ. બલે તમે તમારેજે કાવે તે કરજો, પણ વચમાં મ્હને ના નાખશો.”

“પણ તું તો મરી ગઈ હોય, પછી તને વચમાં શી રીતે નાંખું ?” મ્હારાથી કહવાઈ ગયું, અને હસી દેવાયું.

“જુવો, વળી પાછા તમે મ્હારા મોતની મશ્કરી કરવા માંડી. તમે મ્હને ચલાતાજ નથી, આવું આવું તમે બોલી શકો છો, પછી તમે શું મોઢું લખને કહો છો કે હું તને ચાહું છું ?”

“અરે ! પણ હું તો ફક્ત એમજ કહેતો હતો કે એ બધી વાત તો તું ના હોય તોજ બને, અને તું ન હોય...”

“પણ હું ના હોઉંજ કેમ ? બસ તમારે મન તો એમજ છે કે હું મરી જાઉં તો પીડા પડે. તમે મ્હને જરાયે ચલાતા નથી...” તે કુસકાં ખાતી બોલી.

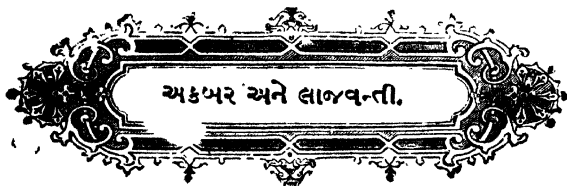
તરતજ હું તેની પાસે ગયો. તેની ખુરશીના હાથા ઉપર બેઠો. તેને ખબે હાથ મૂક્યો, અને કહ્યું, “અરે હું તને ચાહું છું, ચાહું છું, અને અગાધ પ્રેમથી ચાહું છું. હારા વિના એક પણ પણ મ્હને ચાલે નહિ. તારા વિના હું એક ઘડીયે જીવી શકું નહિ.”

“બરોબર, તમે સાચું કહો છો ? તમે મ્હને એટલી બધી ચાહો છો ?”

“હું ખરેજ કહું છું.”

પ્રમિલા આંસુ લુછતી—કુસકું ગળી જતી—બોલી, “તારે તમે મને પહેલેથીજ કેમ ના કહ્યું ? બસ હું એજ જાણવા માગતી હતી.”

કેશવપ્રસાદ દેસાઈ.

મહાન મોગલ શહેનશાહ અકબર ચિતોડ ઉપર વિજય મેળવ્યા પછી રણક્ષેત્રમાં પોતાની આસપાસ ચારે તરફ પડેલા અસંખ્ય મૃતદેહો, સ્વધર્મ પાલનાર્યે સતી થયેલી વીરાંગનાઓનાં ભસ્મ સાથે ભળેલાં હાડકાંઓનો ઢગ, અને આસપાસનાં આગાહ શહેરોની થયેલી બરબાદી વિષ વિચાર કરતો ખડો છે. તે વિચારે છે, કે મહારાણુના ચિતોડનો નાશ કરી પોતે શું પ્રાપ્ત કર્યું ? હીરા અને જ્વાહીરને બદલે હાડકાંનો ઢગ, રૈયતને બદલે પ્રજાભૂષણ વીર રજપૂતોના મૃતદેહ, આનંદભર્યા જનકોલાહલથી ભરપૂર નગરોને સ્થાને નિર્જન શ્મશાન.

શહેનશાહ અકબર ચિતોડ પરની પોતાની ચડાઈના પરિણામનો આ પ્રકારે વિચાર કરી રહ્યો હતો તેવામાં કેટલાક મુસલમાન સૈનિકો-એ એક નાની ઉંમરના મુસજ્જિત નવજવાનને બંદીવાને બનાવી તેની હજુરમાં ખડો કરી દીધો. આ નવયુવકની કાંતિ મનોહર હતી અને તેની આંખો ખુનથી ભરેલા કટોરાના જેવી લાલઘૂમ બની રહી હતી. તેને જોઈ અકબરે પુછ્યું કે,

“ તું કોણ છે ? આવા ભયાનક સ્થળે આ સમયે અહીં શા માટે આવ્યો છે ? ”

તેણે કહ્યું, “ હું પુરૂષ નહિ પણ સ્ત્રી છું અને મારા સ્વામીના મૃતદેહને શોધવા આવી છું. ”

અકબર—તારું નામ શું છે ?

સ્ત્રી—મારું નામ લાજવન્તી છે.

અકબર—તું ક્યાંની રહીશ છે.

લાજ—મારું વતન ડુંગરપુર છે.

અકબર—ચિતોડ અને ડુંગરપુર વચ્ચે બહુજ અંતર છે. તું અહીં કેવી રીતે ને કેમ આવી ?

લાજ—મેં સાંભળ્યું, કે ચિતોડમાં જોડર થવાનો છે. સઘળાં સ્ત્રીપુરૂષો ધર્મની વેદિપર બલિદાન બનવાની તૈયારી કરી રહ્યાં છે. મારા સ્વામી એ સમાચાર સાંભળીને તરતજ રાજપૂત યજ્ઞમાં લાગ લેવાને ચાલ્યા આવ્યા. મને તેની પાછળથી બગર પડી. મારી ઇચ્છા હતી કે મને પણ પુણ્યવંતી રાજપૂતાણીઓની પેઠે ચિતાપર બળી મરવાનું સોભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય. પરંતુ હું અહીં આવી પહોંચું તે પહેલાં સર્વ કંઈ બની ચુક્યું હતું. આથી હું મારા સ્વામીના મૃતદેહને શોધવા અહીં રણભૂમિમાં આવી. ત્યાં તારાં માણસોએ મને પકડી લીધી.

અકબરને રાજપૂતાણીનું આ બોલવું સાંભળીને બહુજ નવાઈ ઉપજી. તેને મનમાં લાગ્યું, કે લોકે મને જગત પનાહ, હુશ્વર, કે ખુદાવન્દ કહે છે, જ્યારે આ છોકરી “ તારાં માણસોએ મને પકડી લીધી ” એમ નિડરતાથી બેઘડક જવાબ દઈ રહી છે. અકબર રાજપૂતોની વીરતાથી પૂરો વાકેફ હતો, છતાં આ છોકરીની નિર્ભયતા નિહાળીને તો તે તેને ખાસ ધન્યવાદ દેવા લાગ્યો.

અકબર—તું મને ઓળખે છે ?

લાજ—હા, તારું નામ અકબર છે. તુંજ અમારા ધર્મનો શત્રુ છે.

અકબર—તું આ રીતે “ તુંકારા ” થી મારી સાથે વાત કરી રહી છે તો તારા દિલમાં જરાએ ડર પેદા થાતો નથી ?

લાજ—પ્રાણીને ડર માત્ર ત્યાંસુધીજ રહે છે, કે ત્યાંસુધી તે

જીવને વહાલો કરે છે. મારો પ્રાણુ તો ક્યારનોએ નીકળી, ચુક્યો છે. હવે મને કોનો ડર છે ?

અકબર—તને કેમ ખબર પડી કે તારો પતિ લડાઈમાં મરી ગયો છે ? કદાચ ખીને નાશી ગયો હશે તો ?

લાજ—(હસીને) રાજપૂત કદિ લડાઈના મેદાનમાંથી નાસતા નથી. એ તારી ભૂલ છે. મને પાકી ખાત્રી છે, કે મારા સ્વામી કદિ પણ ધર્મથી ચુકે એવા ન હતા.

અકબર—તમારાં લગ્ન થયેલાં છે ?

લાજ—ના, મારી માત્ર સગાઈ થઈ હતી. લગ્ન થવાનો વખત આવે એટલામાં તો તે ચિતોડ ઉપર ચડાઈ કરી દીધી.

અકબરને આ સાંભળીને વળી વધારે નવાઈ ઉપજી. તેણે કહ્યું, “હે પુણ્યવંતી ! તો તે તારો પતિ નથી. હવે તું ઘેર જા અને ખીજા કોઈની સાથે લગ્ન કરી સુખી થા એજ ઠીક છે. ”

આ સાંભળી લાજવન્તીને પગથી માથા સુધી ઝાળ ઉઠી. તેણે અકબરને ન કહેવાનાં વચનો કહી નાખ્યાં.

તે કન્યાનાં માર્મિક વચનો સાંભળતાની સાથેજ અકબર પાદશાહ શરમીદા બની ગયા. તેમના દિલમાં પ્રથમથીજ તરેહ તરેહના વિચારો ઘોળાઈ રહ્યા હતા. તેમણે ઉત્તરમાં કહ્યું, કે “હું તારી અપકીર્તિ કરવા ચ્હાતો નથી; પરંતુ મને આશા નથી, કે આ મૃતદેહના ઢગલામાંથી તને તારા સ્વામીની લાશ હાથ આવી શકે. આમ છતાં તને ખાત્રી હોય તો જા, મડહાના ઢગમાંથી શોધી લે. ”

અકબરની આજ્ઞા થતાં જ સૈનિકોએ તેને બંધનમાંથી છૂટી કરી. તે નિર્દોશ રાજપૂતકન્યા તરતજ ચારે તરફ ધુમવા લાગી. થોડીવારે એક નવયુવકની લાશ ઉઠાવી છાતી સાથે લગાવી દીધી. તેનો આગળનો ભાગ તરવારના ઘાથી ઘવાઈ ગયો હતો. તેની આંખોમાં આંસુનું નામ નિશાન ન હતું. તરતજ તેણે ખીજા લાશોને આધી કરી ફરતો માર્ગ કરી દીધો અને ખુદ પાદશાહને ત્યાંથી લોકડાં મંગાવી ચિતા ખડકી દીધી. પછી

અત્યંત પ્રેમ અને પૂજ્ય ભાવથી તે મૃતદેહને ચિતા ઉપર ગોઠવી દીધો. ચાર પાંચ વાર પ્રદક્ષણા ફરી અગ્નિદાહ દીધો. થોડીવારે અગ્નિની પ્રચંડ જ્વાળાઓ નીકળવા લાગી કે તે સાથે એ બહુજ ઉત્સાહ પૂર્વક એક દેવીની માફક ચિતા ઉપર ગોઠવાઈ ગઈ. તેણે પોતાના પતિનું મસ્તક જોળામાં લઈ લીધું અને મૈત્રેય તેમજ મહાન્ શીતળતાની સાથે જોત જોતામાં બળીને ભસ્મ થઈ ગઈ.

પાદશાહ અકબર અને તેના સૈનિકો આ બનાવ દિ - મૂઠની માફક જોતા ઉભા રહ્યા હતા. તેમના હિલમાં તે સમયે કેવા કેવા વિચારો ઘોળાતા હશે તે તો તેજ જાણી શકે, પરંતુ તેના ભસ્મ થઈ ગયા પછી હિંદુ જાતિની જીવનની અસારતા વિષેની અટલ શ્રદ્ધા અને શયજી ધર્મની પવિત્રતાને માટે અનેક પુરૂષો ધન્યવાદ દેવા લાગ્યા. વસ્તુતઃ તે જૈહર કરનાર સ્ત્રીપુરૂષોમાં હિંદુધર્મની અનોખી શક્તિ હતી. એ સમસ્ત ઘટના જપ, તપ, ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યની પ્રભાવશાલિની મૂર્તિ હતી. જો તેમનામાં એ શુભ ન હોત તો તેઓ ખરા હિંદુ ન કહેવાત. ખરે હિંદુ તેજ છે, કે જે દેહાભિમાની નહિ, પરંતુ આત્માભિમાની એટલે આત્માનો રક્ષક છે અને જે દેહને અનિત્ય સમજે છે. એક સાચા ધર્મીષ્ઠ હિંદુની દૃષ્ટિમાં આત્મા અજરામર છે અને શરીર નાશવંત એટલે મૃત્યુને આધીન છે. આ કારણથી તેમની દૃષ્ટિમાં શરીર એ કંઈજ નથી. જે મરવાથી ડરે છે તે હિંદુ નથી—તે ભક્તિ, જ્ઞાન યોગ કે પ્રેમના તત્ત્વથી અજાણ છે. એક મહાત્માએ ખરાબર જ કહ્યું છે, કે:—

જવ લગ મરનેસે ડરે, તવ તક મેય નાર્હિ,

બહી દર હૈ મેય ઘર, સમજ લેવો મન મોહિ.

અંતમાં પરમ દયાળુ પરમાત્માને એજ પ્રાર્થના હો કે તે અમારામાં આ પ્રકારે નિર્ભય અને પવિત્ર આત્મારૂપે ભગ્નત બનો, અને પરિણામે એવી શુભ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાઓ કે જેને લઈને કંઠજૂત કે ઉગ્રમાં ઉગ્ર ત્યાગ કરી શકવા આપણે સમર્થ બનીએ.

ચુનીલાલ મું. ત્રિપાઠી.

માતૃતુલ્ય બહાલાં ગંઠ સ્વં ધનકેર આ !

આપે આપની પુત્રીનો મારી સાથે સંબંધ જોડી મને આપનો જમાઈ બનવાને ભાગ્યશાળી બનાવ્યાનું મેં મારાં વડીલોદ્વારા જાણ્યું. પત્ર લખવાનું સાદસ કરવું તે વડીલોની દૃષ્ટિએ અનુચિત તો છે, છતાં આ પત્ર લખી મારે મારા હૃદયને આપની આગળ ખુલ્લું કરવાની આવશ્યકતા છે. કેમકે મારા વિચારો ઉપર ભવિષ્યનાં કેટલાંક કામનો આધાર રહે છે. એમ છતાં હું શરમમાં રહી મુંઝે મોઢે બેસી રહું ને બીજાં કહે તેજ પ્રમાણે કશુંલ રાખું એ કેમ બને ?

પ્રથમ તો મારે આપનો ઉપકાર માનવો જોઈએ કે આપે મને ફળ-વાએલ કન્યા રત્ન આપી મારા જીવનને મારા ધારવા પ્રમાણે ઉન્નત કરવાનો માર્ગ સરળ કરી આપ્યો છે, તથા કેટલીક મહેત્તઓ થોડીજ મહેનતે પાર પાડી તેનાં સારાં ફળ આપવાના અનુકૂળ સંજોગો મેળવી આપ્યા છે.

આપ ફળવાએલ હોષ એ ફળવણીના ઉચ્ચ સંસ્કારો પોતાનાં બાળકામાં પાડવા જે પ્રયત્નો કર્યા છે ને કરો છો તે સર્વથા યોગ્યજ ગણાય.

આપ દરરોજ રાત્રીના વખતમાં કન્યાઓને અનુકૂળ દૃષ્ટાંતો આપી ભવિષ્યની માતાઓમાં ઉચ્ચ સંસ્કારોની છાપ પાડો છો; એટલુંજ નહિ પણ સાંસારિક જ્ઞાનથી પણ તેમને વિમુખ રાખતાં નથી. આવી આવી સુધારણાની બાબતો વિષે સાંભળતાં મને એમ થાય છે કે પ્રભો ! હિન્દમાં આવીજ માતાઓ ઉત્પન્ન કરજે કે જેથી ભવિષ્યનાં બાળકોનાં જીવન સુખ-મય બને, એટલુંજ નહિ પણ સદ્ભાવના વાળાં બાળકોમાંથી નરવીરો તથા સમારીઓ પેદા થતાં દેશની પણ દુર્દશા દૂર થાય.

મેં એમ પણ સાંભળ્યું છે કે આપ આવતા શિઆળામાંજ અમારાં લગ્ન કરવાનાં છો. તો તે સંબંધે બે બોલ કહેવાની રજા લઉં છું.

આપને સમજાવવાની જરૂર હોય તેવું લાગતું નથી. દેશની કંગાલીઅત અને હજારોનો જૂખમરો એ શાને લીધે છે ? વિદેશી વસ્ત્ર તથા વસ્તુઓના વપરાશથી આપણા દેશના હજારોજીવને ધક્કો પહોંચતાં કેટલાએ

નાશ પામ્યા છે, અને આપણે તેથી પરાવશ્યની જીવન ગાળતા થઈ ગયા છીએ. આપણે ત્યાંથી કે તૈયાર થઈ વિલાયત જાય, અને તેમાંથી લુગડાં વણાઈ આવે એ આપણે અનેક ગણી કીમતે ખરીદીને પહેરીએ! આ શું ઝોઝી પરતંત્રતા સૂચવે છે? અગાઉ આપણા દેશમાં સારામાં સાફ-ઝીણામાં ઝીણું કાપડ હજારો લોકો હાથે કાંતી-વણીને પહેરતા અને એમાંજ પોતાની શોભા તથા ગૌરવ માનતા. આ બધું ક્યાં ને શી રીતે ગયું? એનો ઇતિહાસ તપાસો. આપણને ‘પારકું એટલું સાફ’ એવો મોહ ઉત્પન્ન થયો, અને એ વિદેશીય મોહના પરિણામેજ આપણે આપણું તત્ત્વ ગુમાવી બેઠા. અને દેશને અભારની સ્થિતિમાં પરવશતાની બેડીમાં સપડાવી દીધો.

જ્યારે જ્યારે દેશ પાયમાલીની સ્થિતિએ પહોંચે છે, ત્યારે ત્યારે ઘણું મહાન વ્યક્તિ દેશોદયને અર્થે જન્મ ધારણ કરે છે, ને દેશની એ સ્થિતિ દૂર કરે છે. તે મુજબ અત્યારે પણ એવા એક અવતારી પુરુષનો જન્મ થયો છે. તે પુરુષે આખા દેશમાં ભેરવશ અ ફૂંક્યો છે. દેશની નિદ્રા તળવી દરેક ને જાગ્રત કર્યા છે, ને સ્વદેશીના મહામંત્ર ફૂંકી દેશોદ્ધાર કરવાનું સરળ સાધન બતાવી દીધું છે. છતાં એવો કયો પુરુષ હશે કે કુંભકર્ણના જેવી ધોર નિદ્રાનો ભાગ ન કરતાં તેની તેજ સ્થિતિમાં પડ્યો રહેશે? વિદેશીના મોહમાં મોહાંધ બની પરવશતાની બેડીમાં જકડાએલો કયો આત્મા એવો હશે કે જેને આ મહામંત્ર અરુચિકર થઈ પડશે?

એ મહાત્મા પુરુષના મહામંત્રને માન આપવા ખાતરજ નહિ પણ આપણાજ પોતાના ભલાને ખાતર આપણે આપણો સત્ય ધર્મ સમજી લેવો જોઈએ. એ ધર્મ એજ છે કે આપણે જેમ અને તેમ હાથે કાંતા-એલા ને વણેલા કાપડનેજ ઉત્તેજન આપવું જોઈએ, ને આપણે તે કાપડથીજ સર્વોચ્ચ શોભાવવાં જોઈએ.

આપના જેવાં દરરોજ એક કલાક કાંતી ન શકે? જો આપ પોતેજ કાંતવાનું કામ ઉત્સાહપૂર્વક કરતાં રહો તો પછી આપની સ્ફૂલ્નની બાળાઓ પણ તે કામ કેમ હોંસબર ન કરે? આપ દરરોજ કલાક પ્રમાણે કાંતતાં એક વર્ષમાં કેટલું કાંતી શકો તેનો અંદાજ કોઢો. નક્કી ખાત્રી થશે કે આપ આપના નાના કુટુંબને જોઈતાં સર્વ વસ્ત્રો જેટલું સતર સ્વહસ્તેજ પેદા કરી શકો તેમ છે. આ પ્રમાણે બીજી બાળાઓને તે શિક્ષણ આપી એક મહત્ત્વપૂર્ણનું કાર્ય કરશો એ પણ જૂલજું ન જોઈએ. એ પ્રમાણે કરવું એ એક પ્રકારનું વ્યાવહારિક શિક્ષણ જ છે.

દેશી વસ્ત્રો વાપરવાં એ ધર્મ છે, એમ સમજ્યા છતાં પણ આપણે વિદેશીનો મોહ લજી ન શકીએ, એ શું આપણી નિર્બળતા નથી સૂચવતી?

ધણાએ ખાદીધારી પુરૂષો-કહો કે એક જાતના વેષધારીઓ-પોતાની વહુ દીકરીઓને આછી આછી, ઝીણી તેમ રંગ ભેરંગી મનોહર વિદેશી સાડીઓથી તથા અન્ય વસ્ત્રોથી આચ્છાદિત રાખવાનું તજ શક્તા નથી. આવા માણસો પોતાનાં બાળકોના કુમળા મગજમાં કેવા વિચિત્ર સંસ્કાર પાડે છે તે જૂલી જાય છે ! પરિણામ એ આવે છે કે બાળકો પણ મોટાં થતાં દાંભિક બને છે. લોકો પ્રત્યે દેખાડવા સારૂ કંઈ વર્તન રાખે અને અંદર ખાતેથી કંઈ વર્તન રાખે. આથી તો દેશની ને સમાજની અધોગતિ મટવાનીજ નહિ.

મારો તો એવોજ દૃઢ નિશ્ચય છે કે પવિત્ર ગણાતા પોતાના હાથે કંતાએલા સૂતરમાંથી હાથે વણાએલાં વસ્ત્રોમાંજ વરકન્યાનો હસ્તમેળાપ થવો જોઈએ. સર્વત્ર તેજ વસ્ત્રોનો ઉપયોગ થવો જોઈએ.

અમારાં લમ પણ આ પ્રમાણેજ થવાનાં એમ હું દૃઢતા પૂર્વક માનું છું. આપને આ સ્તુત્યજ લાગશે. અથવા તો જ્યાં સુધી આ કાર્ય વિષેની આપને હું પાકી ખાત્રી નહિ કરાવી શકું ત્યાં સુધી હું આપની કન્યાનું પાણિ ગ્રહણ જ કરી શકવાનો નથી. આ કાર્યમાં જો કોઈને માફ લાગે તો તેમણે તે પ્રસંગે દૂર રહેવુંજ બહેતર છે. મને તો પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે કે આની મળેલી સારી તકનો યોગ્ય લાભ લઈ જ્ઞાતિમાં સારૂ દષ્ટાંત આપવાનો યશ લેવા ચુકશે નહિ.

આ લમની પહેરામણી પણ સ્વદેશી વસ્ત્રોમાંજ થવી જોઈએ, એમ મારી માગણી છે. મને પાંધડીને બદલે સાદો એવા ખાદીનો ફેંટો, ધોતીયું પણ ખાદીનુંજ સારૂ લાગશે. જેઓ ખાદીનાં વસ્ત્રો લેતાં કે પહેરતાં શરમાય જેમણે પ્રથમથીજ દૂર રહેવું, એવી મારી નમ્ર વિનંતિ છે.

આપ એમ કહેશે કે ખાદીનાં વસ્ત્રો હજી પૂરતાં ક્યાં મળે છે ? તેના જવાબમાં કહેવાનું કે તે માત્ર બહાનુંજ છે. ખાદીનાં વસ્ત્રો હાલ ઘણે ઠેકાણે મળે છે. જોકે કંઈક મોંઘાં તો છે, તોપણ સાડીઓ-વિદેશી સાડીઓ-જેટલાં મોંઘાં નથી, છતાં ટકાઉ તેનાથી વિશેષ છે. એકંદરે ફાયદો જ છે. દેશનો પૈસો દેશમાંજ રહે છે, ને તમામને એક સરખો રોજગાર મળતાં દરિદ્રતા દૂર જતી રહે છે. એટલુંજ નહિ પણ સ્વદેશી વસ્ત્ર પરિધાન કરતાં માનસિક ભાવનાની પણ શુદ્ધિ થાય છે.

હવે તો આપ મારા હૃદયને પૂરેપૂરું ઝોળખી શક્યાં હશે. તેથી છેવટે જણાવું છું કે જ્યાં સુધી ઉપરની યોજના અમલમાં નહિ આવી શકે ત્યાં સુધી અમે પવિત્ર ગણાતી લમગ્રંથિથી જોડાઈ શકવાનાં નથી.

લી૦ આપનો 'સુરેન્દ્ર.'

વિપિન.

વખતનો વ્યવસાય.

આ દેશમાં સાધારણ રીતે માન્યતા છે અને અહીંની કેટલીક જાણનારે જીવન માનનાર મેમ સાહેબે.એ એને પુષ્ટિ આપી છે કે વિભાગમાં ગૃહિણીઓને પુષ્કળ નવરાશ છે, એમને બહુ કામ કરવું પડતું નથી જ્યારે આપણી સ્ત્રીઓને ધણીવાર સવારથી સાંજ સુધી ગદ્ગદૈતરું કંપડે છે. ત્યાંની સ્ત્રીઓ કામ નથી કરતી એ માન્યતા તો તદ્દન ખોટી આપણા કરતાં ત્યાંની સ્ત્રીઓ વધારે કામ કરે છે. એ લોકો વખત એવી સારી રીતે વ્યવસાય કરી શકે છે કે ગૃહકામ સિવાય એમને બીજા કામ કરવાની પણ નવરાશ મળે છે.

યુરોપીય યાદવાસ્થળી પહેલાં ત્યાંનું જીવન સરલ વહી જતું હતું. કેટકે લોકો સાધારણ સુખી હતા અને નોકર ચાકરની પણ બહુ તાણ નહોતી આ બંધકર પુધ્ધે બધું ચક ફેરવી નાખ્યું છે. પૈસાદાર ગરીબ બન્યા છે ગરીબ તવંગર બન્યા છે. પરંતુ ખાસ કરીને તો મધ્યમ વર્ગની સ્થિતિ ધકકોડી થઈ ગઈ છે. નોકર વર્ગે તો યુદ્ધ પ્રસંગે દારૂગોળાના કારખાના વગેરે કામ કરી ઘણો પૈસો પેદા કર્યો છે. એમને નોકરીની ગરજ રહી નથી. કારણથી લડાઈ પછી તરત તો નોકરોની વિભાગતમાં બહુ તાણ હતી એટલે ઘણા વખત સુધી સ્ત્રીઓને બધું ઘરકામ પોતાની મેળેજ કંપડવું. એક કુટુંબ સાથે મારે પ્રસંગ પડ્યો હતો તેમનું જીવન આખ્યા ત્યાંની સ્ત્રીઓ ગૃહકામ કેટલી સારી રીતે કરી શકે છે તે સમજાશે.

એ કુટુંબમાં ઘણી ઘણીયાણી, બે છોકરી ને એક છોકરો એટલાં માણ હતાં. સ્ત્રી સવારમાં જાહેલી ઉઠી નાસ્તાની તૈયારી કરે. પુરૂષો જવાના ર સાફ કરે કે એવું કંઈ કંઈ કામ હાથ ધરે. બે છોકરીઓ ઘર સાફ કરવા માંડે. ઘર એક માળનું મોટું હતું એટલે આરડાઓ વાળી છુટી સ કરવાના, ફર્નીચર છાંયો વગેરે ધુણવાનું, દાદર સાફ કરવાનો, આદલ નાં જગથીયાં સાફ કરવાનાં, એટલુંજ નહિ પણ બારણાંના પિત્તળ મીઠાગરા વગેરેને દરરોજ સ્વચ્છ કરી ચકચકિત રાખવાનાં. પોતપોતા

પધારી તો દરેક જથ્થુ ખંખેરીને પોતેજ હીકાક પાથરે. નાસ્તા પછી પુરૂષો પોતાને કામે જાય. સ્ત્રી અને છોકરીઓ એકાં વાસણ સાફ કરે અને પછી ઘરમાંથી એક જથ્થુ બજારમાં સરસામાન લેવા જાય. બપોરે એક વાગે ફરી નાસ્તો લે. પણ તે લગભગ ટાઢોજ લેવાનો રિવાજ હોવાથી એમાં વિશેષ ધમાકા કરવી ના પડે. માત્ર એકાં વાસણ પાછાં ધોવાં પડે. ત્યાર પછી ચાર પાંચ વાગ્યા લગીનો સમય નવરાશનોજ. એટલે પાકપડોશીને મળવા જાય કે એમને ત્યાં કાંઈ મળવા આવે. છોકરીઓ ઘણુંખરું સંગીત શિખવા કે ખીજું ત્રીજું શિખવા બહાર જાય. ત્યાં વખતે કાંઈને કાંઈ તો હાજર હોયજ અથવા એ લોકો ખીજાને ત્યાં જાય. સાંઝના બહેલા જમવાનો રિવાજ એટલે પરવાર બહેલો આવે ને જમ્યા પછી, સંગીત વગાડે, વાર્તા કરે અથવા પુસ્તક વાંચે. સાંજે જમ્યા પછી પણ મળવા જવા આવવાનું થાય.

એક અમેરિકન બાપ્તિસ્ટ પણ મને જણાવેલું કે અમેરિકામાં મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રી ઘરકામ બધું પોતેજ કરે. કેટલેક સ્થળે તો અકવાડિયામાં એકવાર લુગડાં ધોખીને ધોવા આપવાને બદલે પોતેજ ધોઈ સુકવી અસ્ત્રી કરે. મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓ સારી કેળવણી સુશિક્ષિત હોય છે એટલે ગૃહજીવન એકલું ગઢાવૈતરું કરવામાંજ નહિ પણ ખીજી રીતે તેને રસીક બનાવી શકે.

અહીં કામકાજમાંથી પરવાર ના આવે તેનું કારણ વખતનો વ્યવસાય બરાબર કરતાં આપણને આવડતો નથી તે છે. ખાવાપીવાનો વખત એટલો અનિયમિત છે, અને રસળાટ એટલો બધો હોય છે કે તેને લીધે ઘણો વખત નકામો જાય છે. કેટલીકવાર સ્ત્રી ખીચારી રસોડામાં બેસી રાહ જોયાં કરે ને પુરૂષો બહાર ગપ્પાં મારવામાં એવા તલલીન હોય કે ખીજું કંઈ જાન ના રહે. પુરૂષને જમવાની નવરાશ મળે એટલામાં કંઈ છોકરાંની પંચાત નીકળે તેમાં સ્ત્રીનો વખત રોકાય. આવી રીતે ઘણીવાર બૂખ મરી ગયા પછી જમવા બેસે અને તે પણ ઠંડી રસોઈ ખાતી પડે ! સવારથી બપોર લગી ચુલા પાસે તાપમાં બેઠાથી સ્ત્રીની તખીયત બગડે તે જૂદી. અને બપોરના ખીજું કંઈ પણ કામ કરવાની મરજી ના થાય તેમાં નવાઈ પણ નહિ. નિયમિત પ્રમાણે ખાવાપીવાનો રિવાજ હોય તો આવી રીતે વખત ફેગટ જાય નહિ.

ગૃહકામ સરસ બનાવવાને આપણે ત્યાં ઘેર બેઠાં ટેલીફોન કરી રાંધવા વગેરેને માટે જોઇતી ચીજો મંગાવી શકાય. કાછીચો કે મોદી પોતાનો

ઠરાવેલો હોય એટલે ખરાબ માલ આવવાની દહેશત રહે નહિ. ઈંગ્લેંડમાં કોઇને મળવા જતાં કે બહાર ફરવા જતાં જોઇતી સ્ત્રીનેની વરદી કાઢીયા કે મોદીને આપી દેવાય. એ સ્ત્રીને એ લોકોજ ઘેર પહોંચાડે. આપણે ત્યાં સ્ત્રીઓ જાતે બજારમાં જતી નથી, એટલે મનગમતી સ્ત્રીને લાવી શકાય નહિ. ગૃહકામનું સૌથી કંટાળારૂપ દ્રવ્ય તે ધુમાડિયો ચૂલો ! ધર બગડે, સ્ત્રીની આંખ બગડે ને વખત બગડે ! મુંબઇવાસીઓએ કંઈક ધરની દયા આણી હોય કે પછી સ્ત્રીની દયા આણી હોય પણ લાકડાંને બદલે કાયલાનો ચૂલો વાપરવા માંડ્યો છે. કેટલાક શ્રીમંત ધરોમાં ગ્યાસના ચૂલા પણ છે. અમેરિકામાં બધું કામ વીજળીથી જ થાય છે. ત્યાંના ચૂલા પણ વીજળીના હોય છે. વીજળીના ને ગ્યાસના બન્ને ચૂલા સારા. એમાં ખર્ચનો પણ ઘટાડો થાય, અને વખતનો પણ બચાવ થાય.

આપણા દેશમાં સ્ત્રીનો લગભગ બધો વખત રાંધવામાં જ—રસોડામાં જ જાય છે. એને બીજું સાફસુફ કરવાની કુરસદ મળતી નથી. સદ્ભાગ્યે કે કમનસીબે આપણે ધરમાં રાચરચીલું બહુ રાખવાની ટેવ શિખ્યા નથી. એટલે ધરમાં સ્વચ્છતા રાખવી અધરી નજ પડવી જોઈએ. તેમ જતાં સુધડ ધરો તો ગણ્યાં ગાંઠ્યાંજ. પારસીના જેવી સ્વચ્છતા તો જવલેજ નજરે પડે. ધરનું આંગણું પણ સાફ રાખવાનું આપણે ભૂલી ગયાં છીએ. પહેલાં સવારના પહોરમાં સ્ત્રી ધરનો ઉંચરો ઘોઘ ત્યાં સમીઓ પૂરતી. આજે તો ધરની અંદરનો કચરો બારીએથી બહાર રસ્તામાં ફેંકીયે છીએ. મુંબઇ જેવા શહેરમાં માળામાં રહેવાનો રિવાજ ત્યાં ઉપરથી ગમે તેવો કચરો નીચે ફેંકવાથી નીચલા ભાકુતને છાંટા ઉડે કે રજ ઉડે તેની પણ કોઇ ઠરકાર કરતા નથી.

આવી આવી ઝીણી બાબતોમાં પણ આપણે કંઈજ સુધારો કરી શક્યા નથી. વખતનો વ્યવસાય નિયમિત કરવાથી હિંદુ સ્ત્રીનું જીવન સરલ બનશે. એમને નવરાંશ મળશે. એટલે અત્યાર લગી સ્ત્રીઓ જે ખૂમ પાડે છે કે અમને બીજું કંઈ કરવાનો વખત નથી, તેમને ખૂમ પાડવાનું કારણ પણ રહેશે નહિ.

[અઠવાડિક હિંદુસ્થાનમાંથી.]

સહચારિણી-સંસારમાં અને વેપારમાં.

[લેખક-રા. રા. કેશવપ્રસાદ દેસાઈ, બી. એ., એલ. એલ. બી.]

“ અરે ભગવાન ! આ મારી નાની નર્મદાના સામું પશુ નહિ જુવે ! ! ” આ કરુણ શબ્દો એક ભાગાતુટા ધરના ખુણાની એક ગંદી પથારીમાંથી આવતા હતા. સંધ્યાકાળનો વખત હતો. ફક્ત બે ઓરડાનું ઘર હતું. અંદરના ઓરડામાં રસોડું અને ડાકડમાળ હતાં. બહારના ઓરડામાં બે પથારીઓ હતી. એક પથારીમાં એક બાઈ બેભાન પડી હતી, અને બીજી પથારીમાંથી એક પુરૂષ ઉપર લખેલા શબ્દો બોલતો હતો. એક નિર્દોષ બાળા બોળામાંથી ચવાણું ફાકતી હતી.

એટલામાં એક બાઈ આવી. તે મુક્તિકોજની મડમ દાકતર હતી. તેણે એક ભગવી સાડી તથા લાલ બદન પહેરેલાં હતાં. માથું ઉઘાડુંજ હતું. હાથમાં ચામડાની બેગ હતી. સાથે એક દેશી ખ્રીસ્તિ કંપાઉડર હતો. તેના હાથમાં પશુ દવાની સામગ્રી હતી.

“ માફ કરજો ભાઈ ! આજે મને આવતાં બહુજ મોડું થયું. પશુ ઘેર ઘેર માણસ પ્લેગથી પટકાયલા છે. ” પેલી બાઈએ શુદ્ધ ગુજરાતીમાં કહ્યું. તેણે ખુણામાં બેભાન અવસ્થામાં પડેલી બાઈ દરદીને તપાસી અને માથું હલાવ્યું.

“ તમે બધાં જો અમારી ઇસ્પતાલમાં આવો તો સારું. ” તે બાઈએ પેલા પુરૂષને કહ્યું : “ તમારાં સ્ત્રીની તબિયત બહુજ બગડેલી છે. અને તમે જો અહિંથી ખસશો નહિ તો તમારી જાતને જોખમ છે. અને આ મધુરી કુલ સ્ત્રી બાળકી તો ઇશ્વરની કૃપાથીજ આમ સાજી છે. અને તો અહિંથી ખસેડવીજ જોઇયે. ”

“ મડમ સાહેબ ! તમે તો બહુજ પરીપકારી છો. પણ અમે પરદેશી માણસ છીએ. અમારું અહિં કોઈ સચું નથી. મારી વહુની દવા તમે બહુજ કાળજીથી કરી છે. હું જાતે ધ્યાનથી છું. પણ અમારા કોઈ હિંદુ-જોએ કે ધર્મના મહારાજોએ અમને આમ મદદ કરી નથી. ખરેખર ભગવાનને

તો તમે ઓળખ્યા છે. હું જાણું છું કે મારી વહુ આજના દિવસની મહે-
માન છે, અને આ જીવલેણ રોગથી હું પણ ભાગ્યેજ બચું. પણ આ
મારી છોકરીને તમે લઈ જાવ. હું જાતે રાજપુત્રીથી તમને સોંપું છું. એ
સમયથી કાગળપર લખાણ પણ કરી લ્યો. કારણ કે અમારી નાતમાં
કન્યાઓ મેંઘી છે, એથી બે ત્રણ હજાર રૂપિયા સહેજે ઉપજે. એટલે મારા
મરી ગયા બાદ એના પિતરાઈ કાકાઓ એના કબજે લેવા ઉતરી પડશે
અને તમને હેરાન કરશે. માટે મને એક કાગળ આપો એટલે હું મારા
હાથદસ્તથીજ બધી સોંપણું કરીશ. ”

આટલું બોલી તેણે કાગળ લીધો અને પોતાની છોકરીના વાલી
તરીકે મીસીસ ઍડમ્સને કરાવ્યાં. પોતાની પૂંછ ત્રણ હજાર રૂપિયાની હતી.
તેમાંથી એક હજાર રૂપિયા મીશન હોસ્પિટલને બક્ષીસ કર્યો, અને બે હજાર
રૂપિયા છોકરીના નામના કરવા લખ્યું. વળી વિશેષમાં તેણે જાણાવ્યું કે જે
ધર્મના અનુયાયીઓ પરધર્મીઓની પણ સુદર સેવા ચાકરી કરે છે, તથા
પોતાના જીવના જોખમે પણ તેમની માવજત કરે છે તે ધર્મ સુંદરજ
હોવો જોઈએ. તે માટે મારી પુત્રીને તે ધર્મ સ્વીકારાવે તો મારે કાંઈજ
વાંધા નથી. આ પ્રમાણે લખીને કાગળ તથા પેટીની ચાવી તેણે મીસીસ
ઍડમ્સને આપ્યાં. કાગળ ઉપર તેમણે તથા તેમના આસીસ્ટન્ટે સહીઓ કરી.

તે માંદા માણસે પોતાની દિકરીને બોલાવી અને કહ્યું કે હવેથી તું
મઠમ સાહેબ જોડેજ રહેજે અને એમનું કહ્યું માનજે.

મીસીસ ઍડમ્સે તેને માથે હાથ ફેરવ્યો અને કહ્યું: “આજેજ તું
મારી સાથે ચાલ. રાત્રે અહીં રહેવામાં ઘણું જોખમ છે.” પછી તેમણે પેલા
પુરૂષને કહ્યું: “ભાઈ! જ્યારે અમે કાંઈની દવા કરીએ છીએ ત્યારે અમે
કાંઈને અમારો ધર્મ સ્વીકારવાનું કહેતા નથી. પણ મારી તરફ તમારો
સદ્ભાવ જોઈએ, તથા અમારા ધર્મ વિષે તમારા વિચાર જાણીને હું એક
હિંમત કરું છું. તમારી સ્થિતિ બહુ ગંભીર છે. હજી તમને જાન છે.
તેટલા સમયમાં તમે અમારો ધર્મ અંગિકાર ના કરો ? હું પાદરીને બોલા-
વીને તમને પવિત્ર પાણી અપાવીશ. ”

પેલા માણસે શ્રીકૃં હાસ્ય કર્યું, અને ધીમેથી બોલ્યો: “ માફ કરજો
મેમ સાહેબ ! હું તમને નિરાશજ કરું છું. બધાંનો પ્રભુ એક છે. સંસ્કાર
અને પરાંપકાર એ બધા ધર્મનાં લક્ષણ છે. હું તમને બહુજ માન આપું
છું, પણ હવે મરતી વખતે તો ધર્મ નહિ બદલું. હું શ્રી નાથજ બાવા !

અમારા ધર્મગુરુઓને સદ્બુદ્ધિ આપ. ધર્મલયોનાં ધન પરોપકાર માટે વ્યવસ્થા તેમને પ્રેર. જય સ્વામિનારાયણુ!!” આટલું બોલી તે બેભાન થઇ ગયા.

મીસીસ ઍડમ્સની આંખમાં પાણી દેખાયાં. તેઓ પોતાના આસિસ્ટન્ટને ત્યાં મુકી, નાની નર્મદાને પોતાની સાથે લઇને હોસ્પિટલ ઉપર ગયાં. તે રાત્રે આ બંને ઘણી ઘણીયાણીએ ખાણુ છોડ્યા.

*

*

*

મીસીસ ઍડમ્સને નર્મદા ઉપર અત્યંત વહાલ હતું. તેમણે તેને ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં લઇને નોરા ઍડમ્સ એવું નામ આપ્યું અને પોતે તેને જાતિ દેખરેખ નીચેજ ઉછેરી. નર્મદા બાર વર્ષની થઈ સારે તેને મુંબઈ મોકલી અને ત્યાંની નિશાળમાં દાખલ કરી. બીજી છોકરીઓ સાથે તે હરતી ફરતી અને રમતી હતી. એનાં માતપિતા હોત તો પણ આટલી દેલવણી તો એ નાજ પામત એમ કોઇ પણ કહી શકે.

મીસીસ ઍડમ્સે એના પિતાની યાદ નર્મદાના મન ઉપર ડસાવી હતી. તે બલી બાઈય તેને ગુજરાતી બાષા પણ બણાવી હતી. અને નર્મદા જ્યારે પૂરી સમજણી થઈ સારે તે બાઈના હૃદયની વિશાળતા સમજીને તેનો મનમાંને મનમાં અત્યંત ઉપકાર માનતી હતી.

સત્તર વર્ષની ઉમરે નર્મદા મેટ્રીકની પરીક્ષામાં પસાર થઈ. તેજ સાલમાં મીસીસ ઍડમ્સ હિંદમાંથી ફારગ થઇને અમેરિકા જવાનાં હતાં. તેમની ઇચ્છા નર્મદાને દાકતર બનાવવાની હતી. પણ નર્મદા ઘણી બુદ્ધિશાળી નહોતી. પરીક્ષાની તૈયારી કરવાનું કામ તેને માટે બહુજ કઠણ હતું. તે ઉપરાંત બીજાં છ વર્ષ બણવા માટે જે સાધન જોઇએ તે પણ નહોતાં. નર્મદાના બાપે મૂકેલી નાની સરખી રકમ વ્યાજ સાથે અનામત હતી, પણ એટલામાં નર્મદા દાકતરી અભ્યાસ પૂરો કરી શકે તેમ હતું નહિ. તેથી મીસીસ ઍડમ્સે તેને યંગ વીમેન્સ ક્રીશ્ચન ઍસોસીએશનના શૉર્ટ હેંડ ટાઈપ રાઈટીંગ, અને બૂક કીર્પીંગના વર્ગોમાં દાખલ કરી. એક વર્ષમાં તો નર્મદા આ સર્વમાં નિખળાત થઇ ગઇ, અને મીસીસ ઍડમ્સે એને એક સારી, સુસ્થાપિત અંગ્રેજ પેઠીમાં સારે પગારે નોકરી અપાવી. પછી પોતે હિંદ છોડી ગયાં.

નર્મદાને આ નવી નોકરી અનુકૂળ હતી. સાહેબ બહો હતો. વળી નર્મદાનો પહેરવેશ પણ દેશી મડમ જેવો હતો, તથા અંગ્રેજોની નિશાળ-

માંજ ભણેલી હતી તેથી તે ફટલીએ પેઢીથી ખ્રિસ્તિ હશે એમ બધાના મનમાં હતું. તે F. W. E. A. માંજ રહેતી અને જમતી એટલે તેને એકાંત લાગતું નહોતું, તેમજ ઓછા ખર્ચમાં નિભાવ થતો હતો. અને દર મહિને સારી રકમ જયતી હતી. આમ ને આમ ચાર પાંચ વર્ષ ચાલ્યું. લડાઇનાં વર્ષો દરમિયાન તેને બોનસ પણ સાફ મળ્યું. વળી એના બાપે મુકલી રકમ મીસીસ ઍડમ્સે એને આપી દીધી હતી. એટલે નર્મદા પાસે હવે સારી રકમ થઈ હતી, અને તેનું બળ પણ તેને સંતોષ આપતું હતું.

*

*

*

નર્મદાના હિંદુ સંસ્કાર જતા નહોતા રહ્યા. મીસીસ ઍડમ્સ જેવા ઉદાર બાપને હાથે તે ઉછર્યાથી ધર્માધપણું તેને કાઈ ઠેકાણે નડ્યું નહોતું. વળી F. W. E. A. ના આદર્શો પણ વિશાળ હતા. ધર્મના સંકુચિત અર્થ તેઓ કરતા નહિ. ઘણું ખર્ચ તેમનું ખ્રિસ્તપણું સેવા-ભાવમાંજ સમાઇ જતું હતું. નર્મદાએ પોતે આર્થ તત્ત્વજ્ઞાનનો થોડો અભ્યાસ કર્યો હતો. ગીતાનું ભાષાંતર, તેના ઉપર લોકમાન્ય તિલક અને અબેદમાર્ગી મણિલાલ નબૂભઇનું વિવરણ તેણે વાંચ્યાં હતાં. અને હિંદુધર્મ પ્રત્યે તેને અનુરાગ હતો. વળી તે ખ્રિસ્તિઓમાં વસતી હતી છતાં દેશોદયની હિલ-આલોથી વાકેફ રહેતી હતી. તે પોતાને એક ગુજરાતી ગણતી અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં રસ લેતી હતી. પરંતુ તેની ઓપ્રીસવાળાઓ તો તેને એક ગોટલી તરિકે ગણતા હતા, અને દેશીઓ તેનાથી દૂર રહેતા હતા.

સાહેબનો અંગત મદદનીશ એક ગુજરાતી યુવક હતો. વેપારી કોલેજના શરૂઆતના ટ્રેન્યુએટમાંનો તે એક હતો. તે ફક્ત નોકરીને વૈતર્ફ નહોતો ગણતો, પણ પોતાના કામમાં બહુજ રસ લેતો હતો, અને ખંતથી ફરજ બજાવતો હતો. આ કારણથી તે સાહેબનો બહુજ માનીતો હતો. તે પક્ષો નેશનાલિસ્ટ હતો, અને દેશી ખ્રિસ્તિઓની તેને ખાસ સુગ હતી. નહિ તો મીસ ઍડમ્સ (નર્મદા)ની સાથે તેને ઘણીયે વાર કામ પડતું હતું પણ તેણે બિલકૂલ પરિચય વધાર્યો નહોતો. વિલાયતની ટપાલને દિવસે તો આ બે જણાં તથા સાહેબ ઘણીવાર રાત્રે આઠ વાગે આફ્રિકમાંથી છુટતાં હતાં, અને સાહેબ ઘણીવાર મીસ ઍડમ્સને ઍસોસીએશન ઉપર મૂકવા પણ જતા હતા. છતાં કોઇવાર મી. મહેતાએ મોઢાનું પણ મૂકવા જવાનું પૂછ્યું નહોતું. સાહેબને ઉતાવળ હોય તો મીસ ઍડમ્સ એકલી જતી હતી.

અક્ષયત તેનું મકાન કાંઈ આધું નહોતું, અને કોટના રસ્તા ઉપર કાંઈ દહેશત પણ નહોતી. પરંતુ ચાર વર્ષના પરિચયથી નર્મદાના મનના જીદાજ ભાવ હતા. મી. મહેતાની હાંશીયારી માટે પ્રથમ તેને માન ઉપજ્યું હતું, અને ધીમે ધીમે તેમાંથી પ્રેમ ઉદ્ભવ્યો હતો. પોતાના હૃદયમાં તે મી. મહેતાને ચહાતી હતી. મી. મહેતા પોતાના હાથ નીચેના માણસો પ્રત્યે બહુજ મીઠી વર્તણૂક રાખતા હતા. સાહેબ સાથે વિનયથી પણ સ્વમાન સાથે વર્તતા હતા. આ સર્વથી નર્મદા અંગત હતી અને ની સાથે પરિચય વધારવા ઇચ્છતી હતી.

મી. મહેતા તેની તરફ ઈંડા હતા તેનું કારણ પણ તે સમજી હતી. મી. મહેતાનું ધર્માભિમાન તે વખાણતી હતી, અને પોતાની સામાજિક સ્થિતિને બહુ દોષ દેતી હતી. છતાંય તે બધું મનમાંજ સમાવતી હતી. અને 'કાંઈ દિવસ પણ પોતાના પ્રેમની સાતીતી મી. મહેતાને તે આપી શકશે એવી શ્રદ્ધા અંતઃકરણમાં રાખતી હતી.

*

*

*

આજે વિલાયતની ટપાલ લખવાનો દિવસ છે. આશીસનો વખત પૂરો થઈ ગયો છે. કામ પણ આજે પુષ્કળ છે. આજની મેમલમાં વિલાયતના ફેટલાએક વેપારીઓ આવ્યા છે. સાહેબ તેમની સાથે કામમાં રોકાયેલા છે. ટપાલનું બધું કામ મી. મહેતા અને મીસ ઍડમ્સને માથે છે. નીચી ડાકીએ બંને જણ કામ કરે છે. અંતે તે પૂરું થાય છે, ત્યારે ટાવરમાં સાતાસાતનો ટકારો અને સુંદર સરોદો સંભળાય છે. આજેજ મી. મહેતાને મીસ ઍડમ્સની કાર્યદક્ષતાનો ખ્યાલ આવ્યો તે કેવળ ટાઇપીસ્ટ નહોતી પણ વેપારની ઘણી બાબતોની સમજણ તેને હતી. ફેટલાએ કાગળોના જવાબ તો તેણે પોતાની મેજેજ લખી રાખ્યા હતા અને તેમાં મી. મહેતાને કાંઈજ ફેરફાર નહોતા કરવા પડ્યા. મી. મહેતાએ સહેજ રમૂજ-આટલા વર્ષમાં પહેલીજવાર-કરી કે હવે તો મીસ ઍડમ્સ તમે મારી જગ્યા લઈ શકો. આ બોલથી મીસ ઍડમ્સનું શેર લોહી ચઢ્યું.

બંને જણાયે કાગળો સમેટ્યા. મી. મહેતા પોતાના ખાનગી ઓરડામાં ગયા. નર્મદા જણે કે તે હમણાંજ બહાર આવશે અને સાથે જઈશું. એમ ધારી તે તૈયાર થઈ તેના બારણા સામે જોતી ઉભી રહી. એટલામાં મી. મહેતા કાંઈ બોલતા હોય તેમ લાગ્યું. જીદાસા દબાવી ન શક્યાથી નર્મદા પાસે ગઈ અને કાંન માંડ્યા.

“ અરેરે, હું તો દાસત્વ કરવાજ સરખયો છું. ગરીબ છોકરો ધર્મોદા બોડીંગમાં રહી ભણ્યો! મારી પાસે તે ક્યાંથી ધન હોય ! મારે સગાં પણ ક્યાં છે કે કોઈની પાસે મદદ માગું !! નહિ તો આવી સુંદર પણ ફરી ના આવે. જો મારી પાસે બીજા આટલેક હજાર હોય તો આ ઓશીસના જેટલો વેપાર હું ખેડી શકું !! આજેજ આવેલા વેપારીઓએ મને એજ-સી આપવા જણાવ્યું છે. પરંતુ પંદર હજાર રૂપિયા બેંકમાં મૂકવા જોઈએ, અને મારી પાસે તો માંડ સાતેક હજાર હશે. ”

આ શબ્દો સાંભળી નર્મદાના હૃદયમાં કાંઈ કાંઈ થઈ ગયું. તેણે મનમાંજ કાંઈક નિશ્ચય કર્યો. અને પછી મી. મહેતાના ઓરડાનું બારણું ધકકેલી તે અંદર ગઈ. ચમકેલા મી. મહેતાની દરકાર કર્યા વિના તે બોલી: “ માફ કરજો મી. મહેતા. તમારા બોલ મારે ધાને પડ્યા છે. તમારા અંતરની વાત મેં જાણી છે. તમારે જરૂર છે તેટલાં નાણાં મારી પાસે છે, અને હું તમને મદદ કરવા તૈયાર છું. ”

“ કાણ તમે ! તમારી પાસે એટલી રકમ ક્યાંથી ? અને તમે શા માટે મને મદદ કરો ? ”

“ હું તમને બધી વાત કહીશ. રકમ મારી પાસે છે, અને મારી પોતાની છે. અને મદદ તો એક સાદીથી કરવાની છે. ”

“ શી સાદી છે ? મને કહો. જો આવી મદદ આમ મળતી હોય તો હું ગમે તે સરત પાળવા ખુશી છું. બોલો. ”

“ શરત એટલી કે તમારે મારી સાથે લમ્હરવાં. હું તમને હૃદયથી ચાહું છું. આજ જેટલાએ સમયથી ચાહું છું. અને તેટલા માટેજ આ રકમ તમારા હાથમાં મૂકવા તૈયાર થઈ છું. ”

“ શું ? લમ્હ !! તમે ખ્રિસ્તિ હું બ્રાહ્મણ. એ કેમ સંભવે ? વળી હું કાંઈ તમને ચાહતો નથી. પ્રેમ વિનાના લમ્હને તમે શું કરશો ? ”

“ મી. મહેતા ! તમે મને તરછોડી ના કાઢો. તમે બ્રાહ્મણ છો, તો હું પણ બ્રાહ્મણ છું. આ પહેરવેશની અંદર આર્ય હૃદય ધડકે છે. હું શુદ્ધ ગુજરાતી છું. ”

આટલું કહી નર્મદાએ પોતાનો ઇતિહાસ હુંકામાં જણાવ્યો. આ વખતે નર્મદાનું મોં સુંદરતાથી ચળકતું હતું. તે આકર્ષક લાગતી હતી. મી. મહેતાના મોં ઉપરની સખ્ત ઓછી થઈ. પછી તે બોલ્યા: “ ના, ના, હું દિલગીર છું કે હું તમારી મદદ નહિ સ્વીકારી શકું. મને માફ કરો. ”

આટલું બોલો, સામાન્ય સંન્યતા પણ વિસારીને ચાલી ગયા. નર્મદા બિચારી એકત્રી પોતાને સ્થાને ગઇ. આજે તેની ભૂખ ઉડી ગઈ હતી. તેણે પોતાનો પાસો નાંખ્યો હતો, પણ તેમાં તે નિષ્ફળ નિવડી હતી. પ્રેમ સંબંધી ક્યુલાત ક્યાં પછી તે ઓપીસમાં રહેતું તેને માટે મુશ્કેલ હતું. પણ મી. મહેતાને-પોતાના સ્નેહપાત્રને-આ પ્રમાણે વગર પૈસે રાખવા તે પણ તેને ગમતું નહોતું. આખી રાત તેણે તરફડીયાં માર્યાં. તેને જરાયે ઉધ આવી નહિ. અંધારામાં પણ તે એકજ સૂત્ર જોયા કરતી હતી:—

“પ્રેમ અર્પણ કરી જાણે છે. પ્રેમને કાષ્ટજ આશા નથી.” તેણે પ્રભાત થતાંજ નિશ્ચય કર્યો કે બસ હું તે રકમ મી.મહેતાને આપીશ. આ નિશ્ચય થયો એટલામાંજ સીપાઇએ ખબર કરી કે કોઇ ગૃહસ્થ તમને મળવા માંગે છે. મી. મહેતા જાનેજ ત્યાં આવ્યા હતા.

“મીસ ઍડમ્સ !” તેણી બોલ્યા, “મેં આખી રાત વિચાર કર્યો છે. તમારી શરત મારે કબૂલ છે. ઘણાક હિંદુઓ પૈસાથી કન્યા ખરીદે છે: તો ભલે તમે મને-વરને-ખરીદો.”

“ના, મી. મહેતા ! મેં પણ વિચાર કર્યો છે. મારો શરત હું પાછી ખેંચી લઉં છું. રૂપિયા વગર શરતે તમને મળશે.”

“મને તમે એવો સ્વાર્થી ધાર્યો, નર્મદા ! આ રાત્રે મારામાં જખરૂં પરિવર્તન કયું છે. જો હું ખ્રિસ્તિ નામનેજ ધિક્કારતો નહોત તો હું ક્યારનોએ તમારાં સદ્ગુણો, તમારી બુદ્ધિ, અને તમારી મોહકતા જોઈ શક્યો હોત. મેં હમણાં કહેલું વાક્ય અંતરનું નથી, તે કેવળ મગ્નક છે. હવે તો હું પૈસા વિના પણ તમારા હાથની માંગણી કરવા આવ્યો છું.”

“પણ હું ખ્રિસ્તિ છું તેનો વિચાર કર્યો ?”

“હા. આખી રાત જાગીને બધાંયે વિચાર મેં કર્યો છે. હવે તો જાણે મને એમ લાગે છે કે ચાર વર્ષથીજ આપણે ગાઢ સખંધમાં છીએ. તમારી નાની નાની ઘણીયે વાતો મને યાદ આવે છે. અને કાલે અડધા કલાકમાં તમારું હૃદય હું જોઈ શક્યો છું, તેથી તો હું તમારો ગુનામ થઇ શક્યો છું. તેમાં વળી બિનશરતે રકમ આપવાની વાતે તો અવધીજ કરી છે. આપણા લક્ષ સંબંધી બધીજ વિગતો હું તમારા હાથમાં છોડીશ. મારે કોઈ સગું નથી. કોઈ દૂરનું સગું હશે તો તેણે મારા સામું જોયું પણ નથી. ફક્ત એકજ શરત કે હું બીજા કોઈ ધર્મ અંગિકાર નહિ કરું.”

“હું પણ હિંદુ ધર્મની હિમાયતી છું ખરી, પણ જે ધર્મે મને

જીવતદાન આપ્યું, જે ધર્મ મારાં મુરખી મીસીસ એડમ્સે મને અંગિકાર કરાવ્યો, જે ધર્મની હુંકમાં હું અત્યાર સુધી પોષાઈ તે ધર્મ હું પણ તજી દેવા તૈયાર નથી.”

“તેની મને કાંઈ હરકત નથી. મને તો ખાતરી છે કે આપણે સૌ બુદ્ધિ-સંપ્રદાયના અનુયાયી થઈશું. વળી ગુજરાતમાં વૈષ્ણવ વર અને જૈન કન્યાનાં લગ્ન સામાન્ય છે. એ ધર્મભેદ આપણને નડશે નહિ. અને આપણાં લગ્ન તો રજીસ્ટર કરાવી શકાશે.”

“હું તે બાબતમાં અનુકૂળ છું.”

“એક બીજી વાત. હું તમારા પૈસા માટે લગ્ન નથી કરતો. પણ જે તમારી ઇચ્છા હશે તો આપણે વેપારમાં પણ ભાગીદારી કરીશું. તમારી વેપારી કુનેહ અને હોંશીયારીનો ખ્યાલ મને કાલેજ આગ્યો. આપણે બે સાથેજ યુરોપના વેપારીને મળીશું અને જે નફા થાય તેમાં પણ આપણો સરખો હિસ્સોજ રહેશે. આ પ્રમાણે આપણે સંસાર જીવનમાં તેમજ વેપારમાં ખરો સહયાર સાધીશું.”

નર્મદા આ સંબંધમાં વાંધો લેવા જતી હતી. પણ મી. મહેતાએ તે સાંભળવાની ના પાડી. પછી બંને જણાં તેજ દિવસે પેલા પુરેશી વેપારીને મળ્યાં. તે તેમનાથી ખરેખરો અંગતો. તેમાંથી વળી એક સ્ત્રી ભાગીદાર થવાની છે તે જોઈને તો તેને ઘણીજ નવાઈ લાગી. અતે બહુજ ફાયદાકારક શરતોથી તેઓને એજન્સી આપવાનું નક્કી થયું અને પંદર હજાર રૂપિયા આ લોકોએ અનામત બેંકમાં મૂકવાનું કબૂલ કર્યું.

બીજે દિવસે તેમણે આ સર્વ હકીકત પોતાના સાહેબને કહી. આ પાવરધા માણસો જશે તેથી તેને દિલગીરી થઈ, પણ એક સદગૃહસ્થની માફક તેણે તે દબાવીને બંનેને ખાસ અભિનંદન આપ્યાં. અને મી. મહેતાને કહ્યું કે એજન્સી કરતાં મીસ એડમ્સને મેળવવા માટે હું તમને અભિનંદન આપું.

એક મહિનામાં તો બહુ ફેરફાર થયો. મી. મહેતા અને મીસ એડમ્સનાં લગ્ન રજીસ્ટર થઈ ગયાં તેમાં એક સાક્ષી તેમના સાહેબ હતા. તેમણે આ લગ્નના માનમાં મોટો મેલાવડો કર્યો અને તેમની ઓફીસની બાજુમાં જ “મી. અને મીસીસ મહેતા લીમીટેડ” એ નામે બીજી ઓફીસ ઉઘડી. આ બંને ઓફીસો અત્યારે સરખી આબરૂદાર લેખાય છે.

[લેખક: રા. રા. જીવજીલાલ મોતીલાલ હાકાર.]

કુસંસ્કારી માતા કુશ્મનતી ગરજ સારે છે. તેનો પુરાવો મ્હારા મિત્રના દાખલા પરથી મળે છે. તેને ગુજરી ગયાને આજ એ વર્ષ પસાર થઇ ગયાં છે અને નીચે વર્ણવેલાં તેનાં સાહસક કૃત્યોને લીધે આબુબાલુના મુલકમાં ‘શાહુકાર’ તરીકે ઓળખાઇ તે પોતાનું નામ સ્મરણીય કરી ગયો છે. બેંકે તેનું ખર્ચ નામ કિશોર હતું પરંતુ પોતાના અદ્ભુત પરાક્રમાને લીધે તે સર્વ ઠંડાણે ‘શાહુકાર’ તરીકે ઓળખાતો. અને હજી પણ સર્વ લોક તેને તે નામથી યાદ કરે છે. કિશોરના પિતા ધરમપુર રાજ્યના દિવાન હતા અને કાયદા કાનુનમાં અગ્રણી હતા. તેમની પ્રમાણિકતા અને નિષ્ઠાસપણાને લીધે એમને સર્વ કાંઈ આવકાર આપતું. જેવી રીતે એક ડાઘ ચંદ્રના મનોરંજક પ્રકાશને ક્લંકિત કરી તહેની સંપૂર્ણતામાં કંટક રૂપ થાય છે તેવી રીતે લોકપ્રત્યે નિઃસ્વાર્થતાથી અને પરાંપકારથી ઉદ્ભવેલી અક્લંકિત સાખને ક્લંકિત કરવા કિશોર કંટકરૂપ નિવડયો. પણ તેમાં તે એકલોજ ગુન્હેગાર નહોતો. એ તો બિચારો સંજોગોનો ભોગ બન્યો હતો. તેને એ દિશા દર્શાવવાનું ભોમીઆ તરીકે કામ કરનાર એનાં માતૃશ્રી હતાં. પોતાના પુત્રને પોતાની અશિક્ષિત બુદ્ધિ પ્રમાણે અર્પેલાં ઉત્તેજન અને કુશિક્ષણનું પરિણામ તદ્દન વિપરીત આવશે એવા ખ્યાલ પણ તેને ન હતો. એ પણ બિચારી અજ્ઞાન અને કુસંસ્કારના ફળરૂપ હતી, તેમાં એના દોષ કરતાં જે રૂઢીના પરિણામ રૂપ તે હતી, તે રૂઢીનો દોષ વિશેષ હતો. માતા એ એક ઈશ્વરની માયાની અલૌકિક કૃતિ છે. ધાર્મિક, સાંસારિક કે રાજ-ક્રાય વિવાદ વિષયમાં વિસ્તાર કે પરિવર્તન કરાવનાર મૂળ વ્યક્તિ માતાજી છે. આને લીધેજ “ જે હાથ ઝુલાવે પારાણું તે જગતપર શાસન કરે ” એ સિદ્ધાંતનો સત્યાંશ સર્વ નજરોનજર જુએ છે. માતાએ પાડેલી સારી કે માઠી જાપ કાંઈ પણ પ્રકારના બાહ્યોપચારથી નાબુદ કરવી કઠણ છે. માતાનો સ્નેહ સૌથી ઉત્તમ પ્રકારનો છે; પરંતુ તે કેળવણી અને સુ-સંસ્કારવાળી હોવી જોઈએ. નહિ તો સંતાનપર સદાને માટે કુસંસ્કારો

પડશે, અને તેનો સ્તેહ વિપરીત પરિણામ આણશે. કિશોરની છાંદમીમાં પરિવર્તન કરાવનાર તેની માતાજી હતી.

શીખામણની શરૂઆત.

એક વખતે ગોકળ અષ્ટમીનો મેળો જોવા માતા સાથે કિશોર પોતાને મોસાળ સુરત આવ્યો. તેની ઉમ્મર આઠ વર્ષની હતી. સાંજે લોકની વધારે ભીડ અને અથડામણને લીધે બરાબર ખરીદી થઇ નહીં તેથી તે અને તેની બા મેળો જોવા સવારના ગયાં. દુકાનદાર રમકડાંની કિંમત ડેરવવાની ભાંજગડમાં હતો તે દરમિયાનમાં તેની નજર ચૂકાવી પાતાની બાની સોડમાં લપાઇ કિશોરે છાનામાના એક નાનકડી સિસોડી બ્લોતાં બ્લોતાં ધીરે રહીને ગળવામાં મુકી દીધી. કિશોર કદી બુદ્ધિ આણતો નહીં, પણ તેની સત્યતાને તેની માતાએ આડે રસ્તે દોરવી હતી. ધેર પાછા ફરતાં પોતાના પરાક્રમની વાત કિશોરે અચકાતા અચકાતા માતાને કહેવા માંડી. પરિણામમાં તેણે તેને હિંમતવાન, ચાલાક, વિગેરે વિશેષણોથી વધાવી લીધો. આથી કિશોરની બ્લોક નહાસી ગઇ. ધરમપુર આવ્યા પછી તેણે પિતાશ્રી સન્મુખ મેળામાં કરેલા પરાક્રમની વાત કહેવા માંડી; પણ તે પૂણ કહે ત્યાર પહેલાં તે તેમણે તેને ધમકાવ્યો. કિશોરને રડતો સાંભળી તેની બા દિવાનખાનામાં આવી અને તેનું ઉપરાયું લઇ દિવાન સાહેબ અત્યે કિશોર સમક્ષ તેણીએ વાગ્યુંદ શરૂ કર્યું. જેવી રીતે પ્લાસિની લડાઇ છતાં કલાઈવે હિન્દુસ્તાનમાં ખ્રિષ્ટિય સલ્તનતનો પાયો નાંખ્યો તેવી રીતે કિશોરે સુરતના ગોકળ અષ્ટમીના મેળામાં સવારના બળવેલા સાહસથી ભવિષ્યમાં ‘શાહુકાર’ તરીકે પ્રખ્યાત થવાનાં બીજ રોપ્યાં. તેરાતના બનાવ પછી માતાની શિખામણને અનુસરી કિશોરે પોતાનાં બીજાં પરાક્રમેની વાત પિતાશ્રીને કદી કહી નહીં. પણ પોતાની માતા તેમજ મહારી સન્મુખ સર્વ ઉઘાડું કરતો. જ્યારે હું તેને ઠપકો આપતો ત્યારે તે મને દોહડાણો, બાયલો વિગેરે વિગેરે શબ્દો સંભળાવતો. પોતાની ઉમ્મરને બાજતાં એવી જાતનાં બીજાં વધારે પરાક્રમ કરી કિશોર અંગ્રેજી ભણવા સુરત લાઇસ્કુલમાં દાખલ થયો. માતાના કહેવાથી તે મોસાળ રહ્યો. જા કદી તેના કાંઈ ગુન્હા માટે મામી ઠપકો આપે તો પોતે રીસાઈને કાકાને ત્યાં રહેતો. આ પ્રમાણે દિવાન સાહેબનો એકનો એક પુત્ર લાડમાં ભણવા લાગ્યા.

નિશાળનાં પરાક્રમ.

અમે બન્ને એકજ કુળીઆમાં રહેતા, સાથે રમતા અને પ્રાઇમર ક્લાસમાં સાથે હોવાથી જોડે લસન પણ કરતા. એક વખતે મને મલેરીયા થવાથી હું સ્કુલ ન જઇ શક્યો જેથી મહારી શ્રી (રૂ. ૧-૮-૦) મહે કિશોર જોડે માફલાવી. ઉપરા ઉપરી તાવના દલ્લાને લીધે હું લગભગ આખો મહીનો ગેરહાજર રહ્યો. આખર તારીખે મહારા પિતાશ્રીપર માસ્તરની

ચીક્રી આવી જેમાં એમ લખ્યું હતું કે જે તે દિવસે મહારી શ્રી નહીં ભરાય તો રજીસ્ટરમાંથી મહારં નામ કાઢી નાંખવામાં આવશે. અમ સર્વે વિસ્મય પામ્યા. તે વખતે તો તરતજ દારકુન જેને શ્રી મોડલવામાં આવી પણ સાંજના કિશોરને મહા મહેનતે બાકાતી મંગાવ્યાથી અને છેવટે ધમકી બતાવ્યાથી એમ જણાયું કે તે શ્રીના પૈસામાંથી તેણે બે પીપરમીટના ડબ્બા ખરીદ્યા હતા. જેમાંથી એક પોતાની માતા તરફ ધરમપુર મોકલાવ્યો હતો અને જેના પરિણામમાં એના સ્વાદનાં વખાણ તેની માએ જણાવ્યાં હતાં. દિવાન સાહેબને એકતો એક અને તે પણ લાડકવાયો પુત્ર ગણી મહારાં માતા પિતાએ જતું કયું, પરંતુ ન્યારે હું સાંજે થયો ત્યારે એના એ કૃત્ય માટે ગુદરપાકની પ્રસાદી આપી હતી. તે વખતે ગજવામાં ઘોળાજી બિરાજ્યા હશે એટલે “જેમજે તો શ્રીના કરતાં બેવડા પૈસા આપું” એવો જવાબ વાળ્યો. આ બનાવથી કિશોર ‘શાહુકાર’ કહેવાયા. તોફાન કરવામાં તે એટકા ગણાતો પણ પાને કદી પકડતો નહીં. એના ગુન્હાને લીધે બીજા ઘણા નિર્દોષ છોકરાઓને માસ્તર કે હેડમાસ્તર તરફથી અવારનવાર શિક્ષા ભાગવવી પડતી હતી. એક વખતે સંસ્કૃત આપડી ભૂલી જવાથી તેણે કલામમાં બાળ છોકરા પાસે માંગી. પણ તેને તે વાંચવી હતી એટલે કિશોરના આપવા ના પાડી. અર્ધા કલાકની રજામાં કિશોરે પેલા છોકરાને દૂર લઈ જઈ કાઠી બુએ નહીં એમ ખૂબ માર્યો. પેલા છોકરાએ તેના પંખમાંથી મહા મહેનતે નાસી છૂટી હેડમાસ્તરને ફરિયાદ કરી અને ખરી વાત કહી સંજળાવી. ન્યારે કિશોરને બેલાવવામાં આવ્યો તે સમયે છાના-માના પોતાના ગજવામાંથી અપુ કાઢી તે વડે પોતાની એક આંગળી સ્હેજ ટાપી નાંખી અને તેજ સ્થિતિમાં તે હેડમાસ્તર પાસે ગયો. ન્યારે હેડ માસ્તરે વગર વાંક પેલા છોકરાને મારવાનું દારણ પુજ્યું ત્યારે (આંગળીમાંથી લોહી નીકળતું હતું તેની વદનાને લીધે) રડતાં રડતાં જવાબ આપ્યો, “સાહેબ એ તદન બુદ્ધો છે. ન્યારે મહારી પાસેથી એણે કલાસમાં અંગ્રેજ આપડી માંગી અને ન્યારે એ આપવાની મહેના પાડી ત્યારે બહાર આવી એણે આ અપુ મહારી આંગળીમાં બાકયો અને લોહી કાઢ્યું જે આપ પ્રત્યક્ષ બુએ છો. અં અં.....” કિશોરે રડવાનું ચાલુ રાખ્યું. આથી વધારે માથા પુરાવાની કાને જરૂર હોય ? હેડ માસ્તરે કિશોર સમક્ષ પેલા છોકરાને ખાડી ફરીઆદ બાબત ધમકાવ્યો અને વધારામાં દશ સોડીનો પ્રહાર પણ કર્યો. હજી કિશોરના મારતી ઇજા તો બિચારાના શરીરપર નરમ પડી ન હતી ત્યાર પહેલાં આ નવી શિક્ષાનો માર આવી પડ્યો. કિશોરને પાણી પીવડાવી આંગળીએ પાટો બંધાવી અને હિંમત આપી તેને છોડી મૂક્યો. પિતાશ્રીના ધાકને લીધે, સખ મહેનતથી કે પરીક્ષાના હોલમાં શાહુકારી વાપરીને કે બીજા ગમે તે દારણથી તે દર વરસે ઉપલે નંચે પાસ થતે.

કૉલેજમાં.

અમે બન્ને જણાએ સાથે મેટ્રીક પાસ કરી અને કૉલેજમાં આગળ અભ્યાસ ચાલુ રાખવા મુંબાઇ આવ્યા. હું વિદ્યસન કૉલેજમાં દાખલ થયો અને મેટ્રીકન હાલમાં રહ્યો. તે ઝેવીયર કૉલેજમાં દાખલ થયો અને તેની હોસ્ટેલમાં રહ્યો. કિશોરના ખર્ચના મહીનાના પૈસા એના પિતાશ્રીની દેખ-રેખ નીચે મળતા જે કિશોરને એક અનિવાર્ય કષ્ટ હતું. પોતાના ગળવા ખર્ચ માટે તેમજ સુકરર કરેલા મહિનાના પૈસા કરતાં વધારે ખર્ચને પુરું પાડવા એણે બીજા ધણા રસ્તા શોધ્યા હતા. તે કૉલેજની જીમખાનાની ટેનીસ કમીટીનો સેક્રેટરી હતો, તેમજ કૉલેજની બીજી હાલચાલોમાં અગ્ર ભાગ લેતો. જેવી રીતે ઉપલે નબરે પરીક્ષા પાસ કરી સ્કૉલરશીપ કે એની જાતના બીજા ઇનામે મેળવવા કાંઈ વિદ્યાર્થી તનતોડ મહેનત કરે તેવી રીતે આપણો શાહુકાર જે કમિટીપર લક્ષ્મીદેવી વધારે પ્રસન્ન હોય તે કમિટી-માં આગળ આવવા તનતોડ મહેનત કરતો. કૉલેજનાં પુસ્તકાલય બદલે તેની રૂમ ડીટેક્ટીવનાં પુસ્તકાલયી ભરેલી માલમ પડતી. એક વખતે પંટડી અને બળેવના તહેવાર સાથે આવવાથી તેની ટુંકી રજામાં કિશોર ઘરમપુર ગયો. થોડા ખર્ચમાં તેની લપકાચંદ્ર ગહેણીકરણી જેમને તેનાં માતા પિતા ખુશ ખુશ થઈ ગયાં. તેની બાના કહેવાથી તેને બોનસ મળ્યું, પણ તેથી તેને કાંઈ વધારે આનંદ થયો નહોતો.

એક દિવસે એવું બન્યું કે તેને પૈસાની બહુ તંગી પડી. ગમે તે પ્રકારે તે મેળવવાના તેણે નિશ્ચય કર્યો. વિદ્યાર્થી પ્રત્યે કદી શાહુકારી કરવી નહીં એ એનો સિદ્ધાન્ત હતો. યૌર બગ્ગર તરફ એનું મન આકર્ષાયું. આ ક્ષણ-ભંજર દેહને પોષવા અથાગ મહેનત આપે એવા લાંબા અને અધરા રસ્તા શોધવા કરતાં થોડી મહેનતે સ્વર્ગીય સુખ પ્રાપ્ત કરાવે એવા સહેલા અને ટુંકા રસ્તા કેમ ન લેવા ? આવા અનેક વિચારોએ એના મગજમાં પ્રવેશ કર્યો. સ્ટીવન્સ કે ન્યુટનના ગ્રંથ અને સિદ્ધાંતોના વાદવિવાદને બદલે, બિજ-ગણિતના નિયમ અને દાખલાને બદલે, ભૂમિતિના પ્રમેય અને પ્રયોગને બદલે ‘આખ્યા-લીધા’ ના લણુકારા તેના કર્ણપર પ્રતિધ્વનિ કરવા લાગ્યા. પરંતુ જે તે વિદ્યાભ્યાસને તિલાંજલી આપે તો પિતાશ્રી વધારે ગુસ્સે થાય અને એમના અગાઉથી બાંધેલા મનોરથ પર પાણી ફરી વળે, જે તે કાયમ રાખે તો પૈસા મળે નહિ. આજના નિરાકરણપર એની જીંદગીનો સર્વ આધાર હતો. એને કાંઈ સૂઝ પડી નહીં તે પથારીમાં આમતેમ પછાડા મારવા લાગ્યો.

નવે માર્ગે.

સવાર પડી. સદ્વાચ્યાસ શરુ કરવો એવું નક્કી થયું. વિદ્યાબ્યાસમાં લગભગ અઢી જીંદગી પસાર કરવી પડે એવું સદ્વાચ્યાસમાં ન હતું. શાહુકાર કાબેલ, ચતુર અને હોશિઆર હતો. જે વિદ્યાબ્યાસ પૂર્ણ કરવાને એક હોશિઆર વિદ્યાર્થીને ઓછામાં ઓછા પંદર વર્ષ થાય તેવી જાતના પણ ખીબા પ્રકારનો અબ્યાસ (સદ્વાચ્યાસ) પૂર્ણ કરવાને શાહુકારને ફક્ત પંદર દિવસજ થયા. વિદ્યાબ્યાસ પૂર્ણ કર્યા પછી જેમ કાંઈ યુવાનને આજીવિકા અર્થે આમતેમ આંટા મારવા પડે તેવું સદ્વાચ્યાસ કર્યા પછી ન હતું. સોળમે દિને શાહુકારે એક હજાર રૂપિયા મેળવ્યા !! તરતજ તે રકમમાંથી રૂ. ૫૦૦ નો તદ્દન નવી પેટન્ટનો એક સુંદર નેકલેસ ખરીદી પિતાશ્રીની અણુજાણુપણામાં પોતાની આ તરફ રવાના કર્યો, અને સાથે પોતાના પરાક્રમનું સવિસ્તર વર્ણન પણ લખી જણાવ્યું હતું. પોતાના દિકરાની આપ-કમાઈથી મેળવેલી આવી ખુબસુરત ભેટ જોઈ કિશોરની બાને આનંદ આનંદ થઈ ગયા.

“ શણુગાર એ સ્ત્રીનું કુળ, બુદ્ધિ અને ધન છે. એ તો એ મિસોટીના પ્રતાપ ! જે અને મહેં ને દિવસથી વાર્યો હોત તો મને આવો ઉત્તમ નેકલેસ એકદમ ક્યાથી મળતે ? ” આવી જાતની વિચારમાળામાં તેણીએ મણકા મૂકવા શરૂ કર્યા, અને વધારામાં ‘ કાલેજનો અબ્યાસ તહેં લાલમાં ઉપાડેલા કાર્યમાં આડે આવતો હોય તો તે બંધ કરજે. તે સંબંધી હું તહારા પિતાશ્રીને સમજાવીશ ’—આવી જાતના ખીબા પણ શબ્દોથી ભરેલો એક પત્ર કિશોરપર તેની બાએ લખ્યો. ‘ ભાવતું હતું ને પૈદે કહ્યું ’ એના જેવું કિશોરને થયું. જે સમયે મુંબાઈમાં કિશોરની રૂમપર લિલા હહેર થઈ રહી હતી તે સમયે ધરમપુરમાં પોતાને માટે મા અને બાપ વચ્ચે વાગ્યુંદ મચી રહ્યું હતું. ખીજે દિવસે દિવાનસાહેબે ઠપકાથી ભરેલો એક લાંબો પત્ર કિશોર તરફ રવાના કર્યો, અને ‘ તહારા બાપની આબરુ સાચવી રાખવી હોય તો વિદ્યાબ્યાસ ત્યજશ માં ’—આ વાક્ય પણ એમાં લખ્યું હતું. પરન્તુ, આ પત્ર વાંચવાને કિશોર શક્તિમાન થાય તે દરમ્યાનમાં આગલે દિવસે (સત્તરમે દિવસે) સદ્વામાં ગુમાવેલાંએ હજાર રૂપિયા ચૂકવવા માટે પોતાના પિતાશ્રીની શાખનો લાલ લછ તેમના એક મિત્ર સરાફ પાસેથી તે રકમ મેળવી દેવું પણ ચૂકવી દીધું હતું. જે વખતે પોતાની રૂમમાં પિતાશ્રીનો લાંબો પત્ર કિશોર વાંચતો હતો તેજ વખતે ધરમપુરમાં દિવાન સાહેબ પોતાનો પુત્ર પોતાના નામ પર શરાફ મિત્ર પાસેથી સદ્વામાં હારેલા

રૂપિઆનું દેવું પતાવવા બે હજાર રૂપીઆ લઈ આવ્યો એ મતલબનો સરાફ-
ને હાથે લખાયેલો કાગળ દિવાનખાનામાં વાંચતા હતા. “છોકરો હવે
હાથથી ગયો” સમજી સર્વ વાતથી વાકેફ કરી દિવાન સાહેબ પોતાની સ્ત્રીને
સંબોધવા લાગ્યા. “તહમે એનું ક્યારે મારું બોલ્યા છો?” તેણીએ જવાબ
આપ્યો, “કાલેજમાં લણ્યાથી બીજા છોકરા જેમ ઉચ્છાંછળા થાય છે એવું
તો એનામાં નથીને? બીજા કાલેજીઓની માફક તે માતપિતા કે મુરબ્બી-
ઓની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી તેમની આમન્યા તો નથી તોડતોને?
એ તો ચઢે તે પડે. તે ઉપરાંત છોકરો બગડશે કે સુધરશે કે હાથથી જશે
તો તે મ્હારો છોકરો છે. ત્હમારે તો ત્હમારા મહારાજ સાથે અંત એમના
રાજસંબંધી કામમાં દિવાનગીરી ચલાવવી. મ્હારા કે મ્હારા દિકરાના કામમાં
કદી માથું મારવું નહીં. સમજ્યા?” આવાં આવાં બીજાં અનેક અધઘીત
વાક્યો બુદ્ધિ અવાજે ઉચ્ચારી તેણીએ દિવાન સાહેબને સંભળાવવા માંડ્યાં.
બહાર વાદળો ગણાતા દિવાન સાહેબ ઘરમાં પોતાની ધર્મ પત્ની આગળ
બેઠી નેવા ચઢ જતા. જેટલા પ્રમાણમાં ગામના સર્વ લોક વગર સવાલે
તેમની આજ્ઞા માથે ચઢાવતાં તેટલાજ પ્રમાણમાં સામા અનેક સવાલ-
જવાબ કર્યા છતાં પોતાનીજ અર્ધાંગના આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતી. દિવાન
સાહેબને કલહ કદી રુચતો નહીં. તે સમજી અને ઠરેલ હતા. તે મારી રીતે
સમજતા હતા કે જો પોતે તેણીની સામે તેટલાજ પ્રમાણમાં પ્રત્યુત્તર આપે
તો તકરાર વધી પડે અને આડોશીપાડોશી સમક્ષ પોતાના ઘરની કિંમત
અંકાય. એમની અર્ધાંગનાને બોધ આપવો એ ‘બેસ આગળ લાગવત’
જેવું હતું. એટલે એ ચિચારા ચૂપ રહેતા. જેમ બને તેમ જલદીથી ધરમ-
પુર આવવા તેમણે કિશોર પર પત્ર લખ્યો, અને તે તરત મુખ્યથી નિકળ્યો.
ઉઠાવગીરપણું.

રાત્રે વલસાડ ઉતર્યો ત્યારે તેણે દરરોજ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં
પોલીસો જોયા. તપાસ કરતાં તેને માલુમ પડ્યું કે તે રાત્રે મુખ્યથી
ચાંદીના પાર્સલ આવ્યા હતા. સીધા ગામ તરફ જવાને બદલે કિશોરે
ચાંદીના પાર્સલની શોધખોળ કરવા માંડી. પ્હેરેગીર ઝોડાં ખાતા હતા
એટલામાં તેણે એક ભારે પાર્સલ ઉપાડ્યું. પણ તે લઈને જોવો તે નાસવા
બળ છે કે તરતજ એક છુપા પ્હેરેગીરે કિશોરને પકડ્યો, અને સીધો ગેટ
તરફ રવાના કર્યો. બીજે દિવસે સવારના આ વાત ગામમાં તેમજ ધરમ-
પુરમાં સર્વત્ર ફેલાઈ અને વાવાટે સુરત પણ પ્હોંચી. કિશોરના મામા અત્રે
પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર હોવાથી તેમની લાગવગથી કિશોરને છોડી મુકવામાં
આવ્યા. આ બંધાવથી એનું ‘શહુદાર’ તરીકેનું નામ વધારે પ્રખ્યાત થયું.

એક વર્ષ સુધી ધરમપુર સિવાય બીજા કોઈ પણ ઠેકાણે જવાની પિતાશ્રી તરફથી સખ્ત મનાઈ થઈ. આથી કિશોરની બાને ઘણું માહું માગ્યું. તેણીએ દિવાન સાહેબને કહી સંભળાવ્યું કે, “ ધરમપુર જેવા ગામડા ગામમાં મુંબાઈ જેવા શહેરમાં રહેલા છોકરાને ગોંધી રાખશે તો એનો જીવ કેટલો મુઝારો ? એના કરતાં તો સાબરમતીની જેલ બહેતર છે. ” પણ આ વખતે દિવાન સાહેબ એકના એ થયા નહીં. પોતાના દીકરાએ આવું નામ કાઢ્યું જણી એમને ઘણો ખેદ થયો અને થોડા દિવસ માટે દરબારમાં પણ જવાનું માંડી વાળ્યું. નિવૃત્તિમાં સમય ગાળવા એ કિશોરના સ્વભાવને અનુકૂળ ન હતું. જ્યારે જ્યારે કોઈ એળખાણ પીછાણવાળા ધરમપુરથી સુરત જાય ત્યારે તેમની પાસેથી દિવાન સાહેબના નામ પર અતઘ્નતનું નવીન પ્રકારનું કાપડ તે મગાવતો. દશ મહિનામાં તેમના નામપર કિશોર માટે રૂ. ૮૦૦ નું બીલ થયું. દિવાળી પાસે આવવાથી કાપડીઆ તરફથી બીલ ચૂકવવા સંબંધી અનેક કાગળો કિશોર પર આવ્યા. જેના વાપદા તે મરજી પ્રમાણે આપ્યા કરતો. છેવટે દિવાન સાહેબની હાજરીમાં પેલો કાપડીઆ બીલ લઈ રૂબરૂ આવ્યો. જ્યારે તે સર્વ વાતથી વક્રેક્ર થયા ત્યારે તેમણે કિશોરને અવળે હાથે લેવા માંડ્યો, અને આ વખતે પણ પોતાની અર્ધાંગના વચમાં પડ્યાં અને કાપડીઆ તેમજ પોતાના દીકરાની હાજરીમાં દિવાન સાહેબ પ્રત્યે બુલદ અવાજે બોલ્યાં, “ ત્હમારાથી એકંકે બદામ ન અપાય તો હું આપીશ. ત્હમે દિવાન છો તો હું પણ દિવાનની પટરાણી છું. શું લુગડાં વિના મ્હારો કુંવર ઉઘાડો રહેશે ? ગમે તેટલું બીલ થયું હશે તો હું જાતે ચૂકવીશ પણ નકામા તેને રીખાવી રીખાવી મારશો માં. ” છેવટે તેણીએ તે બીલ ચૂકવી આપ્યું.

ખીસા કાતર્યા.

ધીરે ધીરે સમય પસાર થયો અને માગશર મહીનો આવી પહોંચ્યો. પોતાની સાળીના પુત્રના તે મહીનામાં અમદાવાદ લક્ષ હોવાથી દિવાન સાહેબને તે પ્રસંગ પર સહકુટુંબ જવાનું હતું. પરણુનાર છોકરો કિશોરનો ખાસ મિત્ર પણ થતો હતો. કિશોર અને તેના માતૃશ્રી લક્ષમાં કારભાર કરવા પંદર દિવસ અગાઉથી ગયા. કિશોરના માસાજી અમદાવાદના બુદ્ધિવાન અને પ્રખ્યાત બેરિસ્ટર હતા. દેશપરદેશથી પણ ઘણાં માણસો તેમના પુત્રના લક્ષ નિમિત્તે આવવા લાગ્યાં. લક્ષને આગલે દિવસે સાણદ દરબારના મનેજર સાંહબ પણ આવી પહોંચ્યા. રાતના ઉજ્જગરાને લીધે તે બપોરના ઉઘવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. પોતાના કોટના ગળવામાંના પાકોટમાંથી પચાસ પચાસ રૂપીઆની આઠ નોટો કાઢી તેને બરાબર ગણી અને ફરીથી પાકોટમાં ગોઠવીને કોટના ગળવામાં સાચવીને મૂકી કોટને આશિકા નીચે દબાવી તે નિદ્રાવશ થઈ ગયા. મનેજર સાહેબના નરંકાર

ખોલવા લાગ્યા. કિશોરે આતરફ જોવા માંડ્યું પણ ખીજી કાંઈ જણાયું નહિ. તે ધીરે ધીરે મેનેજર સાહેબ તરફ જવા લાગ્યો, અને તે ભરઉંઘમાં છે કે ખાલી આંખ મીચી સમજી રહ્યા છે એની તપાસ કરવા માંડી. તેણે જમીનપર પાણી છાંટ્યું પરંતુ તેના અવાજથી મેનેજર સાહેબે આંખ ઉઘાડી નહીં. તેણે મિશ્રબત્તી ચેતાવી તેમની આંખ આગળ ધરી પણ તેના પ્રકાશથી પણ તે જાગ્યા નહિ. પોતાના હાથવડે ઓશિકું ઉઘ્યું કરે ત્યાર પહેલાં છોટેથી તેમની જાડી અને લાંબી લાકડી વડે ઓશિકું ઉઘ્યું કર્યું જતાં પણ મેનેજર સાહેબની સ્થિતિમાં કાંઈપણ ફેરફાર થયો નહીં. હજી નસ્કોરાનો સ્વર ચાલુજ હતો. છેવટે કિશોરને ખાત્રી થઈ કે મેનેજર સાહેબ ભરનિદ્રામાં મગ્ન થયા હતા. કાંઈ પણ અવાજ કર્યા વિના મેનેજર સાહેબનું મસ્તક અને ઓશિકું ઉઘ્યું કરી કાટના ગળવામાં મુકેલા પાકીટમાંથી પેલી આઠ નોટો બહાર કાઢી સર્વ જેમ હતું તેમ બરાબર ગોઠવી કિશોર બારાબાર શિવલાલ પંચાલની દુકાન તરફ પલાયન થઈ ગયો, અને પોતાની માતૃશ્રી માટે પચાસ રૂપિયાની સુંદર નક્શીવાળી આંદોની પાનની પેટી ખરીદ કરી, અને પછી નાસ્તો-પાણી કરવા લક્ષ્મિ વિલાસ હોટેલમાં પ્રવેશ કર્યો. આશરે અઢાલ કલાક પછી મેનેજર સાહેબ બેઠા થયા. ઓશિકા નીચેથી કાટ લઈ પાકીટમાંથી નોટ કાઢવા જાય છે તો ફક્ત એ પૈસાવાળી એક ટીકીટ અને ફક્ત એક પૈસા સિવાય પાકીટમાંથી કાંઈ હાથમાં આવ્યું નહીં. તે તો દંજળ થઈ ગયા. ઘોળે દિવસે પોતાનાજ માથા નીચેથી નોટો ચોરાય એ જોઈ એ તો લચબીત થયા. આ વાત ઉઘાડી પડે તો પોતાનીજ મૂર્ખાઈ આગળ આવે એમ સમજી મેનેજર સાહેબે અન્યતરને એ સંબંધી કહેવાનું માંડી વાળ્યું અરિસ્ટર સાહેબના પુત્રના લક્ષ પ્રસંગે કાંઈ ચાલાક ઠગ પણ આવ્યો છે એવું એમણે અનુમાન કર્યું. આમતેમ તપાસ કરતાં પોતાનીજ જાડી અને લાંબી લાકડી તેમજ મિશ્રબત્તી સિવાય કાંઈ નજરે પડ્યું નહિ. વિચાર કરતાં કરતાં એમને યાદ આવ્યું કે પોતે સુવાની તૈયારી કરતા હતા તે સમયે એ હોલમાં એક જીવાન સિવાય ખીજું કાંઈ હતું નહિ. પણ તેનો પહેરવેશ અને મ્હોડાની સુરત નિહાળતાં એ કાંઈ સુશિક્ષિત અને ઉચ્ચ કુળનો હોવો જાણ્યો અને તે આવું કૃત્ય કરે નહીં એવું એમણે અનુમાન કર્યું. ગમે તે પ્રકારે પેલા જીવાનને શોધી કાઢવો એવો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. ખાડીઆમાં ઉતરતા પરદેશીઓને લક્ષ્મિ-વિલાસ સિવાય ખીજી હોટલનો અનુભવ બહુ થાડો હતો. મેનેજર સાહેબ પોતાની ઓટીમાંથી આશરે આઠેક આના બહાર કાઢ્યા અને ચાહ પીવા લક્ષ્મિવિલાસ હોટેલ તરફ પ્રયાણ કર્યું.

પકડાઈ ગયા.

જે ઘડીયે હોટેલના માલીક સાથે બીજી પચાસ રૂપિયાની નોટ વટાવવાની ભાંજગડમાં કિશોર હતો તેજ ઘડીયે મેનેજર સાહેબ હોટેલમાં દાખલ થયા. તે જીવાનપર શક લાવતાં પહેલાં પોતે એની વાત પરોક્ષપણે સાંભળવા લાગ્યા. પેલી નોટની પાછળ સાણુંદ સ્ટેટનો સિક્કો જોયો. છેવટે એમને ખાત્રી થઇ કે એજ જીવાન ઇગ છે. નોટ વટાવી જેવો કિશોર હોટેલમાંથી બહાર નીકળવા બળ છે કે તરતજ વધારે પુછપરછ કર્યા વિના મેનેજર સાહેબે એનો હાથ પકડ્યો, અને બોલ્યા, “ ઓ સાહુકાર, કાની નોટ વટાવે છે ? ” “ મહારીજ તો. ” કિશોરે જવાબ આપ્યો. કિશોરને ખબર નહતી કે મેનેજર સાહેબે ‘સાહુકાર’ શબ્દ અજ્ઞાનતામાંજ ઉચ્ચાર્યો હતો. તે બોલ્યો, “ શેડજી, આપ મહારાજ નામ ક્યારથી અને કવી રીતે જાણો ? આપના દર્શનથી મને ઘણો લાભ થયો. આલો કાંઈ નારતો પાણી લેશો ? ” મેનેજર સાહેબ તો એના જવાબથી સ્તબ્ધજન થઈ ગયા, અને મનમાં બળડ્યા, “ કાના બાપની દીવાળી ? ” મેનેજર સાહેબે પણ સાણુંદના ઇગ સ.થે કામ લીધું હતું એટલે કિશોરના સવાલના જવાબમાં પછાત પડે એમ નહતા. તે બોલ્યા, “ ન્યારથી તહે બેરિસ્ટર સાહેબના હોલમાં મહારા કોટમાંથી આઠ નોટોની સાહુકારી કરી ત્યારથી ! ” આ વાક્ય સાંભળી હોટેલમાં આજીવજીવ બેઠેલા પુરુષો તેમજ હોટેલના નોકર ચાકરો વિસ્મય પામ્યા અને કિશોરના તો જાણે રામજ રમી ગયા ! અમદાવાદમાં મેનેજર સાહેબની શાખ સારી હતી અને તેમને ઘણાખરાં ઓળખતાં પણ હતાં. તેજ ઘડીએ માણેકચોકની ગેટપર કિશોરને લઈ જઈ પોલીસને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યો.

પછી મેનેજર સાહેબ જનીવાસ આવ્યા. સ્ત્રીપુરુષના ટોળા વચ્ચે તેમણે બપોરના બનેલા બનાવની વાત સર્વ કાંઈ સાંભળે એ પ્રમાણે વિસ્તારપૂર્વક હાસ્યરસ સાથે કહેવા માંડી. તે દરમ્યાનમાં “ ન્યારે મહે એને સાહુકાર ”—આટલા શબ્દો પૂરા બોલે ત્યાર પહેલાં તો સ્ત્રી-મંડળમાંથી કાંઈનો કરુણ સ્વર ધીરે ધીરે વધી મેનેજર સાહેબના ઉપલા શબ્દોને દેશનિકાલ કરતો હોય એમ જણાયું. સર્વેનો હાસ્યરસ મંદ પડ્યો. “ ઓ.....મહા.....રા.....કીશો.....રે..... ” ના ઉદ્ગારો ઉચ્ચારી દિવાન સાહેબનાં ધર્મપત્ની ચોધાર અશ્રુ સાથે કદપાંત કરવા લાગ્યાં. અને પોતાના લાડકવાયા પુત્રને તેના પિતાશ્રીના આગમન પહેલાં ગમે તે પ્રકારે મુક્ત કરાવી ઘેર લાવવા મેનેજર સાહેબને કાલાવાલા કર્યા. મેનેજરને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો કે ખરેખરો પોતાની નોટોની સાહુકારી કરનાર યુવક ધરમ-

પુરના દિવાન સાહેબનો પુત્ર હશે. મેનેજર સાહેબે જવાબ આપ્યો, ‘મહારાજપિઆમાંથી એની માતૃશ્રી માટે ખરીદ કરેલી રૂપિયા પચાસની આદીની પાનની પેટી સાથે મહેં એને પકડયો છે, અને ગેટપર પોલીસને સ્વાધીન કર્યો છે, એટલે હવે મારાથી કાંઈ બને નહીં.’ જનની રાસે હજાર રહેલાં દેશ-પરદેશનાં સ્ત્રી પુરુષોએ પણ કિશોરની સાહુકારી વિષે માંલબું, અને તે પૈકી કોઈ એને ધિક્કારતું અને કોઈ એની દયા પણ લાવતું. દિવાનસાહેબની અધાગનાનું રુદન હજી ચાલુજ હતું. એટલામાં પરણુનાર છોકરા બહારથી આવી પહોંચ્યો. તેના હસ્તમેળાપ સમયે એક સુંદર અને કિંમતી બેટ અર્પવાનું કિશોરે વચન આપ્યું હતું. ‘જો કિશોરને મહારાજાના વરઘોડા પહેલાં છોડાવશે નહીં તો હું પરણીશ નહીં’ એવી વરરાત્રિએ પ્રતિજ્ઞા લીધી અને પોતાની માશીના બોળામાં મસ્તક મૂકી તેણીના રુદનમાં ભાગ લીધો. દિવાન આવ્યા એટલે પોતાના પુત્રના પરાક્રમની વાત જાણી અને વરગામમાં પણ પોતાના નામ પર પાણી ફેરવાયું જાણી તેમને ઘણો ખેદ થયો. તમને દિવસે શાંતિ ફેલાય તેથી તેમણે ઘણી લાગવગ ચલાવી તેને જમીનપર છોડાવ્યો અને કેસની બીજા કોર્ટ દિવસ માટે મુદત નંખાવવામાં આવી. કિશોરને જનની રાસે મોકલવામાં આવ્યો. અત્રે દરેક જણ સાજનની તૈયારી કરતા હતા ત્યારે કિશોર પોતાના મિત્રના લક્ષ્મીના હસ્તમેળાપ પ્રસંગે બેટ આપવાની ચીજના પૈસા મેળવવાની તૈયારી કરતો હતો. એટલામાં નડીઆદના કાંઈ જમીનદાર સાજનમાં જતાં પહેલાં મહોદું ધોવા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તમણે પોતાનો કોટ પાસેની ખીંટીપર બેરવ્યો અને બાથરૂમમાં મહેં ધોવા ગયા. બાથરૂમમાંથી બહાર નીકળી કોટ પહેરી ગજવામાં હાથ નાંખવા જાય છે કે તરતજ રૂ. ૪ ની નોટો ગૂમ થયેલી જણ્યાં. સાજન ભરાઈ ગયું હતું એટલે તે બારોબર તેમાં સામેલ થયા. વરઘોડામાં ચાલતા ચાલતા તેમણે તેમના મિત્ર સાચુંદના મેનેજર સાહેબને આ વાત કહી અને જેના પર એમને શક હતો તેનું પણ વર્ણન કહી સંભળાવ્યું. મેનેજર સાહેબને ખાત્રી થઈ કે પોતાની માફક તેમના મિત્ર પણ પેલા સુશિક્ષિત ઠગના સપાટામાં આવ્યો છે. પરંતુ પોતાના બનાવથી તેને બરાબર શિક્ષા મળશે એમ સમજી તેમણે જમીનદાર સાહેબની વાત મશ્કરીમાં ઉડાવી દીધી. વરરાત્રિને મળેલી સર્વ બેટો પૈકી કિશોર તરફથી મળેલી બેટ ઉત્તમ પ્રકારની હતી, અને તેથી તેને દરેક જણે શાખાશી આપી હતી.

સજા.

મુદતને દિવસે કચેરીમાં કામ ચાલવાથી કિશોરને સખ મંજુરી સાથે બે મહિનાની સજા થઈ. આ બાબતમાં દિવાન સાહેબ બિલકુલ

વચમાં પડ્યા નહિ, અને ‘ એ રસ્તે છોકરો સુધરશે ’ એમ સમજી મન વાળ્યું. પરંતુ પોતાની ધર્મપત્નીને તો પુત્રનો વિશેષ અસહ્ય લાગ્યો. પુત્રને સાવરમતી જેલમાં વિદાય કરી પતિ પત્ની ધરમપુર આવ્યાં. લોકમાં તેમજ રાજ્ય દરબારમાં શું મહોદું બતાવવું એમ સમજી દિવાનસાહેબે એક મહીનાની રજા લીધી. એ પોતાના બંગલાની બાજુબાજુની જગ્યા સિવાય ક્વચિતજ બહાર જાવવા કરતા હતા. પંદર દિવસ પુરા નહીં થયા હોય એજલામાં પિતાશ્રીને કહીને બંદીખાનામાંથી છોડાવવા સંબંધી કરુણાજનક પત્ર કિશોરે માતૃશ્રીપર લખ્યો. જેમાં થાડાંક વાક્યો નીચે પ્રમાણે હતાં:—

“ મહારાથી જેલનું અધરું અને ભારે કામ થઇ શકતું નથી. હું દિવસે દિવસે સુકાતો જઈ છું અને હવે લાંબો સમય નહીં જીવી શકું એમ લાગે છે. માટે જો તમારા પુત્રને જીવતો જોવાની ઇચ્છા હોય તો પિતાશ્રીને સમજાવી મળે આ યમપુરીમાંથી મુક્ત કરાવશો. ” તેણીએ યોધાર અશ્રુ સાથે દિવાન સાહેબને પોતાના પુત્રને કમોતમાંથી બચાવવા કહેવા માંડ્યું. પરંતુ, દુનિયાદારીના અનુભવી દિવાન સાહેબ પોતાના પુત્રના પેય અને દગલબાજીથી ચક્રાયમાન થાય એ હવે અશક્ય હતું. તેમણે પોતાની સ્ત્રીને દાખલા આપી ઘણી સમજાવી અને કહ્યું, “ સંતાનને મારવું એ ઘાતકીપણું છે પરંતુ તેમને ખોટાં લાડ લડાવવાં એ અધાર પાપ છે, ” પણ તેણીએ પોતાની સ્ત્રીહક છોડી નહીં. “ જો આજ સાંજ સુધીમાં મહારા પુત્રને છોડાવવાનાં પગલાં નહીં લેશે તો હું મહારાજ પ્રાણ લજીશ અને પુત્રના અને મહારા અવસાન પછી કોઇ નવી પરણી લાવીને તેની સાથે તમને સુખેથી મહાલજો ! ” આ પ્રમાણે તેણીએ બુલંદ અવાજે મહેલું માર્યું અને પોકપોક મુકી રડવાનું શરૂ કર્યું. દિવાન સાહેબથી આ વચનો સહી શકાયાં નહીં. જે અન્યતરને ન્યાય અર્પવામાં પ્રમાણિકતા અને તટસ્થતાનો સદુપયોગ કરે તેજ પોતાના કાર્યમાં એથી ઉલટું કરે તો લોકો શો અભિપ્રાય ધારે ? એક બાજુ પુત્રના પેય અને અર્ધાંગનાની મરણની ધમકી અને બીજી બાજુ પોતાની સાખ. જે પ્રમાણે મરણશય્યાએ પડેલા પુરૂષનો જીવ અકળાય તે પ્રમાણે દિવાન સાહેબનો જીવ અકળાવા લાગ્યો. હવે શું કરવું ? તેની તેમને કોઇ સૂઝ પડી નહીં. તે દિવાનખાનામાં આમતેમ આંટા મારવા લાગ્યા. હજી પોતાની સ્ત્રીનું રુદન અને ધમકી-ભરેલાં વાક્યો ચાલુજ હતાં. ઝેવટે તેમણે ધ્રજતે હાથે અમદાવાદના પોલીસ સુપરીન્ટેન્ડન્ટ પર તાર ફેર્યો, અને પોતાના પુત્રને જેમ અને તેમ ઓછી મહેનત-મજૂરી કરાવવા વિનવ્યું; અને પોતાના પુત્રનો કેસ ફરી તપાસવા માટે મુંબઇ હાઇકોર્ટ પર અપીલ પણ કરી. મુંબઇમાં વકીલ-સોલીસીટરની

પાંછળ અગાધ પૈસો ખર્ચી અને તે ઉપરાત વગસગ ચલાવી પોતાના પુત્ર માટે બે વર્ષની જામીનગીરી અપાવી, એક મહીનાની સજા માફ કરાવી અને ભાર દંડ ભરી તેને જોલમાંથી મુક્ત કરાવ્યો. પરંતુ આ ખનાવે દિવાન સાહેબ પર સખ્ત ફટકા માર્યો, અને તેમણે દિવાનગીરીમાંથી રાજીનામું આપ્યું. કિશોર પર સખ્ત જામીન રાખવામાં આવ્યો, અને બે વર્ષ સુધી ધરમપુર અને વલસાડ સિવાય બહાર ક્યાંય ન જવા માટે ફરીથી દિવાન સાહેબે હુકમ કર્યો.

ધાર કૃત્ય.

હજી ભાગ્યેજ અઢારેક મહિના પુરા થયા હશે ત્યાર પહેલાં તો બહાર નાસી છૂટવા માટે કિશોરે શિકાર શોધવા માંડ્યો. તે અરસામાં સુરતમાં અરુણાદયનો પહેલીજ વાર તદ્દન નવા ખેલ પકડવાનો હતો જે જોવા તેનું મન આકર્ષાયું. ધરમપુરથી તે જાનોમાનો નાસી છૂટ્યો, પણ સુરત સ્ટેશન પર તેના કાકાની ટ્રેવેગે તેના પર નજર પડી. કિશોર પર બે વર્ષ માટે સખ્ત જામીન રાખવાનો હતો એ વિષે સર્વે સગાં વહાલાં જાણતાં હતાં. તેમણે તેનો હાથ પકડ્યો અને પોતાને મકાને લઈ ગયા. તેમણે તેને રાત્રે બહાર ન જવા ફરમાવ્યું, અને તેના બદલામાં પોતાની સાથે રમતગમતમાં વખત પસાર કરવાનું કહ્યું. પરંતુ તે બિચારાને ખબર નહતી કે અરુણાદયનો નાટક જેવાનો કિશોરનો નિશ્ચય પહેલેથી થઈ ચૂક્યો હતો. તે સમયે ઘરમાં તે બંને સિવાય કોઈ હતું નહીં. કિશોર હવે અકળાવા લાગ્યો. જે પ્રમાણે કોઈ બિલાડી પોતાને નાસવાનો માર્ગ ન જડવાથી પૂરનાર વ્યક્તિ તરફ તરાપ મારે અને પછી મુક્ત થાય તે પ્રમાણે કિશોરે પોતાના કાકા પ્રત્યે ધસારો કરી તેમના પંટમાં જરી ભાંજા પોતે નાટકશાળા તરફ દવાના થયો. કિશોરે એમ ધાંધું કે પોતાના કાકાથી પરલોકવાસી થઈ ગયા હશે, પણ એની ધારણા સત્ય નહતી. તેમને પ્રાણુધાતક ધા થયો હતો અને તે અધાંએક કલાકમાં આ કાની દુનિયા ત્યજશે એ નક્કી કર્યું હતું. તે હજી કુંવારા હતા તે સિતારના શોખીન હતા એટલે રાત્રિ મિત્રમંડળ ભેગું કરી બે ઘડી મજા કરતા. કિશોરના ગયા બાદ થોડીવારમાં તેમના બામત્રી નિયમસર આવી પહોંચ્યા. પોતાના મિત્રને લોહીલુહાણ અવસ્થામાં પડેલા જોઈને પેલા મિત્રો તો અચંબાજ પામ્યા. તેઓએ માણી છાંટ્યું. બ્યારે કિશોરના કાકાથીએ શુદ્ધિમાં આવી અચકાતા અચકાતા ઉઠ્યારો —મા...રા.....ભત્રી.....જી.....એ.....મા.....રું.....પૂ...—કાઠી દેહ છોડી. આવા અપૂર્ણ પરાવા પર પૂર્ણ વાત મેળવવી એ તેમના મિત્રોને અસહ્ય લાગ્યું. તે બે પૈકી એક સ્ટેશન પર દોડ્યો અને બીજાએ પોલીસને ખબર આપી. કિશોરનું નામ શેરીએ શેરીએ જાહેર હતું એટલે તેને ઝોળખવાનું અધરું

ન હતું. નાટક પૂરો થાય ત્યાર પહેલાં તે રેશને ગયો પણ જેવો પ્લેટ-ફોર્મ પર દાખલ થાય છે કે તરતજ પેલાં મિત્રે તેમજ પોલીસેએ તેને પકડ્યો. હવે કિશોર છૂટે એ તદ્દન અશક્યજ હતું. “ સાહુકારે પોતાના કાકાનું ખુન કર્યું અને પકડાયો ” ના સમાચાર ખીજે દિવસે સવારના આખા સુરત શહેરમાં પ્રસરી ગયા. તેનાં માયાપર ધરમપુર તાર મૂક્યો. તાર વાંચતા વાંચતા દિવાન સાહેબનું હૃદય ભરાઇ ગયું. અને પોતાના નાનાભાઈનું પોતાના પુત્રનેજ હાથે ખુન થયું જાણી એમના હૃદય પર સખ્ત અસર થઇ. તેમને આંકડી આવી અને તે સ્વર્ગલોક પહોંચી ગયા. દિવાન સાહેબના મરણના સમાચાર સુરત શહેરમાં પણ પસિદ્ધ થયા. છેવટે કિશોરને ફાંસીની સજા થઇ. કિન્તુ પોતાની માતૃશ્રીને છેલ્લી ઘડીએ મળવાની એની ઉત્કંઠાને અમલદાર વર્ગે ટેકા આપ્યો અને પોલીસના પહેરા નીચે બારોબાર અમદાવાદ લઇ જવાનું પોલીસને કહેવામાં આવ્યું. માતાપુત્રનો મેળાપ.

પિતાશ્રીના મોતના સમાચાર જાણી કિશોરનામાં કાંઇ અલૌકિક ચેતનની પ્રાપ્તિ થઇ. તેનું મુખ-કરુણ જનવાને બદલે ક્રોધથી ઝંમિ. જેલુ લાલ થઇ ગયું. તેનાં ચક્ષુમાંથી અપ્રત્યુ એક ભયંદ્ર પણ ટપકયું નહિ; પરન્તુ તેનું અન્તઃકરણ તેની માતા ઉપર બળી રહ્યું હોય તેમ દેખાતું હતું. સાબરમતી જેલના કંપાઉન્ડમાં માતા પુત્રનો મેળાપ કરાવ્યો. જેલરની સમક્ષ પુત્રની દશા જોઇને માતા મોટેથી રોઇ પડી; પણ કિશોર તો વાઘની પેઠે ધુરજીને બોલ્યો, “ હવે ક્વે છે શું કરવા? તારાજ પ્રતાપે મારી આ દશા થઇ છે, તેનો કાંઈ ખ્યાલ કરે છે? તે દિવસે તેં મને સીસોટી ચોરતાં અટકાવ્યા હાત કે ત્યારપછીનાં તેવાં મારાં કામને ઉત્તેજન આપ્યું ન હોત તો આજ આવી સ્થિતિ ન થાત. માટે હવે રડવું નકામું છે. ”

તેની માતાથી નો કાંઇજ બોલાયું નહિ. પણ પોતાની બૂલનો તેને પસ્તાવો હવે થતો હોય તેમ સ્પષ્ટ દેખાયું.

હાલની સ્ત્રીકેળવણી.

પ્રાચીન હિન્દની સ્ત્રીકેળવણીને આદર્શ સ્ત્રીએને ઉત્તમ ગૃહિણી બનાવવાનો હતો. ઘરગથ્થુ વિષયોજ અને ખાસ કરીને ગૃહકૃત્તંગારની વિદ્યાજ તેમને શીખવાડાતી. આ કેળવણી માટે તેમને નિશાળોમાં હાજરી આપવી નહોતી પડતી. આ પાણી ઊંકરીએને બાળ-પણથી તે લગ્ન સુધી તેની માતા અને લગ્ન પછી સાસરે જતાં તેની

સાસુ આ કેળવણી આપતાં. છોકરીઓને મોટે ભાગે શીવવાનું, ભરવાનું, કાંતવાનું, રાંધવાનું શીખવવામાં આવતું; પણ લખતાં વાંચતાં ભાગ્યેજ શીખવાતું. ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરતાં છોકરીઓને ન્હાનપણથીજ આવડતું; અને જૂના કાળની દંતકથાઓ પણ તેમને વારસામાં મળતી. સ્ત્રીઓનું સાહિત્ય સંબંધીનું જ્ઞાન આ દત્તકથાઓમાંજ મુખ્યત્વે સમાપ્ત થતું. મનુ મહારાજે તો એમ પણ ઠરાવ્યું છે કે સ્ત્રીએ ઘરનાં નાણાંની આવક જવકની સંભાળ રાખવી. આ વાસ્તે હિસાબકિતાબ શીખવાની જરૂર તો પડેજ. પણ મનુ મહારાજનો આ હુકમ ભાગ્યેજ પળાતો. અત્યારની જેમ પ્રાચીન કાળમાં પણ સ્ત્રીઓ હિસાબ કિતાબના ઠેકાણા વગરજ પોતાના પતિનાં નાણાંની વ્યવસ્થા રાખતી.

સ્ત્રીકેળવણીનો આ આદર્શ સદીઓ થયાં હિન્દમાં ઉતરી આવ્યો છે, અને એનું પાલન પણ ઘણું ખર્ચ ચુસ્તપણે થયું છે. અલખત દરેક નિયમની જેમ આ પ્રથાના અપવાદ રૂપ અક્ષર-જ્ઞાન, સાહિત્ય વગેરે બાબતોમાં અવસ્થાન ભોગવતી કેટલીક સ્ત્રીઓનાં દષ્ટાન્ત હિન્દના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં મળી આવે છે; પણ તે અપવાદ જ છે. એ ઇતિહાસને મૂકી દઇ આપણે વીસમી સદીના સમાજ તરફ નજર નાંખીએ તો માલૂમ પડશે કે આધુનિક કેળવણી પામેલી હિન્દી સ્ત્રીઓમાં અને પ્રાચીન આદર્શને પહોંચવા કેળવાયેલી જૂના જમાનાની સ્ત્રીઓમાં આસમાન જમીનનો ફરક છે.

પણ થોડા વખત પહેલાંની કન્યાશાળાઓનો આદર્શ પણ સ્ત્રીઓને એકજ બાબતની કેળવણી આપવાનો હતો. સાહિત્ય, સંગીત, ચિત્રકલા વગેરે વિષયોજ તેમને શીખવાતા. ઘર ઉપયોગી બાબતો, રાંધણકળા, સીવવું, ભરવું, ઘરની વ્યવસ્થા: આ હિન્દી સ્ત્રીનાં જીવનના અતિ ઉપયોગી વિષયોને કન્યાશાળાના ઠરેલા વિષયોમાંથી બાકાતજ રાખવામાં આવ્યા હતા.

અત્યારની જેમ પ્રાચીન કાળમાં પણ ઘરમાં વપરાતી સામાન્ય વસ્તુઓ તો સ્ત્રીઓ જાતેજ બનાવી લેતી. મોટાં શહેરોમાં અત્યારે સ્ત્રીઓની સ્થિતિ જુદીજ છે. અત્યારે ઘર ઉપયોગી બધી વસ્તુઓ ખરીદવી પડે છે, અને તે ખરીદવા

કામ ઘણું જ સ્ત્રીઓજ કરે છે. તેથી તેને બધી વસ્તુઓની કીમત, જાત, ગુણ, ભાવતાલ વગેરે જાણવું પડે છે અથવા જાણવું જરૂરનું છે. ખરીદાતી બધી ચીજો ક્યાં અને કેમ બને છે એ પણ તેણે જાણવું જોઈએ. ટુંકમાં આખા બજારનો કાબુ તેના હાથમાં હોવો જોઈએ. પણ આજે આપણે શું જોઈએ છીએ ? સ્ત્રીઓએ ખરીદેલા માલમાં ભાગ્યેજ દગો થયા વગર રહ્યો હોય. ભાવ પણ વેપારીએ વધારે જ લીધો હોય, માગેલો માલ તોલ પ્રમાણે ભાગ્યેજ ખરાબર હોય. જો આ બાબતમાં સ્ત્રીઓને યોગ્ય કેળવણી અપાઈ હોય તો આવી ફરીઆદો સાંભળવાનો વખત ભાગ્યેજ આવ.

આ બાબત કેળવણીની પદ્ધતિની છે; કેળવણીની સંસ્થાઓની નથી. હાલ તો બધે ગૃહોપયોગી વિષયો શીખવવાના અખતર થઈ રહ્યા છે. પણ શહેરોમાં રાંધવા કે ભરવા ગુંથવા કે બાંકોની સંભાળ લેવા ઉપરાન્ત સ્ત્રીઓપર બજારમાંથી વસ્તુઓ ખરીદવાની જવાબદારી આવી પડે છે તે વિષે કોઈ પણ શાળામાં કેળવણી અપાતી સાબળી નથી. કેવળ ચોપડીઓના જ્ઞાનથીજ બધી જાતની આવડત આવતી નથી. અને સાહિત્ય એકલાના શિક્ષણથી બજારમાંથી આટો કેમ ખરીદાય કે ઘરમાં મચ્છર આવે તો શા ઉપાય લેવા તે આવડતું નથી. હાલની શાળાઓમાં હાથમહેનતને બિલકુલ હલકી ગણી કહાડવામાં આવી છે, અને તેથીજ અત્યારની પરિસ્થિતિ પેદા થઈ છે.

ત્યારે એનો ઉપાય શું એમ સાધારણ રીતે કોઈ પૂછે. એનો ઉપાય એકજ છે, ને તે તદ્દન સાદો છે. કન્યાશાળાઓની શિક્ષણપદ્ધતિમાં એવા ફેરફારો થવા જોઈએ કે જેથી કન્યાઓને સ્ત્રીજીવનને લગતા બધા વિષયોનું ઉત્તમ જ્ઞાન મળે. કન્યા શાળાની કન્યાઓને પરીક્ષાઓ માટે ગોખણપટ્ટી કરવાની કાંઈજ જરૂર નથી. તમના શિક્ષણક્રમમાં ઘરને ઉપયોગી વિષયો અને કળાઓ દાખલ કરવી જોઈએ. અર્થશાસ્ત્ર સામાન્ય મનુષ્યના જીવનને જેટલે અંશે લાગુ પડે છે તેટલે અંશે સ્ત્રીઓને જરૂર શીખવવું ઘટે છે. હાલ ઘરને ઉપયોગી વિષયો જે થોડા ઘણા પણ શીખવાય છે તે એવી રીતે શીખવાય છે કે સંસારમાં પડયા

પછી સ્ત્રીખનારને તે ભાગ્યેજ ઉપયોગી થાય છે. અને શાળામાં જતી કન્યાને ઘેર કેળવણી આપવાનું સ્વાભાવિક રીતેજ બંધ થાય છે. એટલે લગ્નની ઉંમર સૂધી શાળામાં ભણતી કન્યા લગ્ન પછી તના પતિન તદ્દન નિરૂપવાગી થઈ પડે છે. એટલુંજ નહિ પણ કેટલીકવાર તો મુઝવણીકર્તા પણ થાય છે.

જેમ વદના વારાની પદ્ધતિઓ આજે કામે લાગે તેમ નથી તેમ પશ્ચિમના પદ્ધતિઓ પણ હિન્દી જીવનને બધી રીતે અનુકૂળ નથી. આજે દરેક શહેરી સ્ત્રીએ જાતે પોતાનાં, બન્યાનાં અને બની શકે તેટલે અશે પુરૂષોનાં કપડાં હાથે સ્ત્રીવીલેવાં જરૂરી છે. કરકસર એ ગૃહવ્યવસ્થાનું મૂખ્ય અંગ છે. ભરવું ગુંથવું એ જેમ શોખની અને સગવડની કળા છે તેમ રાંધવાની અને સ્ત્રીવવાની કળા નથી. દરેક સ્ત્રીને રાંધતાં અને હાથેજ નહિ પરંતુ સંચાપર સ્ત્રીવતાં જાણવું એ દરેક સ્ત્રીને આજે આવશ્યક છે. છતાં આપણી કન્યાશાળાઓમાં આ બે અગત્યના અને સ્ત્રીજીવનના મૂખ્ય બે વિષયોપર કેટલું ધ્યાન અપાય છે ? કરકસર એ સદ્ગુણ છે એ વાત ખરી; પણ ખરેખરી જરૂરીઆતને લોગે કરકસર કરવી એ તો ખરેખર શ્રાપ સમાન છે. આ બાબતમાં હાલની કન્યાશાળાઓના સંચાલકો કરકસરનું બહાનું કહાડી શકે તેમ નથી. કારણ કે તેઓ ભરત ગુંથણ શીખવવા પાછળ ક્યાં ઓછો ખર્ચ કરે છે ? એ વિષય શીખવવાનું બંધ કરવાની આ સૂચના નથી. પણ જો એની પાછળ વધારે ખર્ચ કરવાથી બીજા તેથી વધારે અગત્યના વિષયો માટે કરકસર કરવી યડતી હોય તા જરૂર વધારે ઉપયોગી વિષયોને પહેલી પસંદગી મળવી જોઈએ. લલિત કલાઓ પણ સ્ત્રીઓને શીખવવી જરૂરી છે, એનો કોઈ ઈન્કાર નહિ કરી શકે. તે વિના સ્ત્રીઓનું અને પુરૂષોનું દમ્પતિ જીવન તદ્દન નિરસ બની જાય. પણ જીવનની મૂખ્ય જરૂરીઆતો ન જાણનાર દમ્પતિનું જીવન અનેક લલિત કલાઓની આવડત છતાં ભાગ્યેજ રસમય બને છે, એ અત્યારના સમાજમાં અનેક દાખલાઓ પરથી જણાઈ આવે છે. સ્ત્રીકેળવણીના હિમાયતીઓ આ બાબતપર વધુ ચર્ચા કરી હાલની મુશ્કેલીઓના નિવારણ વાસ્તે યોગ્ય દિશામાં વધારે પ્રયત્નો કરશે. A. P.

કૃષ્ણકુમારીનું આત્મબલિદાન.

સ્થાન:—ઉદેપુર—કૃષ્ણકુમારીનો મહેલ.

પાત્રગણ:—ભીમસિંહ—ઉદેપુરના મહારાણા.

બલેન્દ્રસિંહ—રાણાના ભાઇ અને સેનાપતિ.

અહલ્યાદેવી—મહારાણા ભીમસિંહની રાણી.

તપસ્વિની—એક સિદ્ધ સ્ત્રી.

કૃષ્ણકુમારી—રાણા ભીમસિંહની પુત્રી.

(અહલ્યાદેવી અને તપસ્વિનો પ્રવેશ.)

અહલ્યા:—ભગવતી ! ક્યાં છે ? મહારી કૃષ્ણા તો અહીં નથી ?

તપસ્વિનો:—હું ધારું છું કે રાજનદિની હજી સુધી સંગીતશાળામાંથી આવી નહિ હોય ! આપ આટલાં બધાં અધીર કેમ છો ?

(અહલ્યાદેવી ચૂપચાપ રહે છે.)

તપસ્વિની:—(હાથ પકડી) અરે-અરે-આ શું કરે છે, રાણીજી ? શું સ્વપ્નની વાત કદી સત્ય હોઈ શકે છે ? જો એવાં નીહા-બેલાં સ્વપ્નો સત્ય પડતાં હોત તો આજ સુધીમાં કેટલાએ રાજાઓ દરિદ્ર થઈ બેસા હોત ! હજારો પ્રકારનાં સ્વપ્નો આવે છે, પણ તે કંઈ સાચાં પડતાં નથી.

અહલ્યા:—ભગવતી ! જ્યાંસુધી કૃષ્ણાને મેં નીહાળી નથી ત્યાંસુધી અ-મંગળ આશંકાથી મ્હારું ચિત્ત અચળ થઈ રહ્યું છે. આપ મહારી કૃષ્ણાને સત્વર બોલાવી દો, જેથી મ્હારું હૃદય શાન્ત થાય.

તપસ્વિની:—રાણીજી ! આપ આટલાં બધાં બાકુળ થાઓ છો તો કહો તો ખરાં કે સ્વપ્નમાં આપે શું નીરખ્યું છે ?

અહલ્યા:—ભગવતી ! એ સ્વપ્નની વાત સ્મૃતિમાં લાવવાથી મ્હારું હૃદય ધડકી ઉઠે છે, અને રુવાં ખડાં થઈ જાય છે.

તપસ્વિની:—પણ આપ કહો તો ખરાં !

અહલ્યા:—મેં સ્વપ્નમાં એવું જોયું કે હું દરવાજા પાસે ઉભી છું. એક વીર તથા એક ભયાનક પુરુષ હાથમાં ઉધારી તરવાર સહિત અંદર ધુસી આવ્યા.

તપસ્વિની:—પછી ?

અહુલ્યા:—પછી મહેં જોયું કે એક પક્ષંગપર મહારી કૃષ્ણા સુતી છે. તે વીર પુરુષ જેવો તેનાપર તરવારનો ધા કરવા જાય છે, તેવીજ ચમકાવે મારાથી ચીસ પડી ગઈ અને મારાં નેત્ર ખુલી ગયાં. ભગવતી ! પરમાત્મા જાણે મહારી કૃષ્ણાના ભાગ્યમાં શું લખ્યું છે ! (રાઈ પડે છે.)

તપસ્વિની:—રાણીજી ! શું તમે જાણતાં નથી કે સ્વપ્નમાં અશુભ નીહાળેલું શુભ બને છે, અને શુભ તે અશુભ થાય છે ?

અહુલ્યા:—ચાહે તેમ હોય, પણ ભગવતી ! આજ રાત્રિએ હું કૃષ્ણાને એકલી સૂતા દર્શન નહિ.

તપસ્વિની:—કેમ, રાણીજી ! તેમાં શી હરકત ? કૃષ્ણા તો અહિં સર્વદા એકલીજ સૂએ છે. (નેપથ્યમાં વાદ્ય સંભળાય છે.) જુઓ સાંભળો ! હું નહોતી કહેતી કે કૃષ્ણા સંગીતશાળામાં હશે ! ચાલો આપણે ત્યાંજ જઈએ. પણ જોને રાણીજી ! આપ તેમની સમક્ષ આ રીતે વ્યાકૃત ન બનશો. કદાચ તે આ સ્થિતિમાં આપને જુએ તો બહુજ મેચ્ચન બની જાય ! સ્વપ્ન એ શું કંઈ ચીજ છે ? એ તો માત્ર ઈદ્રવળ છે. ચાલો જઈએ (બંને જાય છે.)

(૨)

(તરવાર સહિત બલેન્દ્રસિંહનો પ્રવેશ.)

બલેન્દ્ર—(સ્વગત) હું સેંકડો વખત આ મહેલમાં આવ્યો છું, પણ આજે અંદર જવાનું સાહસ કરી શકતો નથી. પગ આગળ ધસતા નથી ! આવું બને એ કંઈ આશ્ચર્ય નથી—સ્વાભાવિક છે. ઘોરની માફક છૂપાઈને પગલા ધરમાં પ્રવેશ કરવો એ શું વીરનું કર્તવ્ય છે ? મહારાજે મળે આ જંગલમાં ક્યાં નાંખ્યો ? આ ઘોર કર્મ શું બીજા કોઈથી બની શકત નહિ ? ઘડી-ભર એમ થાય છે કે કૃષ્ણાને મારવા કરતાં મારોજ જીવ દઉં. (લાંબો શ્વાસ ખેંચે છે.) હા ! પણ તેથી શું ફલ છે ? (પક્ષંગ પાસે જઈ) ક્યાં છે ? અહિં તો કૃષ્ણા દેખાતી

નથી ! કદાચ હજી આવી નહિ હોય ! હવે શું કરું ? હા ! પણ કૃષ્ણા રાણીજી પાસે તો નહિ હોય ?

(નેપથ્યમાં સંગીત સંભળાય છે.)

બલેન્દ્રોઃ—(સ્વગત) હૃદય ! અરે નિષ્કુર વિધાતા ! શું તારે મારાજ હાથે આ કલરવ કરતી કાયદાને સર્વદાને માટે ચૂપ કરાવતી છે ? એહ ! હું શી રીતે આ નિરાપરાધી બોળી બાલકીની હત્યાનું પાપ કરી શકીશ ? મહારા આ પાપનું તો પ્રાયશ્ચિત પણ હોઈ ન શકે. (કૃષ્ણાને આવતી જોઈને) હ્યો ! આ કૃષ્ણા તો આ તરફજ આવે છે. હાય ! વિધાતા, તું કેમ આ રાજવંશપર પ્રતિકુલ થઈ છે ? આવી લઢમી સમાન બાલિકા ! અમૃત્ય રત્ન ! અર્પણ કરીને શું તું ખૂંચતી લેશે ? અરે ! પુત્રી, તું આ પાપીના હાથે પ્રાણ ગુમાવવા આ તરફ કેમ આગમન કરી રહી છે ? મહારા હાથ અને પગ કંપી ઊઠે છે. તરવાર હાથમાંથી નીચે પડી જાય છે. હું શી રીતે મહારૂં હૃદય પાપાણનું બનાવી શકું ? રાજદરબારમાં પ્રતિજ્ઞા કરી આવ્યો છું. હું તો ધર્મસંકટમાં પડ્યો ! હવે શું કરું ? (એક બાજુ ટૂપાઈ જાય છે.)

(તપસ્વિની સહ કૃષ્ણા આવે છે.)

તપસ્વિનીઃ—પુત્રી. આટલી મોડી રાત્રિ સુધી સંગીત ગાયા કરવું એ કાંઈ નહિ. જા હવે નીરાંતે સૂઈ જા ! રાણીજી પણ શયન-ગૃહમાં પધાર્યાં.

કૃષ્ણા—આરે, ભગવતી ! પણ માતાજી આજે આટલાં બધાં વ્યાકુલ કેમ કેખાતાં હતાં ? તે મને આજે ઓરડામાં શયન કરવાની મનાશા માટે કરતાં હતાં ?

તપસ્વિનીઃ—રાજકુમારી ! એક તો માતાનું હૃદય ! વળી સંતાનમાં માત્ર એક તમેજી ! તેમના પર તમારા લગ્ન વિષે એવી ભાંજગડ આવી પડી છે કે તે યાદ આવતાંજ તેનું હૃદય વ્યાકુલ બની જાય છે. તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય પણ નથી.

કૃષ્ણા—(દારવપૂર્વક) તો શું માતાજી એમ માને છે કે આ મહેલ-માંથી મને કાઢી દેવાની જશે ?

તપસ્વિની:—કુમારી ! એમ તે બનવું કંઈ શક્ય છે ? ચંદ્રમોકમાથી કંઈ દરેક અમૃત લાવી શકે છે ?

કૃષ્ણા—(હાર ખોલી) અહો ! ભગવતી ભુજો તો ખરાં બહાર કેવો અંધકાર છાંઈ રહ્યો છે ? ચંદ્રમા પણ અસ્ત થઈ ગયો. ચંદ્ર-માના વિરહવડે રાત્રિ જાણે દુઃખસાગરમાં ડૂબી રહી જણાય છે !

તપસ્વિની:—(હાસ્યથી) કુમારી ! તું આવું સુંદર કાવ્ય રચતાં ક્યાર-થી શીખી ? જા, સુધ જા, અર્ધ રાત્રિ તો થઈ ગઈ. હું હવે મારી ઝુંપડી તરફ જાઉં છું.

કૃષ્ણા—જેવી આસા ! (તપસ્વિની જાય છે.)

(૩)

કૃષ્ણા—(સ્વગત) રાજા માનસિંહ એક વખત તો યુદ્ધમાં પરાજિત થયો છે તોપણ સાંભળ્યું છે કે તે પુનઃ સૈન્ય સહિત નેધ-પુરના રાજાપર આક્રમણની તૈયારી કરી રહેલ છે. સમગ્રતુ નથી કે મારા ભાગ્યમાં શું લખ્યું છે. હાય ! (લાંબો શ્વાસ ખેંચે છે.) સુભદ્રાને માટે વીર અર્જુને જે રીતે યાદવોની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું, તેવુંજ આ પણ દીસે છે. (જરા બારી-માંથી જૂકીને નીહાળે છે.) ઓહ ! કેવી લયાનક વીજળી ચમકી રહી છે ? જાણે પ્રલયકાળનો અગ્નિ પાપીઓનાં હૃદયમાં ઘૂમી રહ્યો ન હોય ! મેઘની ગર્જના સાંભળીને તો મહાન પુરુષોનું પણ હૃદય કંપી ઉઠતું હશે ! અહા ! કેવી લયંકર આંધી ચાલી રહી છે ? આજે શું પ્રલયકાળ થવાનો છે ? આ મહેલ તો પવતની માફક અચળ અને દૃઢ છે. પ્રબળ આંધી થશે તોપણ અહિં કંઈ ભય જેવું નથી. પણ જે મનુષ્યો ન્હાનાં ન્હાનાં જીવંત થયેલાં મકાનમાં રહેતાં હશે ત્હને કેટલું બધું કષ્ટ પડતું હશે ? અહો ! પરમેશ્વર ! તેમનું રક્ષણ કરજો ! હે વિષ્ણુ ! બધાંજ મનુષ્યો સરખાં દીસે છે, છતાં કોઈ મહોટા મહેલમાં વસીને ઇંદ્ર સમાન અતૂલ અશ્વર્ય ભોગવે છે, અને કોઈ આશ્રયહીન બની ઝાડ તળે પોતાના દિવસો વણાજ કષ્ટથી વીતાવે છે. સંસારની કેવી વિચિત્ર ગતિ છે ? હો-પણ મહેલમાં વસનારા

સર્વે સુખીજ છે એમ કેમ કહી શકાય ? મ્હને કોઇ વાતે કમીના નથી છતાં હું સુખી કેમ નથી ? સત્ય વાત તો એજ છે કે માનસિક સુખ એજ ખરું સુખ છે. હા...પણ અરે ! મ્હારે ચિત્ત આજે ચંચલ કેમ છે ? પૃથ્વી પરની કોઇ પણ વસ્તુ પર મ્હારે ચિત્ત લાગતું નથી; પાંજરામાં પૂરાયેલી મેનાની માફક વ્યાકુળ થઇ રહ્યું છે. જોઈ કે શયન કરવાથી કંઈ શાન્તિ વળે છે ? મ્હાદેવ ! આપની આ દાસી પર દયા કરી આ મનની ન સમજાતી વ્યથાને દૂર કરો ! પ્રભો ! આ ત્હમારી પુત્રી ત્હમારેજ શરણે છે ! (પલંગપર સૂએ છે.)

(બલેન્ડ્રસિંહનો ફરી પ્રવેશ.)

બલેન્ડ્ર—(સ્વગત) હાય ! હું એવું નીચ કર્મ કરવા અત્રે આવ્યો છું કે પૃથ્વીના પડમાં પ્રવેશ કદાચ ન કરી જાઉં ! આ ધાસ્તીથી પૃથ્વી પર મારા પગ પણ સ્થિર ટકતા નથી. મ્હને એવુંજ જણાય છે કે હમણાંજ પૃથ્વી માતા સમાવી દેશે. પણ—અહાહા ! એવું બને તો તો ધણુંજ ઉત્તમ ! હે રાત્રિદેવી ! ત્હમે સાક્ષી છો. હું આ ધોરકર્મ મ્હારી ઇચ્છા વડે કરતો નથી. શું હું ખરેખર આ રાજ-ફૂલ મૃણાલને—આ પ્રફુલ્લ કનક પક્ષીને છિન્નભિન્ન કરી નાંખીશ ? આવા સુવર્ણ મંદિરમાંની આ બાલિકાના કપટથી પ્રાણ નાશ કરવાનું કેટલું મ્હોટું પાતક થશે ? અરેરે ! પણ હું શું કરું ? મ્હોટાભાઈની આજ્ઞાનો અનાદર કરવો એ પણ ભારે પાપજ છે ! મ્હારી દશા મારીય રાક્ષસના જેવી થઈ છે. કોઈ સ્થળેથી રક્ષણ નથી એક વખત પેટ ભરીને પુત્રી કૃષ્ણાનું ચંદ્રવદન નિહાળી લઉં. (કૃષ્ણાના મ્હોં તરફ નિહાળી) હાય ! હું રાહ બની આ પૂર્ણચંદ્રનો આસ કરવા આવ્યો છું ! (અશ્રુ લુછી) પુત્રી ! હું નિષ્કુર-ચંડાલ છું. વિના અપરાધે ત્હારો પ્રાણ હરવા આવ્યો છું, અહાહા ! કેવો ભાવે નિદ્રાદેવીની શાન્તિમય જોડમાં વિશ્રામ કરી રહી છે ? ત્હેના સુખના ભાવો પરથી જણાય છે કે પ્રસન્ન ચિત્તે કંઈ મનોહર સ્વપ્ન તે નિહાળી રહી છે. તે જણાતી નથી કે પાસેજ કાલરૂપ ધારણ કરી નિષ્કુર હૃદયના તેનાજ કંઈ પ્રાણ હરવા સૈવાય ઉભા છે. હાય ! જેને હું પ્રાણથી

પણ અધિક ચાહું છું, જેની સ્નેહ શક્તિ પડે યુદ્ધમાં વળરૂપ બનેલું હૃદય પણ અત્યારે રડી રહ્યું છે, એનો બાત હું શી રીતે કરું ? આ વીર ક્ષત્રિયને અંતે આતું દુષ્ટ કૃત્ય કરવું જ પડશે ? ધિક્કાર ! ધિક્કાર ! અરે-પણ હું બંધુની આરાધી બંધાયેલો છું. હવે તો કાર્યની સમાપ્તિ કરવી એજ દષ્ટ છે. (આગળ વધી) અરે ! શું આવાં સ્નેહબંધનો તોડી મનુષ્ય આ કાર્ય કરી શકે ? દ્રૌપદીનાં વસ્ત્ર માફક આ બંધનનો તો અંતજ મળતો નથી. હે પૃથ્વી માતા ! હે રજની દેવી ! તહમે સાક્ષી છો. (મારવા માટે હાથ ઉપાડે છે.)

કૃષ્ણા—(એકદમ ઝબકી જીડીને) અરે...અરે...કાણુ...કાકાજી ! અરે શું...આ...શું...છે ?

(બલેન્દ્રસિંહ તલવાર જમીન પર ફેંકી દે છે.)

કૃષ્ણા—અરે...કાકાજી ! આ બધું શું છે ? આપ અહિં અત્યારે શી રીતે અને શા માટે આવ્યા છો ?

બલેન્દ્ર—નહિ !...અરે...હા...કંઈ નહિ ! કેવલ તહને નીરખવા આવ્યો હતો. પુત્રી ! મહને રજા આપ. હું જાઉં છું.

કૃષ્ણા—કાકાજી ! આપ મહા વીર પુરૂષ છો ! આપને શું આ રીતે કપટ કરવું યોગ્ય છે ?

(બલેન્દ્ર મોંઠાં ઢાંકી દષ્ટ ચૂપચાપ રહે છે.)

કૃષ્ણા—(તલવાર નીચે પડેલી જોઈને) ઓહ ! આ શું છે ?

(તલવાર ઉપાડી છાતીમાં કપડાની વચ્ચે છુપાવી દે છે.)

કાકાજી ! હું આપને પગે પડી કહું છું કે આ બધું શું છે તે વિશે મહને ખુલાસો કરો.

બલેન્દ્ર—પુત્રી, તું હવે આ નરાધમ નિષ્કુરને કાકા કહીશ નહિ. હું ચંડાલ છું ! હું તહારો કાળ બનીને આવ્યો હતો.

કૃષ્ણા—આ શું બોલો છો ? આપ મહારા કાળ બનીને આવ્યા હતા ?

બલેન્દ્ર—હા, મહારી કૃણલક્ષ્મી ! અરે પૃથ્વી ! તું ચીરાઈ જઈ મહને માર્ગ દે ! અને તારા પેટમાં સમાવી લે ! (રહે છે.)

કૃષ્ણા—કેમ, કેમ કાકાજી ! આટલા બધા વ્યાકુળ ?

બલેન્દ્ર—કૃષ્ણા ! પુત્રી ! હું તહારો પ્રાણ લેવા આવ્યો હતો.

કૃષ્ણા૦—કેમ ? આપનો મહેં શો અપરાધ કર્યો છે ?

બલેન્દ્ર૦—પુત્રી ! તું તો સાક્ષાત્ લક્ષ્મી છે ! તું અપરાધ કરી શકે ?
વાત એમ છે કે મારવાડના રાજા માનસિંહ અને જયપુરના
જગતસિંહ બન્નેએ પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે કાં તો ત્હારી સાથે
લગ્ન કરવું અથવા તો ઉદેપુરના રાજ્યને નષ્ટ બ્રજ કરી નાંખવું.
અમે બધાં કેવાં સંકટમાં પડ્યાં છીએ તે તું સારી રીતે
સમજી શકશે !

કૃષ્ણા૦—ત્યારે શું મહારા પિતાજીની પણ એવીજ ઇચ્છા છે કે મહાર્ મૃત્યુ...

બલેન્દ્ર૦—પુત્રી ! હું શું કહું ? હૈમતી આજ્ઞા સિવાય આવું નીચ કાર્ય
કરવા હું પ્રવૃત્ત થાઉં ખરો કે ?

કૃષ્ણા૦—તો પછી એક સાધારણ બાળકમાં આપ આટલા બ્યાકુલ કેમ
બનો છો ? આપ પિતાજીને હમણાંજ અહિં બોલાવી લાવો.
હું હૈમતી ચર્ચામાં પ્રણામ કરી સર્વદાને માટે આ લોકમાંથી
વિદાય થઈ જાઉં. કાકાજી ! આપ વિચાર શું કરી રહ્યા છો ? હું
રાજપુત્રી ! ક્ષત્રીપુત્રી છું. રાજકુલપતિ રાણા બીમસિંહની
પુત્રી છું ! આપ વીર કેસરી છો ! હું આપનીજ ભત્રીજી છું. હું
શું મૃત્યુથી ડરું ?

(આકાશમાં કોમળ વાદ્યધ્વની થાય છે.)

કૃષ્ણા૦—જુઓ ! સાંભળો ! કાકાજી ! આકાશ તરફ નીહાળો. અહા ! કેવું
સુંદર સ્વર્ગીય રુપ લાવણ્ય છે ! તેજ અમારા ફૂલની સતી
પદ્માની દેવી છે ! તે મ્હને પહેલાં એક વખત દર્શન થઈ ચૂક્યાં
છે.....જનની ! ત્હમારી આ પુત્રી સત્વર ત્હમારી ગોદમાં
આવે છે. જુઓ, જુઓ, કાકાજી ! આ ગૃહમાં સહસ્રા નંદન
કાનનની પદ્મા-ગંધ પથરાઈ રહી છે. અહા ! મહાર્ કેવું
સૌભાગ્ય છે ?

(પડદામાં કોઈ આવવાનો અવાજ આવે છે.)

બલેન્દ્ર૦—આ શું ?

(રાણાજી અને મંત્રીનો પ્રવેશ.)

રાણાજી—(દીવાનાની માફક આમતેમ નીહાળી) ક્યાં છે ? ક્યાં છે ?

મંત્રી—(કૃષ્ણાને નીહાળી સ્વગત) અહા ! હજી તો કંઈજ થયું દીસતું
: નથી. ખેર ! શુભ થયું. (આગળ વધી બલેન્દ્રના કાનમાં)

રાજકુમાર ! આપ જુઓ છો શું ? સર્વ નાશ થતો જણાય છે.
રાણાજી પણ એકાએક દિવાના જેવા થતા જાય છે.

બલેન્દ્ર—ઓહ ! ત્યારે તો સુર્યનાશ એકદમ થતો દીસે છે. (બોંય પર
ખેસી જાય છે.) હાય હાય ! આ શું થયું ? મંત્રીજી, ત્હમે
રાણાજીને અહિં શા માટે લઈ આવ્યા ?

મંત્રી—હું શું કરું, રાજકુમાર ! આપ પોતેજ અહિં પધાર્યા ! અને તેથી
મ્હારે પણ સાથે આવવું પડયું. મેં વિચાર્યું કે એકલા જવા દેવા
એ ઠીક નહિ. ન જાણે શું કરે અને ક્યાં જાય ! ખીજે એ પણ
વિચાર આવ્યો કે જ્યારે મહારાજા આ દશાને પ્રાપ્ત થયા છે
તો પછી હવે આ ઘેર કૃત્યની અગત્ય પણ શી છે ? તે માટે
આપને મના કરવા આવ્યો છું. હા ! રાજકુમાર ! કાણ જાણતું
હતું કે આવો અનર્થ થશે ?

રાણાજી—(દિવાના માફક) બલેન્દ્ર ! છીઃ ભાઈ ! આવું કર્મ કોઈ કરી
શકે ? (ઉડીને) શું કરો છો ? શું કરો છો ? ના ના ના,
માનસિંહ—માનસિંહ ! હા ! આટલું ગર્વિષ્ટપણું ? ત્હને તો હું
હમણાંજ નષ્ટ કરી દેશ. જાઉં છું. (કંઈક દૂર જઈ)
અરે, હા ! આ મ્હારી પુત્રી તો અહિંજ છે. કેમ પુત્રી ! કેમ
છે ? એક વખત ત્હારી વીણા વગાડ ! એક સંગીત ગા !
અહાહા ! તે-તે-હાય ! મ્હારી કુલલક્ષ્મી ! તું ક્યાં ગઈ ? (રડે છે.)

કૃષ્ણા—(પિતાને શોકપૂર્ણ નિહાળી) કાકાજી ! પિતાજી ! આપ આમ
કેમ બોલો છો ? પિતાજી ! આપ આવી સાધારણ બાબતમાં
આટલા બધા વ્યથિત કેમ થાઓ છો ? સર્વને એક દિન
મરવાનું તો છે જ ! તો પછી ત્હને માટે આવો શોક શા માટે
જોઈએ ? મનુષ્યજીવન કદી ચિરસ્થાયી નથી. કોઈ આજે તો કોઈ
કાલે મૃત્યુશરણ તો થશે જ. કોઈ અમર નથી. સ્વકૂળના માનના
રક્ષણ માટે પ્રાણ અર્પણ કરવા સિવાય અન્ય કયું પૂણ્યકાર્ય
હોઈ શકે ? (આકાશમાં ફરી કામળ વાદ્યધ્વની સંભળાય છે.)
જુઓ, સાંભળો, પ્રાતઃસ્મરણીય મહારાત્તી પદ્મીની મ્હને બોલાવી
રહ્યાં છે. ત્હણે મ્હને પ્રથમ સ્વપ્નમાં દર્શન દેઈ કહ્યું છે કે—“ જે
યુવતી કૂળના રક્ષણ માટે પોતાનો પ્રાણ અર્પણ કરે છે ત્હને
સ્વર્ગલોકમાં આદર અને ચિરસ્થાયી સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. ”

પિતાજી, આપ આ પુત્રીને હવે સદાને માટે વિદાય થવા દો ! કેવળ મહત્તે દુઃખ એટલુંજ લાગે છે કે મૃત્યુ સમયે મારી માતાજીનાં દશ ન હું પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી. (રડે છે.)

બલેન્દ્ર—કૃષ્ણા ! કૃષ્ણા ! તું આ શું કહે છે ? અરે ! આવી વાત હવે ના બોલીશ. મૃત્યુ તો ત્હારા શત્રુઓનું થાય !

કૃષ્ણા—કાકાજી ! એવું કાંઈ પ્રાણી નથી કે જેને વિધાતાએ મૃત્યુના ગ્રાસમાંથી બચાવ્યું હોય. મૃત્યુ એ સર્વને માટે કંઈ યશગાન બનતું નથી. અનેક ધૃત્યોને કાપીને લોંબા કેંકડી દે છે, પણ એવી કાંઈકજ ગળી ભાગ્યશાળી હોય છે કે જેની દેવપ્રતિમા બને છે. કુળના રક્ષણાર્થે અથવા પરાયા ઉપકાર માટે જે મરે છે તેજ ચિરસ્મરણીય બને છે.

બલેન્દ્ર—પુત્રી ! તું આવી વાતો ન કરીશ. તું અમારા સર્વનું સર્વસ્વ અને આંખની કીકડી છે. રાજ્ય અને રાજ્યપદ એ શું ત્હારા કરતાં કંઈ અધિક પ્રિય છે ?

કૃષ્ણા—કાકા ! આપ એ વાત મનમાં લાવશો નહિ. આપ બચપણથીજ મ્હારા પર સ્નેહ રાખો છો. અને મને પ્રાણથી અધિક આહો છો. આ સમયે મ્હારા અપરાધ ક્ષમા કરી મહત્તે આજ્ઞા આપો અને આશિર્વાદ દો કે જેથી હું આપણા કુળની રક્ષા મ્હારી જાતના ભોગે કરી શકું ! પિતાજી ! આપ નરપતિ છો. હમ્મરો પ્રાણીયોના પાતન માટે આપ રાજ્યપદ પર બીરાજો છો. તહેમનું સુખદુઃખ વીસરી જઈ એક તુચ્છ બલિદાનની મમતામાં પડી કર્તવ્યની અવગત કરવી આપને કાંઈ રીતે યોગ્ય નથી. આપ આ પુત્રીને સદાને માટે વિદાય કરો. આપ કેમ ચૂપ રહ્યા છો ? મહેં આપનો શો અપરાધ કર્યો છે ? આપ કેમ કંઈ બોલતા નથી ? પિતાજી ! આપની દુહારી પુત્રીને આશિર્વાદ દો કે જેથી હું આ ભવચંત્રણાથી મુક્ત બની સ્વર્ગમાં જઈ માતા પત્નીનીના અર્જુમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકું. (રાણાને પગે પડે છે.)

રાણાજી—કાણી ! માનસિંહનો દુત છે ? આટલું સાહસ ? મહત્તે કેદ કરવા આહે છે ?

કૃષ્ણા—(ઉઠીને) કેમ, પિતાજી ! મહેં આપનો શો અપરાધ કર્યો છે ?

રાણાજી—(દીવાનાની માફક) શો અપરાધ કર્યો છે ? મ્હારાથી કપટ કરે છે ? ફર-ફર જા..

મંત્રી—અહા ! કેવો સત્યાનાશ ! મહારાજ તો એકદમ દિવાનાજ થઇ ગયા !

કૃષ્ણા—હાય ! વિધાતા ! શું તહેં મારા ભાગ્યમાં આવું જ લખ્યું હશે ?

આ સમયે પિતાજી પણ વિમુગ્ધ થઇ ગયા ! મહેં પિતાજીનો

એવો શો અપરાધ કર્યો છે કે કંઈ પણ સમજતાજ નથી !

(આકાશમાં ધ્વની સંભળાય છે.) આવ ! વખત જાય છે !

હવે હું જાઉં છું, કાકાજી ! આપના ચરણોમાં પ્રણામ કરું છું.

(પગે પડે છે.) હવે નો આપજ મહને જવાની આજ્ઞા આપો !

બલેન્દ્ર—હા, પુત્રી ! હા ! અરે કૃષ્ણા...કૃષ્ણા ! [અશ્રુસહિત હાથ ઝાલી
હાકારે છે.] તું અમારા જીવનનું સર્વસ્વ છે. તહને અમહેં શી
રીતે છોડી શકીએ ?

કૃષ્ણા—(આકાશમાં ફરી ધ્વની) જનની ! આવું છું ! (એકદમ છરી
કાઠી પોતાની છાતીમાં મારે છે અને જમીન પર પડી જાય છે.)

સર્વે—અરે ! આ કેવો સત્યાનાશ ! ! ! કેવો અનર્થ !

બલેન્દ્ર—હાય ! વિધાતા ! તહેં શું આમજ નિર્નયું હતું ? અરે પરમેશ્વર !
આ શું કર્યું ? ? પુત્રી ! તૂં ખરેખર અમને છોડીને ચાલી
ગઇજ ? અરે.....હાય...હાય.....[ખૂબ રડે છે]

(તપસ્વિનીનો પ્રવેશ.)

તપ્—આ શું છે ? (કૃષ્ણાને નિહાળી) અહા ! આ શું થયું ? અરે !
રાજકુલલક્ષ્મી ! આમ શા માંડ પડી છે ? અરે...આ રત્નદીપક
કાણે બુઝાવ્યું ? (રડે છે.)

બલેન્દ્ર—ભગવતી ! હવે શું થશે ? આ તરફ કૃષ્ણાની આ ગતિ થઈ
અને બીજી તરફ મહારાણી દિવાના થઇ ગયા છે. અરેરે !
શું ભાગ્યદેવીએ આવુંજ લખ્યું હશે ? ભગવતી ! (રડે છે.)

તપસ્વિની—મહારાજ દિવાના થઇ ગયા ? આ શું સાંભળું છું ? આમ
કેમ—શી રીતે થયું ? ઝોહ...

બલેન્દ્ર—ભગવતી ! આ સર્વ અમારા દુર્ભાગ્યે બન્યું છે. મહારાજને
એકાએક ચિંતા અને શોકવડે આ દશા પ્રાપ્ત થઇ છે.

(એકદમ અહલ્યાદેવી પ્રવેશ કરે છે.)

અહલ્યા—ક્યાં છે ? ક્યાં છે ? મહારી પ્યારી પુત્રી કૃષ્ણા ! (કૃષ્ણાને
નીહાળી) આ શું ? મહારી દુહારી આમ કેમ જમીન ઉપર
પડી છે ? (નજીક જઈ) અરે ! આ રક્ત ક્યાંથી ? અરે
હાય ! મહારાજ ! આ હત્યા કાણે કરી ?

તપસ્વિની—રાણીજી ! આપ મહારાજને શું પૂછે છે ? હમણું તેઓશ્રી શું શુદ્ધિમાં છે ?

અહુલ્યા—તો સમજાય છે કે તેમણેજ હલ્યા કરી હશે ! હાય ! મહારે તો સર્વનાશ થયો ! મહારી પુત્રી સુવર્ણલતા મૂર્છિત થઇ ઓ બેટી કૃષ્ણા ! હું ત્હારી અભાગિની માતા ત્હને પોકારું છું. એકજ વખત પ્રથમ માફક બોલ ! પુત્રી ! શું તું મહારા પર નારાજ થઇ ચાલી ગઇ ? અરે ! હું આ મુખ-ચંદ્રને નીહાળ્યા વિના, આ મધુ મધુર વાણી સાંભળ્યા વિના શી રીતે જીવી શકીશ ? [રડે છે.]

કૃષ્ણા—(ધીમે સ્વરે) માતાજી ! પહોંચી ગયાં ? મ્હને ત્હમારા ચણ્ડીની રજ દો ! માતાજી, પિતાજી મહારા પર બહુ નારાજ છે, ત્હમે તેમને મહારા સર્વ દોષ ક્ષમા કરવા પ્રાર્થાને મ્હેં આપના પણ ઘણા અપરાધો કર્યા છે. આ વખતે આપની આ અભાગિની પુત્રીને આશીર્વાદ દો ! આ દુઃખી પુત્રીને કદી ફરી.. યા...દ...ક-ર-ન્તે. !!!

(મૃત્યુ. આકાશમાં ક્રોમળ વાદ્યધ્વની.)

અહુલ્યા—પુત્રી ! મ્હેં તારો શો અપરાધ કર્યો હતો કે તૂં આમ છોડી ચાલી ગઇ ? (રડતાં) હાય...પુત્રી ! તૂં ચૂપ કેમ થઇ ગઇ ? એક વખત તો 'મા' કરી બોલ ! ઓ પુત્રી !...કૃષ્ણા... ! અરે.....કૃષ્ણા ! (મૂર્છિત બને છે.)

તપસ્વિની—રાણીજી પણ એકાએક મૂર્છિત થયાં ! અરે ઇશ્વર ! આ શું કર્યું ? રાણીજી ! ઓ-રાણીજી ! ઉઠા. અહા ! ક્ષણ-વારમાં તો આનંદથી ગર્જતો મ્હેલ સ્મશાનરૂપ થઇ ગયો !

અહુલ્યા—(સ્વસ્થ થઇ) ભગવતી ! હૂં શં સ્વપ્ન નીહાળી રહી છું !!! (મહારાજ તરફ) મહારાજ ! આ કાર્ય કોણે કર્યું ? મ્હને કોઇ નહિ કહે ?

રાણાજી—(આગળ જઇ) આવો.....(આગળ વધી) રાણીજી ! (હાથ પકડી) ત્હમે કૃષ્ણાને બેઇ છે ? તે ક્યાં ગઇ ?

અહુલ્યા—મહારાજ ! ત્હમે આ હસ્તવડે મ્હને અડકશો નહિ. ત્હમારા હસ્તમાં મહારી ગ્હાલી દેવી કૃષ્ણાનું રક્ત લાગેલું છે. મહારાજ ! હૂં પણ જન્મભરને માટે મહારી કૃષ્ણાની સાથેજ વિદાય થાઉં છું.

(રાણી હાથ છોડાવી વેગથી જતી રહે છે.)

મંત્રી—(તપસ્વિની તરફ) ભગવતી ! આપ જરા દયા કરીને જીઓ કે મહારાત્રી ક્યાં ગયાં ? (તપસ્વિનીનું પ્રસ્થાન.)

રાણાજી—અરે રાણીજી ! ક્યાં જાઓ છો ?.....ગઇ-?...શું તું પણ ગઇ ? (અશ્રુસહીત) હાય...કૃષ્ણા ! પુત્રી ! હું પણ આવું છું...! ભાઇ બલેન્દ્ર ! કૃષ્ણા ક્યાં ગઇ ? ક્યાં છો ? મહારી કૃષ્ણા...કૃષ્ણા... ! !

મંત્રી—અહાહા ! મહારા કયા ભાગ્યદોષ વડે આ મહારા સ્વામીની મહારે આ દશા નીહાળવી પડે છે ?

(અંતઃપુરમાં મહારાજા—તપસ્વિનીનો પ્રવેશ.)

તપસ્વિની—હાય...હા...ય ! કેવો અનર્થ થયો ? રાજકુમાર ! રાણી-જીએ પણ આત્મહત્યા કરી ! અરે—અરે...દૈવ આ કેવી તારી પિટાળના ?

બલેન્દ્ર—મંત્રી ! હવે શું બાકી છે ? સર્વ સમાપ્ત થયું ! (રડે છે) અરે મૃત્યુ ! શું તું મહને જ વીસારી દીધો ? દાદા ! આ જીઓ આ અમારી કૃષ્ણલક્ષ્મી ભર નિંદ્રામાં અચેત પડી છે. હવે આ રાજ્યને પણ શું કરવું છે ?

રાણાજી—બલેન્દ્ર ! ભાઇ ! મહારી કૃષ્ણા...કૃષ્ણા...

બલેન્દ્ર—દાદા ! તહમે જાનશનય થઈ રહ્યા છો, એ પણ આપનું સુભાગ્યજ છે. કારણ કે આ ધોર દુઃખનો અનુભવ આપને નહિ થતો હોય ! અરે પરમેશ્વર ! મહને પણ દિવાનો બનાવી દો અથવા તો મૃત્યુ દો ! આ અસહ્ય વેદના હું સહન કરી શકતો નથી.

મંત્રી—રાજકુમાર ! હવે શોક કરવો જરૂર છે. મહારાજાને અહીંથી લઈને ચાલો. આ બાળ્યતમાં આપણું હવે જે કર્તવ્ય બળવવાનું છે તે કરીએ ! અહિં તો બધું સમાપ્ત થઈ ચૂક્યું ! હાય ! અરે વિધાતા ! અરે પરમેશ્વર ! તારી કેવી અદ્ભૂત લીલા છે ? મનુષ્ય ધારે છે શું અને તું કરે છે શું ?

(સંવ જાય છે.)

હંસરાજ વીંભડેશ્વરા.

(મંપાદક—રા. રા. શાન્તિલાલ જગજીવ પાઠક.)

જગતમાં સ્ત્રીનું સ્થાન અત્યંત ઊંચું છે છતાં એ વાત અત્યારે આપણે દુર્ભાગ્યે ભૂલી ગયા છીએ. અરે સ્ત્રીજાતિ પોતે પણ આત્મરવદ્ધનું ભાન ભૂલી ગઈ છે. સ્ત્રીઓની મહત્તા દર્શાવવા માટે મારો આ અલ્પ પ્રયત્ન છે. ભિન્નભિન્ન દેશના સર્વામાન્ય વિદ્વાનોએ સ્ત્રી જાતિનું માહાત્મ્ય દર્શાવતાં જે અભિપ્રાયો આપેલા છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

મારા સદ્ગમ વિચારોનું મળ મારી જનનીનાં પ્રેમભર્યાં હાથરડાંમાં છે.

જોન્સન.

મનુષ્યને દરદર્શિતા માતાથી અને વીરતા પિતાથી વારસામાં મળે છે.

શાપનહુર.

સ્ત્રી એ ઘરનું ધન અને ઘરની શોભા છે, માટે સદા તેની રક્ષા કરવી જોઈએ. મહાભાગ્યવતી અને પુણ્યવાળી સ્ત્રી પૂજનીય છે.

મહાભારત.

હું જે કાંઈ કરું છું, અને થઈ શકું છું તે દેવી પ્રકૃતિવાળી મારી માતાની પ્રસાદી છે.

અબ્રાહમ લિંકન.

મેં પ્રારંભમાં ફારસી ભાષાની શિક્ષા મારી માતા તરફથી પ્રાપ્ત કરી છે, અને કિશોર અવસ્થામાં મારી માતાએ મને જે અનેક લાભપ્રદ નૈતિક શિક્ષાઓ આપી છે તે મને હજી પણ યાદ છે.

સર સૈયદ અહમદ.

દરેક દેશમાં, દરેક જાતિમાં અને દરેક ધર્મમાં મનુષ્યને તેની માતા જેવો બનાવે છે તેવોજ તે થાય છે.

—સર એડમંડ વરરી.

મારી માતાએ મારી ઉપર નજર રાખીને મને મારા સહચરોના ખૂરા પ્રભાવથી બચાવ્યો !

—શ્રી દાદાભાઈ નવરોજી.

એક આદર્શ જનની સૌ ઉસ્તાદોથી પણ શ્રેષ્ઠ છે.

જર્જ હર્બર્ટ.

જે ગૃહમાં સ્ત્રી પુરુષથી અને પુરુષ સ્ત્રીથી સંતુષ્ટ રહે છે, ત્યાં નિશ્ચય નિત્ય કલ્યાણ થાય છે. —મનુ.

કોઈ પણ બાળકની ભાવિ ઉન્નતિ અથવા અવનતિનો આધાર તેની માતા ઉપરજ છે. —નેપોલિયન બોનાપાર્ટ.

નિરસંદેહ એક આદર્શ માતા સહસ્ર ગુરુઓના કરતાં વધારે ઉત્તમ છે. —સર સેયદ અહમદ.

જ્યારે સ્ત્રી અને પુરુષ સાથે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરે છે; હર્ષ, શોક, આનંદ અને દુઃખમાં પરસ્પર સહાયતા કરે છે, એક બીજાથી કોઈ પણ કાર્ય છુપું રાખતાં નથી અને એક બીજાની આંખમાં ખૂંચતાં નથી કે ભારે પડતાં નથી ત્યારે જ પરમેશ્વર ખુશી થઈ તેમને યદ્દલો આપે છે. —સર જૉન લેક.

ક્રાન્સનો વૈભવ તેની માતાઓ પર રહેલો છે.

—નેપોલિયન.

આ રીતે સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે કોઈપણ વ્યક્તિ પોતાની માતાઓ કરતાં વધારે વધી શકતી નથી, કેમકે જે હાથ પાળણું ઝુકાવે છે તેજ હાથ આખી પૃથ્વીને ચક્રોળે ચઢાવે છે.

—મીસ સોરાબજી.

જો કે હું ગમે તેટલી દરિદ્રાવસ્થામાં છું છતાં જો કોઈ મને આખા સંસારની સંપત્તિ આપી દે, પરંતુ હું મારી સ્ત્રીને નહિજ બદલું. જેની સ્ત્રી પ્રતિજ્ઞાવાળી છે, અને જે તેની સાથે સુખપૂર્વક જીવન ગાળી શકે છે, એજ આ સંસારમાં અધિક ભાગ્યશાળી છે. —લ્યૂથર.

[આ ઉપરથી લાગે છે કે જર્મનીમાં ધન લઈને સ્ત્રી બદલવાનો પહેલાં ચાલ હશે. લ્યૂથરનો આ વિષયમાં આવો વિચારજ એનું પ્રમાણ છે. હિન્દના પ્રથમ વૈદ્યસરોય વોર્ન હેસ્ટિંગ્સ અને એક જર્મનનો એવો સોદો ભારતના ઇતિહાસમાં જોવાય છે.]

હું મારી કર્તવ્યનિષ્ઠા અને ધૈર્ય મારી માતાની ગોદમાંથી શીખ્યો છું.

—નેપોલિયન

ઈંગ્લંડની ઉન્નતિ ઈંગ્લંડની માતાઓને હાથ છે. જો પ્રત્યેક કુટુંબમાં યોગ્ય માતાઓ હોય તો દેશ નિરસંદેહ ઉન્નતિ કરી શકે છે. સ્ત્રી-શિક્ષણનો ઉદ્દેશ એ છે કે એ શિક્ષણ સ્ત્રીઓને આદર્શ જનેતાઓ બનાવે.

—ગ્લેડસ્ટન.

જ્યાં સ્ત્રીઓની પૂજા થાય છે ત્યાંજ દેવો નિવાસ કરે છે. —મનુ.

પુરુષની ઉન્નતિ કે અવનતિ સ્ત્રી ઉપર આધાર રાખે છે. જે એ સુશિક્ષિત હોય તે પતિની ઉન્નતિનું કારણ બને છે, અને જે મૂર્ખ હોય તે પુરુષની અવનતિનું કારણ બને છે. —સા. ૩. વર્લે.

જો કે આજે મારી માતાને પરલાક ગમન કર્યાને લગભગ ત્રીશ વર્ષ થઈ ગયાં છે, પરંતુ તે હજીસુધી મારા વિચારોમાં તથા શબ્દોમાં જીવતી છે.

—મિશલેટ.

સ્ત્રીઓમાં એક એવું અદ્ભુત જાદુ છે કે એ ગમે એવા અસંખ્ય મનુષ્યને સીધા કરી લે છે.

—કાર્લમિલ.

બાળક પોતાના પ્રાથમિક પાઠો માતાઓ પાસેથી શીખે છે. જે વિચાર બાહ્યકાળમાંથી જડ પકડી જાય છે, તે જીવનપર્યંત મનુષ્યની પ્રકૃતિ પર, હૃદયપર અને મસ્તિષ્કપર સદૈવ જામી રહે છે. પાછળની શિક્ષા તેને હઠાવી શકતી નથી.

—અમીર અબ્દુલરહેમાનખાં.

હું મારી તમામ ઉન્નતિઓ અને વિજયોમાં મારી માતાનો દેવાદાર છું.

નેપોલિયન.

માતાજી પોતાનાં બચ્ચાંની પહેલી ગંરક્ષક અને શિક્ષક હોય છે. અને એજ તેને સૌ પહેલાં શિક્ષા દે છે, ત્યારપછીજ બાળકોની શિક્ષાનું કાર્ય બીજાઓને સોંપવામાં આવે છે.

—નિચી.

હું પાત્રો ચિતરવાની કળા મારી માતા પાસેથી શીખ્યો છું. અને જ્યારે હું કાષ્ઠપણ ચિત્ર વિશેષ સુંદર બનાવવા ચાહું છું ત્યારે તેને માટે હું મારી માતાનું ધ્યાન—સ્મરણ કરીને લખ્યા કરું છું.

—રેનોલ્ડસ.

અમે સ્ત્રીઓને જે આદરમાન આપીએ છીએ, એ તેના સૌન્દર્ય માટે નહિ પરંતુ તેનાથી ઉત્પન્ન થનાર ગુણવાળી પ્રજાને માટેજ છે.

—એડીસન.

પુરુષની પેટે સ્ત્રીઓને પણ સુખની આવશ્યકતા છે. —કોલ્ટન.

સદ્ગુણવાળી સ્ત્રી મંસારમાં સૌથી વધારે રમણીય વસ્તુ છે.—ફીડિયસ.

મને મારા દેશપ્રત્યે જે શુદ્ધ પ્રેમ છે, અને જેણે મને મારા અભાગી સ્વદેશ બંધુઓના આત્મારૂપ બનાવ્યો છે, તેનો પ્રારંભ જ્યારે હું મારી માતાને દીનો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ કરતી અને દુઃખીઆં લોકો પર દયા કરતી જોતો ત્યારથી થયો છે.

ગેરીઝાલ્ડિઝ.

જે પ્રમાણે દર્પણમાં જોવાથી પ્રતિબિમ્બ દેખાય છે, તે પ્રમાણે પતિના મનોવિકારોનું પ્રતિબિમ્બ પત્નીના મુખપર માલમ પડે છે.

—ધર્મસસ.

નાની વયનાં બાળકાને પવિત્રતા, સત્ય અને વિવેક શિખવાનું માતાની ગોઠ સિવાય બીજું એક પણુ ઉચું સ્થાન નથી. સૌ પહેલાંની ઉત્તમ આશાઓ અને આકાંક્ષાઓ માતાથીજ પ્રાપ્ત કરવી જાઇએ, અને પછીની જીન્દગીમાં પવિત્રતા અને ઉત્તમ વિચાર સ્ત્રી દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાં જોઇએ.

—આડમ.

જે સ્ત્રી પોતાના પતિ તથા બાળકાને નિરંતર આનન્દમાં રાખે છે, તેની પાસે આખા જગતની સમ્રાજીનો વૈભવ તુચ્છ છે. —ગોલ્ડસ્મિથ.

સ્ત્રીજ મનુષ્યને સભ્યતા શીખવવાવાળી શિક્ષિકા છે. —ફીડિયસ.

જો કદિ કદિ મારાથી કાંઇ અપરાધ થઇ જાય છે, તો મારી માતાને ક્રોધ કરતાં ખેદ અધિક થાય છે. તે મારા પર ક્રોધે જગાય છે પરન્તુ પોતાનાથી મને લેશપણ અજાણો કરતી નથી, અને હું તેનું બાળક છું એ વિચાર કદિ પણ તે વિસરતી નથી.

—વૉશિંગ્ટન.

માતાનો સ્વભાવ ઉત્તરોત્તર તેના બાળકમાં ઉતરતો આવે છે.

—દાર્વિન.

હે સ્ત્રી ! તુ અમેા પુરુષોને સાક્ષાત્ માનવજાતિની થર્મને મુશ્કેલીના પ્રસંગોમાં માર્ગદર્શક થવાવાળી સિદ્ધિદર દેવી છે. તારામાં ઇશ્વરી અંશ છે.

—બુલ્વર.

હું પ્રત્યેક સમયે અને વિશેષે ફરીને જ્યારે જ્યારે બીજાની જલાહના સિદ્ધાંતોને માટે પ્રયત્નશીલ થાઉં છું ત્યારે ત્યારે જે નિયમો મારી જનેતાએ પ્રારંભમાં મારા હૃદય અને મસ્તિષ્કમાં ખેસાડી દીધા છે તેનો સંપૂર્ણ અનુભવ કરું છું.

—રેડલ બકરેટન.

સ્ત્રીનો પ્રેમ મનુષ્યજીવન માટે અમૃત સમાન છે. જો તે ન હોત તો જગતમાં ‘સુખ’ એ શબ્દની સ્મૃતિ પણ ન થાત. —કાર્લટન.

જ્યાં માતાપિતા અને વિશેષે ફરીને માતા શુદ્ધિમતી હોય છે, એ ગૃહ મનુષ્ય-વ અને સભ્યતાનું મહાવિદ્યાલય છે. ઘરમાંજ મહત્વપૂર્ણ અને અત્યંત અગત્યના પાઠોનું શિક્ષણ મળે છે. માટે મહાનપુરુષો ઉત્પન્ન કરવા માટે અમારે એવી માતાઓની અગત્ય છે કે જે પોતાનો પૂર્ણ સમય કઠિન કાર્યો કરવામાં ગાળવાની યોગ્યતા રાખતી હોય, અને સાથે અમને એવી જનનીઓની અગત્ય છે કે જેનું હૃદય અને મસ્તિષ્ક સંપૂર્ણ રીતે વિશુદ્ધ હોય.

—ક્રેડરિક હેસ્ટન.

હરીદ્રતા ટાળવાનો ઉપાય—ઉદ્યોગ.

આપણા દેશની હરીદ્રતા માટે ઘણું લખાય છે, બોલાય છે, વંચાય છે, સંભળાય છે, પણ હરીદ્રતા ટાળવાના વાક્ય ઉપાયો જોવામાં આવતા નથી એ આપણું કમભાગ્ય છે. મને લાગે છે કે જો આપણું અધરાંતોએ હરીદ્રતા ટાળવાના ઉપાયો કરવાનું ધેરથી જ શરૂ કરીએ તો થોડે ભાગે પણ આપણું તે ટાળી શકીએ.

પહેલાં તો આપણા દેશમાં મહેનતનો દરબંને ચઢતો કરવાની જરૂર છે. આજે જેઓ આજસુ મેરી છોકરાંની અને બીજાઓની જ મહેનતનું ખાય છે અને પોતાને ‘મોટાં’ ગણે છે, તેઓએ મહેનતુ માણસને મોટાં ગણી પોતાને નાનાં ગણવાની શુભ શરૂઆત કરવી જોઈએ, અને “અમે બીજાંની મહેનતનું ખાઈએ છીએ તો બીજાંને માટે, દેશને માટે, પ્રગતિ માટે અમે શું કરીએ છીએ.” એવા વિચાર કરી કંઈ પણ જનમેવાનાં કામમાં મહેનત કરવી જોઈએ.

સાધારણ રીતે એવું જનસેવાનું કામ સૌથી જ યતનું નથી, એ બીના નિર્વિવાદ છે. જનસેવાનાં કામ છેક પૈસાવાળાં અને કુરસદવાળાંથી અને, પણ સાધારણ શક્તિવાળાં પણ જો જાતમહેનતને માટે માન અને મગરૂરી ધરાવતાં હોય તો ઘરમાં રહીને પણ ઉદ્યોગ કરી શકે અને તે માટે જનસેવા કે દેશસેવા બજાવી શકે. પી. સી. રાય નામના એક જાણીતા બંગાળી લખનારના એક લેખ મુજબ બંગાળના લોકની હરીદ્રતાનું કારણ તેમની નિરૂણમી જાંદગી છે. મજૂરવર્ગ જે જોતરોમા મજૂરી કરી અનાજ પકાવે છે તેમને પણ આખું વર્ષ પૂરતું કામ મળતું નથી. ખેતી કરે છે તેટલા જ મહીના તેઓ સખત મજૂરી કરે છે. પછી તેમને માટે કંઈ કામ નહિં હોવાથી ખાલી હાથે ખેસે છે. હવે આગળના વખતમાં બ્યારે ખેતીનું કામ નહિં હોય ત્યારે મુતર ઠાંતી કપડાં વણવાનું કામ દરેક ઘરમાં અવશ્ય જ થતું હતું. આજે જાતે કપડાં વણવાની જરૂર રહી નથી, કેમકે પરદેશમાં અંચાથી વણાયેલાં કીણાંને શોભિતાં કપડાં દેશમાં આયાત થાય છે અને પહેરાય છે. એથી ખેડૂતનો પૈસો પરદેશ જાય છે એટલું જ નહિં પણ તે નિષ્પયોગી ખેસે છે. ઘરમાં છોકરાં અધરાંતે માટે પૂરતું કામ હોતું નથી, અને કપડાં ખરીદવા નાણું જોઈએ છે તે ખેતીના ઉદ્યોગમાંથી પૂરતું

મળતું નથી. જો પાક નિષ્ફળ થયો તો ગુજરાનનાં એક ખીજ સાધન તરીકે પણ વણકરતો ધંધો કરી લોક કમાઈ કરતા હતા. મી. રૌયના કહેવા પ્રમાણે ગંગાનામાં ઘેરેઘેર રેંડીઆ અને સાળ હતાં અને ગંગાળી મલમલ અને ખીજી કાપડ પરદેશ મોકલી કરાડોતી કમાણી દેશ કરતો હતો.

આપણા ઇલાકામાં પણ લોક ધરમાં જ કપડાં વણી પહેરતાં હતાં. આપણાં મમાઈ બપાઈથી વાતો સાંભળીએ છિયે કે તેઓ આખો ને આખો દિવસ ખેસીને વણતાં હતાં. પારસીઓમાં તો રેશમનું કપડું વણવાનો ચાલ હતો અને હાથના વણેલા પાજ વગેરે કાપડ સો સો વર્ષ ફાટે નહિં એવું થતું જેથી મમાઈ બપાઈની સાડીઓ જીવાન વડુ દીકરીઓ પહેરતી હતી. જેમનાથી થતું તે જતે વણતાં, ખીજાં નોકરો રાખી વણાવતાં; પણ દેખરેખ પોતાની રાખતાં અને જરૂર પડે વેચતાં.

આજે તો ગરીબ ખેડૂત ખેતી સિવાય ખીજે ધંધો જાણે નહિ, એટલે જો વરસાદ નહિં પડ્યો તો દુષ્કાળનું અંકટ અવશ્ય જ, અને વળી ખોરાકની તેટલી જ કપડાંની તંગી આવી પડે. માટે જરૂરનું છે કે સર્વ ધરોમાં કંઈ ને કંઈ ઉદ્યોગ હોવો જ જોઈએ.

આજે તો એવું છે કે ધરનો ઘણી જે હુન્નરમાંથી પૈસા કમાતો હોય તે હુન્નરથી ધરની સ્ત્રીઓ કે છોકરાં પણ અજાણ હોય છે. પછી કાઠવાર પુરુષની માંદગીમાં કે મરણ બાદ તેનું કામ ચલાવી લેનાર કાઠ નહિં હોવાથી ધંધો ખીજને હાથ જાય છે. માટે સ્ત્રીઓએ કાઠખી કામને હલકું ગણવું નહિં, કે કાઠખી કામ કરવાને માટે પોતાને અશક્ત ગણવી નહિં. પણ જે કામ પતિ કરે તે પત્ની અથવા દીકરી પણ કરવા ચાહે તો કરી શકે એવો સિદ્ધાંત નજર સામે રાખી, શીખી લેવાય તેવું કામ હોય તો શીખવાને અળસાતું કે અચકાતું નહિં જોઈએ.

હવે આસને ખેસી રહેવામાં માન અને મરતખો જળવાય છે અને કામ કરવાથી હલકાં પડીએ છિયે એમ વિચારવાથી ઘણી સ્ત્રીઓ અયાસી બની જાય છે, અને પછી આજસથી નિપજતાં તરહેવાર તનમનનાં દુઃખોને આધીન થાય છે. આજના વખતમાં તો કામમાં ચપળતા, સમયસચકતા અને કુશળતા દેખાડવામાં માન છે. યુરોપની છેલ્લી લડાઈ વેળા સ્ત્રીઓએ જે જે કામ કદી નહિં કીધેલાં ને કરી બતાવ્યાં છે, તો હવે શું સ્ત્રીઓ કાઠખી કામ માટે નાલાયક ઠરે? પણ અલબત્ત સ્ત્રીઓને ઘર તરફ, બચ્ચાં તરફ, જે મુખ્ય ફરજો છે, તે ફરજો બજાવીને ફાજલ પડતો વખત ખીજે ઉદ્યોગ

કરવામાં શકવો નોંધએ અને જાતમહેનતથી પૈસા કમાવામાં જરા પણ શરમ માનવી નહિં નોંધએ. બહુકે પારકાંની મહેનત ઉપર આધારી મેળ મેળવવામાં શરમ સમજતાં થતું નોંધએ. આજે ઘણી સ્ત્રીઓ પરતંત્ર છે તેનું કારણ એ કે તેમનામાં ગુજરાન કરવાને માટે નોંધતી મહેનત કરવાનું બળ કે આવડત નથી. કાંઈવાર એક શેકાણી ન્યારે પરતંત્ર હોય છે ત્યારે તેની ચાકરડી સ્વતંત્ર રહી શકે છે, કેમકે તે આપબળથી ગુજરાન કરી શકે છે; ન્યારે આગરદાર ગૃહસ્થ વર્ગની સ્ત્રીનો કમાનાર મરી જવાથી તે બીજાને આધારે જીવ પડે છે. એવા વખતની શીકર રાખી ને દરેક સ્ત્રી પોતાને હાથ કાંઈ કમાઈ કરી શકાય એવો ધંધો રાખતી હોય તો તે ધરધણીને મદદ કરી શકે અને પાછળથી સ્વતંત્રપણે ગુજરાન ચલાવી બચ્ચાંને પાળી શકે. પણ કામના અભાવને લીધે ગૃહસ્થ વર્ગમાં ઘણું ચંકટ નોવામાં આવે છે. વળી એક કમાનાર અને ત્રણ ચાર ખરચનાર હોવાથી તે એકની ઉપર બોળે ઘણો થઈ જાય છે.

મી. રાયના કહેવા પ્રમાણે હાથે વણેલાં બડાં કપડાં વાપરવાની ખાસ જરૂર એટલા માટે છે કે તેમ કાઠાથી ઘેરેઘેર કપડાં વણવાનો હુન્નર જે આગળ હતો, પણ હાલ નષ્ટ થઈ ગયો છે, તે પાછો ચાલુ થાય, અને ખેડૂત વર્ગને તેમજ આગરદાર વર્ગને પણ કમાઈતું એક સાધન મળે. હવડાં જેઓ શરૂઆત કરતાં હશે, તેઓ નાનું વણશે, પણ પછી તે જ વણકરો વધુ કમાઈના લોભથી જીખું પણ વણશે, કે જેનું આગળ વણાતું હતું. અમારા વિચાર પ્રમાણે સંવાસદન, સરવન્ટસ એફ ઈન્ડિયા સોસાયટી અને એવી બીજી સંસ્થાઓએ દેશનું દરીદ્ર ટાળવાના એક ઉપાય તરીકે ધરમાં થાય તેવાં કામો સ્ત્રીઓને શીખવવા અને મેળવી આપવા ઉપર વધુ ધ્યાન આપવું નોંધએ. અને જે પુરુષોને બહારનું કામ નહિં મળી શકતું હોય તેમને પણ ઘેર બેસીને કરવાનાં કામો શીખવવાં નોંધએ કે જેથી તેઓ પાંચ પૈસા મેળવી શકે.

મુખ્ય ઉપદેશ પણ દેશને એ જ કરવો નોંધએ કે આબસ તબ્બે, ઉદ્યોગ કરો, કામમાં શરમ ન સમજતાં સામું માન સમજો, અને જે કામ તમને આવડે તે ઉપાડી લઈ કરવા માંડી જાવો. હાથે કામ કરીને જ ખાવું એવું વૃત્ત લેશો તો ખરી સ્વતંત્રતા મેળવશો. કાંતવું, વણવું, વેતરવું, સીધવું, રંગવું, ઘાવું એ કપડાંને લગતાં કામો ધરમાં થઈ શકે છે. તે ઉપરાંત બીજા જે ધંધા ધરમાં થઈ શકતા હોય તે કરવાને માટે સ્ત્રીઓએ તત્પર થઈ જ્યાં શિક્ષણ મળી શકતું હોય ત્યાં લેવા માંડવું નોંધએ અને જેમને કુરસદ હોય અને જનસમાજનું કામ કરવાની પોતાની ફરજ પૂરી

રીતે જે સમજતાં હોય તેઓએ ગરીબ કુટુંબોને કામ મેળવવામાં અને કાંધેલું કામ વેચવામાં મદદ કરવી જોઈએ. કાંતવા વણવા ઉપરાંત બીજાં ઘણાં હુન્નરો ધરમાં રહીને કરાય તેવા છે, પણ લોકમાં હોંસ નથી, અને તેમને મદદ કરનાર પરગણુ વૃત્તિવાળાં સ્ત્રી પુરુષોની અછત છે તેને લીધે આજે આપણામાં એક કમાનાર ઉપર આખા કુટુંબનો ભોજન પડે છે તેની હેઠળ તે કચડાઈ જાય છે, અને ધરનાં ઘેરાં છોકરાં ઉદ્યોગના અભાવને લીધે અયાર્થીપણામાં—રમતમાં—કાળ કાઢી નિષ્પયોગી જીંદગી ગુજારે છે, તેથી જ દેશ દ્રવ્યવાન થતો નથી. મોટાંઓ ઉદ્યોગ શરૂ કરે તો નાનાં પણ તેમનાં આપણાં પકડે અને ઘેરાંએ પુરુષની મહેનત ઉપર નિર્ધારિત થઈ ગેસી રહેવાનો હવે વખત નથી, પણ સવેએ જાનતો ઉદ્યોગ કરવો જ જોઈએ એવી સમજ લોકમાં ફેલાવી જોઈએ.

ઘણા પારસી ઘરોમાં બહારનાં ધરમાં કપડાં સીવવામાં, ને તે ઉપર ભરત ભરવામાં કાળ કાઢે છે, અને તે રીતે ધરતો પૈસો બચાવે છે ખરા. પણ તેમ કરતાં તેઓ ભપકાદાર પોપાકની લાલચમાં ફસે છે. જનતા કબુ માટે ગરીબ પણ સાફ સાફ પહેરી નિકળે છે, અને એ રીતે પારસીઓમાં ક્રીષ્ણાં તકલીદી કપડાં જોઈએ તે કરતાં વધારે ઉચાં ને મોંઘાં પહેરાય છે. તેને બદલે પારસીઓમાં વણવાનો હુન્નર પાછો ચાલુ થાય તો કપડાં જરા ધરખમ પહેરાય. જીવાનો ભણવા કે કામ કરવા બહાર જાય તો ધરડાં અશક્ત જેવા પણ ધરમાં ખસી કાઢે, વણે અને ઉદ્યોગથી તનમનને થતા બધા કાયદા તેઓ મેળવી શકે, અને ગરજ પડે વણકરના ધંધામાંથી ગુજરાન કરી શકાય. હિંદુ બેનો તો હજી પણ સુતરાઉ જ સાડીઓ પહેરે છે, તેઓ વણવાનું કામ પાછું હાથ ધરે અને હાથની જ વણેલી સાડીઓ પહેરવાનો ચાલ પાડે, તો બીજાંની વણેલી વેચાતી લઈને, અથવા પોતે બનાવેલી પહેરીને, ખર્ચમાં ઉગારે કરે. નિશાળે જતાં છોકરાંને આજે—પારસીઓ જ નહીં પણ હિંદુઓ પણ—દરજીને હાથે સીવાડેલાં મોંઘાં કપડાં પહેરાવે છે, તો ધરમાં સીવવાનો હુન્નર સંપાદન કરવાની જરૂર છે. વળી યુરોપિયન દળનાં જ કપડાં, બુટ મોગાં એનો શોખ મુંબઈ જેવાં મોટાં શહેરોનાં હિંદુઓમાં પણ ચાલુ થયેલા હોવાથી કુટુંબનું પાલન કરતું દહાડે દહાડે મોંઘું થતું જાય છે. માટે સાદાં જનડાં કપડાં શીવડાવીને; દેશી દળનાં જ કપડાં છોકરાંને પહેરાવવાની પદ્ધતિ ઉપર આવવાની જરૂર છે કે જેથી ખર્ચો વધી પડવાની ફરીઆદ નહિં સંભળાય અને ખર્ચના બોખ તળે દયાઈ મરવાનું ઝોલું થાય. ઉદ્યોગ વધશે તેમ ક્ષત્રંત્રતા વધશે, અને દેશનું કલ્યાણ થશે. અસ્તુ.

“ બાળારાજ. ”

[લેખક:-રા. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેશાઈ, બી. એ. એલ. એલ. બી.]

પુત્ર નઈમાંથી તારે છે, એમ હાંદુશાસ્ત્રમાં કહેલું મનાય છે. દાકરીયે દીવો રહે છે, એવી પણ માન્યતા છે. સુધરેલી પ્રજાઓ પણ બાળકને પ્રજનનું-દેશનું-ખરું ધન ગણે છે. આ રીતે સર્વત્ર બાળકનું મહત્ત્વ સ્વીકારાયતું છે, અને તે સકારણ જ છે. ધાર્મિક રીતે આપણે તે માનીએ કે નહીં, પણ વ્યવહારમાં આપણે જાણીએ છીએ કે આજના બાળકો છે તેજ ભવિષ્યના શહેરીયો છે. આજે બાળકો જેવા કેળવાશે, તેવાં પરિણામ ભવિષ્યમાં દેશ પામશે. બાળકો ભણશે નહીં, ધંધો શીખશે નહીં, કે નિરોગી બનશે નહીં, તો ભવિષ્યમાં પ્રજા લિખારી અને બળહીન રહેશે અને પરિણામે યુદ્ધાત્મી બોગવશે.

બાળકો તરફ આ રીતે આપણે સંપૂર્ણ લક્ષ આપવાની જરૂર છે. છતાંયે કેટલું લક્ષ અપાય છે ? બાળકના તનમનની કેટલી સંભાળ લેવાય છે ? રાત્ર્ય કે પરોપકારી સંસ્થાઓ આ દીશામાં શું કરે છે ? કાંઈજ નહીં.

આપણે આજે આ દીશામાં મુખ્ય જરૂરીઆતો શી છે, તેનો કાંઈક વિચાર કરીયું. જે મા નબળી હોય, મા થવાને નાલાયક હોય કે રોગીષ્ટ હોય, તો છોકરાંની તાંદુરસ્તી ખરાબ જ નિવડે. માટે આ માતા થવાની તૈયારીમાં હોય ત્યારથી જ, કાંઈ નહીં તો તેની પ્રજનની ખાતર, તેની સંભાળ લેવાની જોઈએ. સગર્ભાવસ્થામાં માતાને ચોખ્ખો ખોરાક તથા દાક્તરી મદદ મળે તેવી વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. જે આ બાબતમાં સંભાળ રાખવામાં આવે તો બાળમરણનું પ્રમાણ ઘણુંક ઘટી જાય.

અલગત બાળલગ્ન બંધ થવાં જોઈએ તથા સાસરે મોકલવા માટેની કન્યાની ઉંમર વધારવી જોઈએ. ચાંદ વર્ષથી નાની કન્યાનાં લગ્ન તો ના જ થવાં જોઈએ, અને સોળ વર્ષથી નાની કન્યા-સ્ત્રી-માતા ના બનવી જોઈએ. મા પુરી ખીલેલી ના હોય તો બાળકનું શું ? ના રહે તેને બાળ-ઉછેરનું બાન કે ના રાખી શકે તે તબિયતની સંભાળ. માટે દરેક સમજી શહેરીયે, પોતે જ આ સંબંધી ચોખ્ખું નિશ્ચય કરી દેવ જોઈએ.

આ સંબંધમાં કારખાનામાં કામ કરતી સ્ત્રીઓનો પણ વિચાર કરવો ઘટે છે. દેશને મન તો બાળક માત્ર સરખું જ ગણાવું જોઈએ. મીલ-માલિક કે મીલમલ્લુર ગમે તેનું બાળક હોય તેને ખીલવાનો અને જીવવાનો સરખા જ અવકાશ હોવો જોઈએ. પણ જો છોક સુવાવડના દિવસ સુધી માતા મલ્લુરી કરતી હોય તો બાળકનું શું ? માતા અને બાળક બંનેની તંદુરસ્તીને તેથી નુકશાન થવા સંભવ રહે છે. માટે કારખાનાવાળાઓને માથે એવી ફરજ રહેવી જોઈએ કે સુવાવડ પહેલાં અને પછી અમુક વખત સુધી સ્ત્રીમલ્લુરોને ચાલુ પગારે રજા મળી શકે.

આ ઉપરાંત જે સ્ત્રીમલ્લુરોને નાનાં અને ધાવણાં બાળક હોય, તેમને માટે કારખાનાની નજદીકમાં જ બાળગૃહો રાખવાની ફરજ દરેક કારખાનાને માથે રાખવી જોઈએ. આ બાળગૃહમાં એક બાઈ-અને તો કેળવાયલી દાઈ, ઉપરી તરીકે રાખવી જોઈએ. તેની દેખરેખ નીચે આ બાળકો રમે. તેમજ ધાવણા બાળકોને ધવડાવવા માટે સ્ત્રીમલ્લુરોને અમુક વખતે છુટી કરવી જોઈએ. આવાં બાળગૃહો કાંઈ કાંઈ મીલોએ સ્વચ્છાએ દાખલ કર્યાં છે, તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે. પરંતુ તે ફરજિયાત થવાં જોઈએ. અને તેવાં ગૃહોની સંભાળ માટે લાગણીવાળા બાઈઓને તૈયાર કરવી જોઈએ.

બાળઉછેરનું જ્ઞાન સ્ત્રીઓમાં વધારે ફેલાય તે માટે પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. વાંચતાં આવડે તેવી બાઈઓ તો પુસ્તકો, પત્રિકાઓ વગેરે વાંચીને તે જ્ઞાન મેળવે; પણ વાંચી ના શકે તેવી સ્ત્રીઓને આ જ્ઞાન શી રીતે આપવું ? હમણાં હમણાં બાળસમાહની યોજના થઈ છે તે સારી છે; પરંતુ તેમાં કૃત્રિમતા બહુ છે. ખરૂં કામ કરવાની હોંશ હોય તેના કરતાં ઉપરીઓની નજરે આવવાની હોંશ વધારે દેખાય છે. છતાંજે આ સંસ્થા સારી છે. તેનો પ્રચાર ગામડાઓમાં પણ થવો જોઈએ. મેજકલેન્ડર્નની મદદથી આ વિષયો ઉપર ગામડે ગામડે લાવણા થવાં જોઈએ. મહેતાજીઓ અને ડીપોટી સાહેબો આ સંબંધમાં ધારે તો ઘણું કરી શકે. મોટી કામો પણ પોતાની કામમાં આ કાર્ય સફળતાથી કરી શકે.

મોટાં શહેરોમાં બાળકોને રમવા માટે ચોગાન પણ નથી. કદાચ મોટે રસ્તે નીકળે તો ગાડીધોડા કે મોટર નીચે આવી જવાનું જોખમ રહે છે. બિચારાં બાળકો, આખો દિવસ ઘરમાં કે સાંકડી નાની જગ્યાઓમાં રહે છે. તેમને ચોખ્ખી હવા મળતી નથી. તેમના સ્નાયુના વિકાસ માટે જરૂરી કસરત તેઓ કરી શકતા નથી. અને તેમનાં મન જોઈએ

તેટલાં પ્રકુલ્લ રહેતાં નથી. માટે દરેક મોટાં શહેરોમાં બાળકો માટે રમત-ગમતનાં મેદાન ખાસ રાખવાં જોઈએ. અમદાવાદ, સુરત અને મુંબાઈની મ્યુનિસિપાલિટીઓ અત્યારે દેશહિતેચ્છુઓના હાથમાં છે. તેઓ આ બાબતમાં પહેલ કરે તો અન્ય સ્થળે તેનું અનુકરણ થાય. આ મેદાનોમાં છોકરાંને નિયમિત રમતો શીખવવાનું, અખાડાના દાવ બતાવવાનું તેમજ રમણવાનું કામ ઉત્સાહી યુવકો માથે લે તો વળી તેનાં ફળ બહુજ સરસ આવે. રમતમાં શુદ્ધ વાતાવરણ જળવાય, અને તન અને મન બંનેની ખીલવણી થાય.

પણ અત્યારે બાળકોનાં મન કેમ ખીલે છે તેની કાંઈ દરકાર કરે છે ? તેઓના મન ઉપર કેટલો બોલે લઘાય છે તે કાંઈ જાણે છે ? છેક નાનાં બાળકોની કેળવણી હમણાં તો ઘરમાં જ ચાલે છે. પરંતુ તે કેવી રીતે ? માતા અજાન વળી તેને માથે કામનો ઘણો બોલે અને ઘણુંબધું માંદલી. આવી માતા બાળકને કેમ કેળવે ? તે ચીઢીયા કરે, બાળકને મારે, અથવા તો મુમુજો રખડતો જ મૂકી દે. પરિણામે બાળકના મનની ખીલવણી અધુરી અને ખામીવાળી થાય. બાલોદ્યાનશાળાઓ-જ્યાં બાળકોનાં મન તેમને લેસનો આપીને નહીં, પણ તેમની પ્રકૃતિનો અભ્યાસ કરીને, નૈસર્ગિક રીતે ખીલવી શકાય, તેવી શાળાઓની હજી આપણે ત્યાં શરૂઆત જ નથી થઈ એમ કહીએ તો ચાલે. આ શાળાઓમાં ત્રણ વર્ષની ઉંમરનું બાળક જઈ શકે. મુંબાઈમાં ગુજરાતી બાળકો માટે આવી એક પણ શાળા નથી. જે શહેરમાં ચાર લાખ ઉપરાંત ગુજરાતીઓ વસતા હશે, જે શહેરમાં ગુજરાતીઓ ધનવાન છે, તે શહેરમાં આવી દશા છે તો અન્ય શહેરોનું શું પુછવું ! ગુજરાતીઓની આ કેવી મોટી બેદરકારી ? આવી બાળશાળાઓના પ્રયોગ દૂર ખૂણે પડેલા ભાવનગરમાં દક્ષિણમૂર્તિ વિદ્યાર્થીભૂવનમાં થાય, અને આખો ગુજરાત, કરોડ ગુજરાતીઓનો ગુજરાત, તે બાબતમાં જાનો બેશી રહે ! ! આશા છે કે આ સંબંધી ગુજરાતીઓ કાંઈક વિચાર કરશે.

પ્રાથમિક શાળાઓ માટે તો આપણે મ્યુનિસિપાલિટી અને સરકાર ઉપર આધાર રાખવાનો છે. ફરજિયાત પ્રાથમિકશિક્ષણ થશે એમ આશા રાખી શકાય છે. પણ તે છોકરા અને છોકરીઓ બંને માટે ફરજિયાત થવું જોઈએ. નહીંતો મોટી ભૂલ થશે. પરંતુ બાળકોની માનસિક ખીલવણી માટે એકલી આવી નિશાળો જ બસ નથી. શાળાના ફરજિયાત વાંચનથી

તેને સંતોષ નથી વળતા. તેને વધુ વાંચવાની-વધુ જાણવાની ઇચ્છા હોય છે. તે સંતોષથી તે આપણું કામ છે. આ માટે બાળપુસ્તકાલય હોવાં જોઈએ. વડોદરામાં મુખ્ય પુસ્તકાલયમાં બાળવિભાગ છે. ફેટલાંચે વર્ષોથી છે; પણ તેનું અનુકરણ બીજે કોઈ ફેટલાંચે થયું જાણવામાં નથી. બાળપુસ્તકાલયમાં બાળકો માટે વાંચનસામગ્રી તથા બુદ્ધિબળપોષક રમતો હોય. ત્યાં પણ કોઈની દેખરેખ નીચે જ બાળકો વાંચે અને રમે. આવાં પુસ્તકાલય અમેરિકામાં ઘણાં જ ખીલેલાં છે. ગુજરાતીયોએ પોતાનાં બાળકો માટે તે હવે ઉતાવળે ખીલવવાં જોઈએ.

આ ઉપરાંત દેશની ગરીબાઈને લીધે ઘણાંચે બાળકો ખોરાકમાં ઉણા રહે છે. અરે નિશાળે જાણતાં બાળકોને પણ જોઈએ તેટલું પોષણ નથી મળતું. નિશાળોના સમય કક્ષોડા છે. સામટા છ કલાક સુધી તેઓ બૂબે પેટે રહે. તેથી તેમની તબિયતને નુકશાન થાય જ. માટે બપોરની રજામાં શુદ્ધ ખોરાક તેમને પૂરે પાડવાની ગોઠવણ થાય તો બધું જ લાભ થાય.

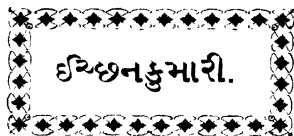
નિશાળોની નજદીકમાં કેવો ખોરાક વેચાય છે, તે જોવાની વાલી કે શિક્ષક દરકાર કરે છે ? આરોગ્યને હાનિકારક ખોરાક-વાશી ખોરાક-ગંધાતા તેલનો ખોરાક-ગંધો ખોરાક-માખીઓના બણબણાટવાળો ખોરાક નિશાળની પાસે વેચાય, અને બાળકો તે લે, એ ફેટલું શોકજનક છે ? આ સંબંધમાં શાળાઓના વ્યવસ્થાપકો, તેમ જ મ્યુનિસિપાલિટીઓ તરફથી યોગ્ય બંદોબસ્ત થવાની ઘણી જ જરૂર છે.

નિશાળોમાં ફેટલેક નથળે આંખોની અને દાંતની દાકતરી તપાસ થાય છે તે સંતોષકારક છે. પરંતુ આવી તપાસ દરેક શાળામાં થાય તેવી ગોઠવણ થવી જોઈએ. બાયસ્કાઉટ અને ગર્લગાઇડની દીલચાલોમાં પણ ગુજરાત વધારે રસ લે તે હર્ષાવા લાયક છે.

બાળકોનાં તન અને મનની ખીલવણી માટે જેટલા પ્રયત્ન કરીએ તેટલા ઓછા છે. આપણે બાળકો પ્રત્યે બેદરકારીનાં જે પાપ કરીએ છીએ તેની ફેવળ રેખા જ અમે બતાવી છે. તે ઉપર સમાજે ધ્યાન આપવું જોઈએ.

ઘણીએ અજાન માતાઓ લાડકવાયા બાળકોને અતિ લાડથી નુકશાન કરે છે. તેવી જ રીતે ગુર્જરવ્રજ બેદરકારીથી બાળકોનો નાશ થવા દે છે. અતિ લાડ કે બેદરકારી, બંનેનાં પરિણામ એક સરખાં જ છે. માટે જગો અને બાળકો પ્રત્યેની બેદરકારી દૂર કરો. સૌ સાથે થઈને બાલો:

“લગ્ન” જીવો અમારા બાળરાજા.”

આ પતિપરાયણ વીર રમી ગુજરાતની ઉત્તરે આવેલા આબુના રાજ્ય જયનસિંહ પરમારની પુત્રી હતી. તે બાળપણથી જ બહુ સુંદર, ચતુર અને સુશીલ હતી. હિંદ તે કાળે સ્વતંત્ર દેશ હતો. જોકે તેની સ્વતંત્રતામાં ડખલ કરવા પડેશના પડાણ રાજ્યના હુમલા ચાલુ હતા; જતાં વીરતાની સામે તેને પાછા હઠાવી દેશ પોતાની એક સરખી સ્વાધીનતા સાચવી રહેલ હતો. આના પરિણામે દેશમાં હાલ પ્રચલિત બાળલક્ષ્મીની પ્રથા ન હતી. વળી કન્યાને પોતાની પર્વદગી પ્રમાણે વર વરવાની છૂટ હતી. માત્રાપ કન્યાની ઇચ્છા જાણ્યા પછીજ તેના લક્ષ્મી પેરવી કરતાં હતાં. આથી એક વખત જયનસિંહ પરમારે પુત્રીનાં વધતાં જતાં રૂપ, શુણ અને ચાતુરી નિહાળી વાતવાતમાં હસતા હસતાં પૂછ્યું કે, “બેન! તું મોટી થઈને કોની માથે લક્ષ્મી કરવા ચાહે છે?” ઇચ્છનકુમારી આ સમયે કન્યા હતી, તેની ઉમર લગ્નને યોગ્ય થયેલી ન હતી. તેથી તરત જ તે બાલોચિત નિર્દોષ અને સરલ ભાવે બોલી ઉઠી કે, “અજમેરના રાજકુમાર પૃથુરાજની સાથે.”

આ સમયે હિંદુસ્તાનમાં અજમેર, દિલ્હી, કનોજ અને ગુજરાત એ ચાર મોટાં સ્વતંત્ર રાજ્ય હતાં. અજમેરમાં સોમેશ્વર ચૌહાણ, દિલ્હીમાં તેનોજ પુત્ર પૃથુરાજ, કનોજમાં જયચંદ્ર રાડોડ અને ગુજરાતમાં બોળો ભીમદેવ રાજ્ય કરતા હતા. દિલ્હી અને અજમેરનું રાજ્ય એકબીજા સાથે જોડાયા પછી દિલ્હીના રાજ્યની હદ ઘણીજ વિસ્તાર વાળી બની હતી. વળી તેની રાજગાદિ શોભાવનાર પૃથુરાજ ચાહાણ બળ, વીર્ય અને પરાક્રમમાં એકો હોઈ સમસ્ત ભારતમાં તેની જોડી મળી આવવી મુશ્કેલ હતી. આ કારણથી પૃથુરાજની વીરતાની વાતો ઘેરઘેર ગવાતી હતી. ઇચ્છનકુમારીના સાંભળવામાં પણ તેના પરાક્રમની અનેક વાતો આવી હતી. આથી સ્વાભાવિક રીતે જ તેનું મન બાળપણથી પૃથુરાજમાં રમી રહેલું હતું. પોતાના પિતાના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેના મુખમાંથી પૃથુરાજનું નામ કશા પણ વિચાર વગર જે નીકળી ગયું હતું તેનું કારણ પણ પૃથુરાજ વિષે તેના મનમાંનો આદર અને પ્રેમ એજ મુખ્ય હતું.

પુત્રીના મુખમાંથી પૃથુરાજનું નામ સાંભળતાં જ જયતસિંહ વિચાર-માં પડી ગયા. ક્યાં આણુના નાનકડા પ્રદેશનો કાંકાર અને ક્યાં દિલ્હી-પતિ મહા પ્રતાપશાળી પૃથુરાજ ! એ વિચારે તેનું મસ્તક ફરી જવા લાગ્યું; પણ પોતાના મનનો અસહ્ય ભાવ છપાવતાં તેણે હસીને સવાલ કર્યો કે, “ કીક. પણ કદાચ પૃથુરાજ લગ્ન કરવાનો અસ્વીકાર કરશે તો ? ” ઇચ્છનકુમારી તરત જ બોલી ઉઠી: “ પિતાજી ! આપની એ શકા નિરથક છે. શું ખરેખરો ક્ષત્રિયજનનો ક્રોધ કામપણ રાજકુમારીની પ્રાર્થનાનો અસ્વીકાર કરે એ સંભવિત છે ? અને જતાંયે કદાચ એમ બનશે તો હું જીવતા મુઘી કુમારી જ રહીશ. ”

પુત્રીના મનનો આવો અડગ નિશ્ચય અને તે સાથે તેની ચતુરાઈ જોઈ અને તેટલો વહેલો એ સંબંધ જોડી દેવા તે તમર થયો. તેણે તરત જ પોતાના એક ભાટને નાળિયેર સાથે પૃથુરાજ પાસે મોકલ્યો. પૃથુરાજે તેનો સ્વીકાર કર્યો અને લગ્ન હાલ તરત નહિ કરતાં કંવરી ઉંમર લાયક થયા પછી કરવાં એમ દરબી ભાટ પાછો કર્યો.

એક તરફથી ઇચ્છનકુમારીનો સંબંધ પૃથુરાજથી નક્કો થયો ત્યાં બીજી તરફથી તેનાં રૂપ, ગુણ અને ચાતુરીની વાતો ગુજરાતના રાજા બોળા ભીમદેવના કાને પડી. આણુનું રાજ્ય એ વખતે ભીમદેવના તાબે હતું. તેથી તરત જ તેણે પોતાના એક ભાટને ઇચ્છનકુમારી વિષેની સઘળી માહિતી મેળવી લાવવા માટે આણુ મોકલ્યો. ભાટે આવી ઇચ્છન-કુમારીના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં જણાવ્યું કે, “ મહારાજ, એ એવી તો રૂપવતી સુંદરી છે, કે તેના મુખની કાન્તિ આગળ ચંદ્રની કાન્તિ પણ નિસ્તેજ દિસે છે. એનાં નેત્રાં નિહાળી કમળ પણ પોતાની પાંખડીઓ ખીડી દે છે. એના જેવી સુન્દર કન્યા જગતમા લાગ્યેજ બીજી હોવી સંભવે છે. વધારે શું વર્ણવું ? એ સર્વથા આપની પટરાણી બનવાને યોગ્ય છે. ”

ભીમદેવ ભાટને મુખે ઇચ્છનકુમારીના સ્વરૂપનું વર્ણન સાંભળી બહુ જ પ્રસન્ન થયો. હરકોઈ પ્રયત્ને તેને પોતાની પટરાણી બનાવવાને તેણે ઇચ્છ્યું. તરત જ તેણે પોતાના પ્રધાન અમરસિંહને આણુના રાજ પાસે તેની કંવરીનું માથું કરવાને મોકલ્યો. અમરસિંહનો જયતસિંહ પરમારે યોગ્ય આદર સત્કાર કર્યો અને આવવાનું કારણ પૂછ્યું. અમરસિંહે જણાવ્યું કે, “ ગુર્જરપતિ મહારાજ ભીમદેવ આપની કન્યા ઇચ્છનકુમારીને પોતાની પટરાણી બનાવવા ગાહે છે. આ કારણથી તેમણે મને આપની

કન્યાનું માથું કરવાને મોકલ્યો છે. હું આશા રાખું છું કે આપ મહારાજની એ માગણીનો બહુજ આદર અને ખુશી સાથે સ્વીકાર કરશો. ”

અમરસિંહની વાત સાંભળી જયતસિંહે કહ્યું: “ગુજરાતના મહારાજની સાથે મારી કન્યાનો સંબંધ જોડવામાં મારા કુટુંબનું માન અને ગૌરવ વધે તેમ છે; પરંતુ એ બાબતમાં હવે હું કેવળજ નિરૂપાય છું. કારણ તેનો સંબંધ કુંવરીની પોતાની ઇચ્છાથીજ દિલ્લીપતિ પૃથુરાજની સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો છે. બનવાનું બની ગયું છે એના બોલ્યું અમારું તો થર્મજ શી રીતે શકે ? ” અમરસિંહે જણાવ્યું કે, “ આપનું કહેવું યથાર્થ છે; છતાં આપ ધારો છો તેટલું તે અશક્ય નથી. આપે માત્ર સગપણ જ જોડવું છે. લગ્ન થવાં હજી બાકી છે. કુંવરી અણસમજી ને હજીએ બાળક છે, બનાવવું હોય તો બની શકે એમ છે. તમે બંણો છો તેમ ગુજરાતના રાજ્ય સાથે તમારું રાજ્ય જોડાયેલું છે. ભીમદેવ આપણા મહારાજ છે, તો સંબંધમાં સંબંધ જોડી સંબંધને વધારે ગાઢ કરવામાં જ હિત રહેલું છે. પૃથુરાજ સાથેનો સંબંધ તોડવામાં તમને લાગ્યે જ હાનિ હોય; પણ ભીમદેવ સાથે વિરોધ કરવામાં તમને નુકસાન પહોંચે એ સ્પષ્ટજ છે. આપ વિચાર કરી જુઓ અને લાભને માર્ગે વળા એવી મારી ખાસ ભલામણ છે. ”

અમરસિંહે રજા કરતા લાલાલાલના પ્રસંગે ઉદ્ગ્રસ્ત આણંતો જયતસિંહે જણાવ્યું કે, “ રજપૂત ગણ્યને પોતાનું વચન રહે એના જેવો એકે લાભ બીજાને લાગ્ય જ તેમણે શકે રજપૂત પોતાનું વચન મરણાન્તે પણ નક્કી નથી એ વાત બનણીતી હોવા છતાં આપને એ માત્ર આગ્રહ કરતા બેઠું મને નવાઈ લાગે છે. ભીમદેવ સાથે વિરોધ કરવાની તો આમા વાત જ ક્યાં છે ? ” અમરસિંહ ભલકી ઉઠ્યો: “ તો નક્કી માનવે કે આ નકારનું પરિણામ નક્કી ભારે ભય કરે આવવાનું. ભીમદેવ ચાહ્યા આગા વગર રહેશે નહિ. તે ગણ્યવલીનો નાશ કરશે. હજારો માણસો નજીમાં રાખાશે અને લોહીની નદીઓ વહશે. ” જયતસિંહ ધીર ગભીર બની કહેવા લાગ્યો, “ મારાથી શું બની શકે એમ છે ? તમે જુઓ છો, કે હું નિરૂપાય છું. હું કેવળ વચન ભગના કારણેજ તમારી માગણી કબૂલ રાખી શકતો નથી. આમ હોવા છતાં પણ વિના વિચારે તમે કહો છો તેવું પરિણામ આવવાનું હોય તો અહીંથી જઈને ભીમદેવને જણાવી દેજો, કે એક દેકાણે આપેલી કન્યા બીજે સ્થળે શી રીતે આપી શકાય ? રજપૂત એવચની બની શકે જ નહિ. તમે ખરી હકીકત તરફ ધ્યાન નહિ આપતાં ગેરસમજથી વેરભાવ ધારણ કરશો તો હું પણ રજપૂત છું. તલવાર કેમ ચલાવવી એ

હું પણ જાણું છું. હું મારો બચાવ કરવા તમર રહીશ, પણ બેવચની તો કદિયે બનીશ નહિ. આહે ગમે તેમ થઇ જાય પણ તમારી માગણીના સંબંધમાં મારો એજ જવાબ છે, કે પરમારની કન્યાનું સગપણ એક સ્થળે થઇ ચૂક્યું છે તે કાઈપણ કાળે ખીજે નહિ જ થઇ શકે. ”

અમરસિંહ તરત જ ત્યાંથી ચાલી નીકળી અણહિલપુર પાટણ આવ્યો. ભીમદેવ પોતાની માગણીનો અસ્વીકાર થયેલો જાણી બહુ જ ગુસ્સે થયો. તેણે ન્યાય અન્યાયના વિચારને જતો કરી લડાઇની તૈયારીઓ કરવા માંડી. આણનું રાજ્ય ઘણુંજ નાનું હતું. ભીમદેવના લશ્કર સામે ટકી શકે એટલું સૈન્ય પણ તેની પાસે ન હતું. તેણે અજમેરના રાજા સોમેશ્વરને સઘળી વાત જણાવી પોતાની મદદે બોલાવ્યો. અજમેરમાં જે સમયે આણના રાજાનો ફત આવ્યો તેજ અરસામાં સોમેશ્વરને ખબર મળી કે, શાહબુદ્દીન ઘોરી મોટું લશ્કર લઇને હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢી આવે છે. આમ એક સાથે ભારતના રક્ષણનો અને તે સાથે કુળની આબરૂ સાચવવાનો પ્રશ્ન સોમેશ્વરની સામે ખડો થયો. બહુ વિચારના અંતે અજમેરમાં શાહબુદ્દીનની સામે યુદ્ધ કરવાની તૈયારીઓ કરવા આજ્ઞા આપી કુળની લાજ સાચવવા તે જયતસિંહના મદદે ઉપડી ગયો.

પૃથુરાજ આ વખતે દિલ્હીમાં હતો. તેને પિતાની ચંદ્રાવતી તરફ કુચ કરી જવાની ખબર મળી. તે મિત્રાના સંગમાં પરિસ્થિતિને કેમ પહોંચી વળવું તેનો વિચાર કરી રહ્યો હતો એવામાં એક મારવાડી પાત્રણે આવી પૃથુરાજના હાથમાં પત્ર મૂક્યો. પૃથુરાજે તે વાંચી સંભળાવવા ચંદ બારોડતને આપ્યો; પણ તેણે “ આપ જ વાંચો, ” એમ કહી પત્ર પાછો આપ્યો. પૃથુરાજે પત્ર વાંચી સર્વને કહ્યું: “ મહારાજા સોમેશ્વર જયતસિંહ પરમારની મદદે ચંદ્રાવતી ગયા છે. શાહબુદ્દીન ઘોરી પણ લશ્કર લઇ હિંદ તરફ કુચ કરી રહ્યો છે. પિતાજીએ મને અજમેર નહીં લડાઇ માંડતી સઘળી તૈયારીઓ કરી રાખવાની આજ્ઞા કરી છે, પરંતુ પરમાર રાજકુવરી મને રક્ષણને માટે બોલાવે છે. આ પત્ર તેનો જ છે. ” પત્ર તીચે પ્રમાણે હતો:—

“ કમલાવતીના વીર પુત્ર !

ગુજરાતના રાજા ભીમદેવે ચંદ્રાવતી ઉપર ચઢાઇ કરી છે. માર્ગનાં સઘળાં ગામો તેના લશ્કરે ઉગડ કરી મૂક્યાં છે. પ્રજા ભયને લીધે ફાવે ત્યાં નાસભાગ કરી રહી છે. મારા પિતા તેની સાથે યુદ્ધમાં ટકી શકે એમ નથી અને અજમેરથી પણ હજી સુધી કાઈ આતી પહોંચ્યું નથી. હું

શત્રુના હાથમાં જઈ પડું નહિ એટલા માટે મને અચળગદમાં રાખવામાં આવી છે. જો કે આ પ્રકારનો પત્રવ્યવહાર યોગ્ય લેખાય નહિ તોપણ વખત એટલો તો બારીક થઇ પડ્યો છે કે લાજ રાખવી પાલવે એમ નથી. હું આપની દાસી છું. આપને માફ તનમન અર્પી ચૂકી છું. હું કેવી આપતિથી ઘેરાઇ પડી છું તે આપ સમજી શકો એમ છે. આથી આમ જો મારી લાજમાં આપની જ લાજ રહેલી છે એમ જાણતા હો તો પાણી પીવા પણ રોકાશો નહિ. જો આપ વખતસર આવી પહોંચશો નહિ તો સઘળું ધૂળધાણી થઇ જશે.

તમારી પ્રિયા

ધ્વજનકુમારી.”

પત્રની હકીકત જાણી સઘળા ચિત્રવત્ બની ગયા. થોડી વાર પછી પૃથુરાજે કહ્યું: “વીરનરા! અત્યારે વિચાર કરવાનો વખત નથી. સ્ત્રીની મદદ ન જનુ એ અતિ કાયરતાની નિશાની છે. હું ચદ્દ અને રામરાવને લઇ અચળગદ જાઉં છું. તમે અજમેર જઇ સઘળો યોગ્ય પ્રયત્ન કરો. આપણી પાસે પૂરતું લશ્કર છે. તે શત્રુની સાથે બહુ જ બહાદુરીથી લડી શકશે. કેટલુંક લશ્કર દિલ્હીમાં રાખજો કે તે પંચાળની સરહદ પર શત્રુની સામના કરી શકે. જેટલામાં તમે અજમેર પહોંચશો તેટલામાં જ પ્રભુ ઇચ્છા તો, હું ધ્વજનને લઇને ત્યાં આવી પહોંચીશ.” આમ બોલી પૃથુરાજ પોતાના બે સરદારોને સાથે લઇ ચાલી નીકળ્યો.

ગંધ્યાકાળનો સમય હતો. સૂર્યદેવ પોતાનાં લાક્ષણીક કારણોથી આખા આકાશને સુશોભિત કરી રહ્યો હતો. પક્ષીઓનાં ટાળેટાળાં ધ્વિરની પ્રાર્થનાનાં બીન ગાનાં ગાતાં પોતપોતાના સ્થાનક પ્રતિ ગતિ કરી રહ્યા હતાં. ખરેખર! એ સમયનો દેખાવ એટલો તો મનરંજન હતો કે ઉદાસ-માં ઉદાસ મનુષ્યના હૃદયમાં પણ થોડી વારને માટે આનંદની લહેર આવી જાય. રાજકુમારી ધ્વજનકુમારી પણ પોતાની અસલ હાલતને વિસરી કિલ્લાપરના મહેલમાંથી પ્રકૃતિની આ સુંદરતા નિહાળવામાં મશગુલ બની ગઇ હતી. જોતજોતામાં સૂર્યદેવ અસ્ત પામ્યા અને તરત જ તેના સ્થાને અંદ્રદેવે પોતાનો અધિકાર જમાવી સ્વમસ્ત પ્રદેશને પ્રથમથી પણ અધિક રમણીય બનાવા દીધો. મેદાન, પહાડ, ઝરણાં આદિ સર્વ સ્થાન અતિ સુંદર દૃષ્ટિગોચર થઇ રહ્યાં હતાં એવામાં આણના અગ્નિકુંડની તરફથી ત્રણ સવારો કિલ્લાની તરફ આવતા તેની નજરે પડ્યા.

જેતજેતાંમાં તેઓ સ્ત્રીધા કિલ્લાના દરવાજા આગળ આવી પહોંચ્યા. આ ત્રણ સવારો તે ઇચ્છનકુમારીની મદદ ધાઈ આવનાર પૃથુરાજ, ચંદ અને રામરાવ જ હતા. તેઓ ઘોડાપરથી ઉતર્યા અને અનેક દાસ-દાસીઓ તેમની આસપાસ ખડાં થઈ ગયાં. ઇચ્છનકુમારીને માટે આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો કે તેણે તેના પ્રાણાધાર પતિનાં દર્શન કર્યાં.

પૃથુરાજે દાસીઓને જે પહેલો પ્રશ્ન કર્યો તે એ હતો, કે “તમારી બાઈ ક્યાં છે?” દાસીઓએ નમ્ર લાવે ઉત્તર આપતાં જણાવ્યું કે “તે અત્યારે ઉપર બેઠાં છે. આપ પધારો.”

રાજકુમારીએ રાજકુમારને ઉપરની બાજુ આવતાં જોયાં કે તરત જ તે નીચે ઉતરી આવી અને દાસીઓને નહાવાનું પાણી લાવવાની આજ્ઞા કરી. દાસીઓએ તરત જ પાણી લાવી હાજર કર્યું. ત્રણે મિત્રોએ રનાત કર્યા બાદ ભોજન કર્યું. પછી દાસીઓ પૃથુરાજને પોતાની બાઈ પાસે લઈ આવી. પતિ મિલનનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. ઇચ્છનકુમારી લાગની મારી ચુપચાપ બેસી રહી. દાસીઓએ તેને બોલાવવા અનેક તદબીર રચી; પરંતુ તેની જીભ ન ઉપડી તે ન જ ઉપડી. ઇચ્છનની આ સ્થિતિ નિહાળી દાસીઓ ત્યાંથી ચાલી નીકળી. પછી એકલા પડતાં પૃથુરાજે વાતની શરૂઆત કરતાં કહ્યું, કે “તમારો પત્ર પેહોંચ્યો કે તરત જ હું ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા છું.” હવે બોલ્યા સિવાય કોઈપણ રીતે ગાલી શકે એમ જ નહિ એમ વંતતાં ઇચ્છને મૃદુ સ્વરે જણાવ્યું કે, “આંખ બંદુ જ મોટી થયા કરી. આપને માર્ગમાં મારા કારણે બંદુ જ મુઝેલી વડવી પડી હશે.” રાજકુમારે સહજ હસીને કહ્યું: “પણ, તમને વંતીને મારો સન્નયો થાકે ઉતરી ગયો છે.” આ પછી બંનેની વિવિધ પ્રકારની વાતોમાં રાતનો ઘણો સમય ચાલ્યો ગયો. પ્રાતઃકાળ થતા પહેલાંજ ઇચ્છનકુમારી પોતાની બે સખીઓ સહિત ઘોડા ઉપર સવાર થઈ ગઈ. ત્રણે ક્ષત્રિય વીરો પણ પોતા-પોતાના ઘોડાપર ચઢી ગયા. આ પ્રમાણે છ જણ ઘોડે સવાર થઈ અજમેર તરફ કુચ કરી ગયાં. ત્યાં પહોંચતાં જ ઇચ્છનકુમારીને સખીઓ સાથે મહેલમાં રાખવામાં આવી.

હવે જે સમયે પૃથુરાજ અચળગઢમાં ઇચ્છનની સાથે વાત કરી રહ્યો હતો તેજ વખતે બીમદેવે ચંદ્રાવતીપર હુમલો કર્યો હતો. બંને પક્ષ વચ્ચે મહાન લયકર યુદ્ધ મચી ગયું. પરમાર બહુજ બળવાન અને વીર ચોદ્દો હતો. તેની વીરતાની પ્રશંસા કરતાં એક કવિએ કહેલું છે કે:—

ઢુવ ચળે મેરૂ ડગે, ઓર શૈલ ગિરનારઃ
રણુ પીછે કાઢે શીરે, શરવીર પરમાર.”

આવો આ વીર પરમાર રણુમાં સિંહની જેમ ઘૂમી રહ્યો હતો. સોમેશ્વરે પણ પોતાના લશ્કર સહિત રણુમાં ઝુકાવ્યું હતું. અંતમાં સોમેશ્વર મરાયો, પરમારની દાર થઇ અને ઇચ્છનકુંવરીનો પત્તો નહિ લાગતાં ભીમદેવ આવ્યો હતો તેમ કુમળનાં બી રોપી પોતાની રાજધાની તરફ પાછો ગયો.

બીજી તરફથી પૃથુરાજ ઇચ્છનને લઈ અજમેર આવ્યો તે પછી થોડા જ વખતમાં શાહબુદ્દીનની સાથે ઘેર સત્રામ થયો. તેમાં પૃથુરાજની જીત થઇ અને હાથમાં આવેલા શત્રુને ઉદારતાથી જતો કર્યો.

આ સાથે સોમેશ્વરના મૃત્યુના સમાચાર આવી પહોંચ્યા. તરતજ પૃથુરાજનો રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો અને સાથે સાથે ઇચ્છનકુમારી માથે તેનું લગ્ન પણ કરી દેવામાં આવ્યું. આ પછી તે મોટું લશ્કર લઈ બાપનું વેર લેવા ભીમદેવ ઉપર ચઢી ગયો. રણુસત્રામમાં ભીમદેવને દરાવી તે અજમેર આવ્યો.

આ પ્રમાણે સર્વ તરફથી જય પામી પૃથુરાજે રાજકાળમાં ચિત્ત લગાવ્યું. ઇચ્છનકુમારી બહુજ ચતુર અને કુશળ હતી. તે રાજકાળને બહુ સારી રીતે સમજી શકતી હતી. પૃથુરાજ તેની વખતોવખત સંમતિ લેતો હતો. ઇચ્છનકુમારીમાં જે એક ભારે ગુણ હતો તે એ કે તે રાજ્યના સઘળા ઉચ નીચથી વાકિફ રહેતી. તે રાજ્યની અંદર બનતા સઘળા બનાવોથી જાણીતી રહેતી હતી.

થોડા સમય પછી પૃથુરાજે દિલ્હીને પોતાની રાજધાની બનાવી. એ વખતે ભરતખંડમાં એનાથી અધિક બળવાન એવો કોઇ જ બીજો રાજા ન હતો. શાહબુદ્દીન હિંદુસ્તાન જીતવાને ઇચ્છતો હતો; પણ તેની મુરાદ પાર પાડવાની તેને તકજ મળતી ન હતી. તે કેટલીએ વાર હાર્યો પણ ખીરજ્યથી સમયની રાહ જોઇ રહ્યો હતો. વારંવારની જીતથી પૃથુરાજ પોતાના બળપર ઘણેજ મુસ્તાક બની ગયો હતો. ભીમદેવની સાથેનું વેર ચાલુ હતું. બીજી તરફથી કનોજના રાજા જયચંદ રાઠોડની સાથે પણ તેની પુત્રી સંયોગતાને સ્વયંવરમાંથી હરી જવાના કારણે મહાન શત્રુતા બધાઈ હતી. આમ હિંદના સઘળા સ્વતંત્ર રાજ્યોમાં કુસંપ વ્યાપી રહ્યો હતો. તેઓ એક બીજાને પ્રસંગ આવે મદદ કરે એવું રહ્યું નહતું. આ

તકનો લાલ લર્મ ઈ. સ. ૧૧૬૩ માં શાહજુદીનધોરી દિલ્હીપર ચઢી આવ્યો. શરૂઆતની લઘાઈમાં તે રજપૂતોથી હારી પાછો ગયો. આથી રજપૂતોએ ધાર્યું કે હવે તે આપણી સામે આવવાની હિંમત ધરી શકશે નહિ. આવી ધારણાથી રજપૂત મૈન્ય વિજયના આનંદમાં મશગુલ બની ગયું. રજપૂતોની આ ગાંફેલીયતનો લાભ લેવાને વિજયસિંહ નામનો એક સરદાર કે જે ફટીને શાહજુદીનને મળી ગયો હતો તેણે શાહજુદીનને ફરી લડવાને તૈયાર કર્યો. એકદમ મુસલમાનો રજપૂત મૈન્યપર તૂટી પડ્યા. અરનવ્યસ્ત દશાને કારણે અનેકવાર રજપૂતો ધ્રુવાઈ રજમાં પડ્યા. અંદરેશઅંદરના કુસંપના કારણે હિંદના નસીએ પરાધીનતા લખાઈ ચૂકી હતી તેને કાણ મિથ્યા કરી શકે ? પૃથુરાજ બહાદુરીથી લડ્યો પણ રજમાં પડ્યો અને તેને બેલાન અવસ્થામાં ફેદ કરી લેવામાં આવ્યો. હિંદની સ્વતંત્રતાનો સૂર્ય અસ્ત પામ્યો. ચારે તરફ મદાન હાહાકાર ફેલાઈ રહ્યો. એક સિપાહી દોડતો દોડતો રાજમહેલ આગળ આવી પોકારી ઉઠ્યો: “પોતપોતાનો ધર્મ સંભાળો, યવનોની જીત થઈ છે. તેઓ રાજમહેલ લૂંટવાને કદમ કુચ કરી રહ્યા છે.” મહારાણી ઇચ્છનકુમારી આ માઠા સમાચાર સાંભળતાંજ બેલી ઉઠી:—“મહારાજ ક્યાં છે ?” ગિપાહીએ જવાબ આપ્યો કે “મેં તેમને રણુભૂમિમાં પડેલા દીકા હતા.” આટલા શબ્દો સાંભળતાંજ તેણે શરીર ઉપરનાં બહુમૂલ્ય વસ્ત્રો અને આભૂષણો ઉતારી નાંખ્યાં. શિરપરના કેશ છૂટા મેલ્યા અને આવેશમાં આવી બેસવા લાગી કે, “મારે હવે શી ચિન્તા છે ? હવે જગતમાં કોનો ડર છે ? જેનો હતો તે તો ચાલી નીકળ્યા ! ભારતની સઘળી સંપત્તિ આજ લૂંટાઈ ગઈ ! હવે શું રહેવા પામ્યું છે, કે જેને બચાવવાને હું નાસભાગ કરું ? જાઓ, એકદમ ચિતા તૈયાર કરો. યવનો મને શું કરી શકે એમ છે ? જેને પોતાના જીવપર મમતા હોય તે બલે ભાગે ! હું નહિ ભાશું. દિલ્હીપતિ સ્વર્ગે સીધાવ્યા ! નિર્દય શાહજુદીનને જરાએ વિચાર ન આવ્યો ! મહારાજાએ તેને મુઠ્ઠીમાં ઘાલી મૃત્યુના મુખમાંથી ફેટલીએ વાર જતો કર્યો ! ચાલો, જલ્દી કરો. મહારાજાનું શરીર હજી ઠંડું થવા નહિ પામ્યું હશે. ચિતા તૈયાર કરો. હું તેમની સાથે સ્વર્ગે સીધાવીશ. ”

રાણીની આજ્ઞા સાંભળતાં લોકોએ ચિતા તૈયાર કરી. રાણી પણ કુંકુમની પીયળ તાણી કંઠમાં પુષ્પમાળ સાથે ચિતાની પાસે ખડી થઈ. તે ચિતા ફરતી પ્રદક્ષિણ કરી અગ્નિમાં પોતાના દેહને ઝંપલાવવાને તૈયાર થઈ રહી હતી કે એવામાં એક રજપૂત વીર દોડતા, ઘોડે ત્યાં આવી

પહોંચ્યો. તે પૃથુરાજનો સેનાપતિ હતો. તે ઘોડેથી ઉતરી રાણીના પગે
 યાત્રી પડ્યો. અચાનક આવો પ્રકાર જોઇને ધ્રુવજન બોલી: “બળદેવ ! શું
 કહેવું છે ? જે કહેવું હોય તે જલ્દી કહે. મને વિલંબ થાય છે.” તે
 બોલ્યો: “દેવિ ! મહારાજાએ આપને સંદેશો પાઠવ્યો છે.” રાણી ચક્રિત
 બની બોલી ઉઠી: “હાય ! હવે સંદેશો કેવો ? દિલ્હીના રાજા તો સ્વર્ગે
 સીધાવ્યા ! તું કાનો સંદેશો લાવ્યો છે ?” ઉત્તરમાં તેણે જણાવ્યું કે, “દેવી !
 રાજા મૂર્છિત બની પૃથ્વીપર પડ્યા હતા, પરંતુ અત્યારે.....”
 રાણીએ કહ્યું: “શું કહેવા માગે છે ? જલ્દી કહે.” તે બોલ્યો: “દેવી !
 રાજા કેદમાં છે. તે યવનોના હાથમાં પકડાઈ ગયા છે.” આ સમાચાર
 સાંભળતાં જ રાણીની આંખો ક્રોધની મારી લાલચોળ બની ગઈ. તે ગર્જના
 કરી બોલી: “દિલ્હીપતિનો શો સંદેશો છે ? તું સેનાપતિ થઇને સ્વયં એ
 સંદેશો મને સંભળાવવાને આવ્યો છે ? તું શું સાચો ક્ષત્રિપુત્ર છે ? ધન્ય છે તારી
 જન્મેતાને કે રાજાને કેદીની હાલતમાં મૂકી તું આવો સંદેશો સંભળાવવાને
 આવ્યો છે ! અને તે સંદેશો પણ શું મને ? દાસીઓ, જુઓ, ક્ષત્રીનો પુત્ર
 અને દિલ્હીપતિનો જમણો હાથ ! પોતાના રાજાને લજ્જા ધર્મથી વમુખ
 બની મને સંદેશો કહેવાને આવ્યો છે ! ખચીત જ આજથી ક્ષત્રિય ધર્મને
 લોપ થઇ ગયો. રાજભક્તિ, દેશભક્તિ, ધર્મભક્તિ, સર્વનો નાશ થઇ ગયો.
 કેવળ સંદેશો સંભળાવનારા જ રહેવા પામ્યા છે ! વીર ક્ષત્રિય તારી વીર-
 તાને ધન્ય છે ! અને ધન્ય છે તારી જીભને ! તારા ઘોડાનેય ધન્ય છે અને તારી
 તલવારને તો હજારો ધન્યવાદ ઘટે છે ! ! આહા ! જુઓ તો ખરા, બાઇ
 રણમાંથી ભાગી આવ્યા છે તે ! અરે ! તારી સ્ત્રી શું તને જીવતો જોઇને રાજ
 થશે ? શું તારી જન્મેતાનું હૃદય તારા આ પરાક્રમની વાત સાંભળી ચીરાઇ
 ફાટી જશે નહિ ? અરે ! વીર, શું તને લાજ આપડો પણ ખ્યાલ રહેવા
 પામ્યો નહિ ? જા, નજરથી દૂર થા. તારું મોઢું મને ન બતાવ. હું દિલ્હી-
 પતિની વફાદાર પ્રજા છું. હું રાજભક્ત બનવા ચાહું છું. તું સિંહનો શિયાળ
 થઇ ગયો. રણમાંથી નાસી આવ્યો અને રાજાની સતી સ્ત્રીને સંદેશો સંભ-
 લાવે છે ! હુજ ! તેં ક્ષત્રાણીનું દૂધ પીધું લાગતું નથી. તને તારા દેશની
 સ્વતંત્રતા વહાલી નથી ! તારા જેવાં મનુષ્યો દેશ, રાજ્ય અને કુળને
 કલંકરૂપ છે. મારા સામેથી ચાલ્યો જા. હું સ્ત્રી હોવા છતાં પણ ક્ષત્રિયની
 પુત્રી છું. ચાહે સર્વ ક્ષણમાત્રમાં છિન્નભિન્ન થઈ પૃથ્વીપર પડે તોપણ
 હું મારા ધર્મથી જરાએ ચળીશ નહિ. હું રાજરાજેશ્વરી છું. જા, નાસી
 જા.” એટલું બોલી સૈનિકાને તેના હાથમાંથી તલવાર છીનવી લેવાની આજ્ઞા
 કરી. સૈનિકાએ તેના હાથમાંથી તરત જ તલવાર છીનવી લઇ ધ્રુવજનકુમારી-

ના હવાલે કરી. તલવાર હાથમાં આવતાંજ તે છત્રંગ મારી પેલા સેના-પતિના જ ઘોડા ઉપર એકદમ સવાર થઇ ગઇ.

આ વખતનો તેનો દેખાવ કોઇ અપૂર્વજ હતો. હાથમાં ખુલ્લી તલવાર, છટા કેશ અને લલાટે કુંકુમની આડ કરી નિડરતાથી પાણીદાર અશ્વપર સવાર થઇ રહી છે ! આવી સ્થિતિમાં તે પ્રજ્ઞજનને લલકારી કહેવા લાગી:—“ રાજાને સહાયભૂત થવું એ પ્રજાનો ધર્મ છે. હું એકલી શત્રુઓની સાથે યુદ્ધ કરી મહારાજાને બંધનથી મુક્ત કરી લાવીશ. આ શરીર મહારાજાનું છે અને રાજાના કામમાંજ તે ખપી જશે.” રાણીની વાત સાંભળી રજપૂતોના અંગમાં વીરતા વ્યાપી ગઇ. તે જનસમાં આવી બોલી ઉઠ્યા:—“ માતા ! જ્યાં સુધી દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાંસુધી અમે લડીશું, મારીશું, કાપીશું અને કપાઇશું.” બસ, આટલું સાંભળતાંજ રાણીએ ઘોડાને એડી લગાવી. જોતજોતામાં તે શત્રુદળમાં આવી પહોંચી અને સૈન્ય આખામાં તલવાર ચલાવવા મંડી પડી. રજપૂતો પણ તેના સંગમાંજ હતા. મુસલમાનો રાજમહેલ લટવા જતા હતા ત્યાં રાણીએ આવીને મહા પ્રલય મચાવી દીધો. મુસલમાનો ભયભીત બની ગયા. તેઓ બાવરા બની વિચારમાં પડી ગયા કે આવી ને બહાદુર સ્ત્રી કોણ છે, કે જે ધાસની માફક આખા લશ્કરમાં કતલ ચલાવી રહી છે ! પરંતુ અગણિત મુસલમાન લશ્કરની સામે એક સ્ત્રી કેટલો વખત ટકી શકે ? સઘળા મુસલમાનોએ મળી ચારે તરફથી તેને ઘેરી લીધી, અને તેના ઉપર તીરનો મારો ચલાવ્યો. આવી સ્થિતિમાં તેનું શરીર આરણીની માફક વીંધાઇ ગયું, આખા અંગમાંથી લોહીની ધારાઓ છૂટવા લાગી; છતાં તે તરફ જરાએ ધ્યાન ન આપતાં તે તો મુસલમાન દળમાં મહાકાળી સમ બીધણુ રૂપ ધરી એકસરખી કતલ ચલાવતીજ રહી. અંતે એક તીર જોસભેર તેની છાતીને ચીરી આરપાર નીકળી ગયું. તે હમેશને માટે પતિની સાથે સ્વર્ગમાં સીધાવી ગઇ. રહી ગયાં કેવળ પરાધીનતા અને વાતવાતમાં દેશબંધુઓનાં હૃદયોને વીંધનારા સંદેશવાહકો ! !

આ પ્રમાણે હિંદની સ્વતંત્રતાના અસ્તકાળે ઉદય પામેલી આ વીર પતિપરાયણ અને સતી સાખી સ્ત્રી સ્વધર્મની વેદિમાં પોતાની જાતનું બલિદાન દઇ સ્વર્ગે સીધાવી ! ધન્ય છે તેની વીરતાને અને ધન્ય છે તેની પતિભક્તિ, રાજભક્તિ અને દેશભક્તિને ! ભારતમાં ફરીને આવાં સ્વધર્મનિષ્ઠ સંતાનો ઉદય પામે એવી આશા અને પ્રભુપ્રાર્થનામાં વિરમીશું.*

ચુનીલાલ મુ. ત્રિપાઠી.

બાળકના રોગો અને ઘરગથુ દવાઓ.

[લેખક:—રા. મંગળદાસ નાનાલાલ શાહ.]

સાંપ્રતકાળમાં કેટલાંક આલ્સકારણોને લીધે તથા ખાનપાનમાં થતી ભૂલોથી બાળક માંદાં થઇ જાય છે, તેવા સમયે (બાળકોના મંદવાડમાં) તેના સંરક્ષક (માતૃપિતાએ) સંપૂર્ણ ચોક્કસાઈથી કાળજી રાખવી જોઈએ, અને તેઓના વ્યાધિવિનાશના તાત્કાલિક ઉપાયો સત્ત્વર ચોજવા જોઈએ. બાળકોનાં દરદોમાં લેવા જોઈતા ઉપાયોથી માતૃપિતા-વિશેષે કરીને માતા-વધુ માહિતગાર હોવી જોઈએ, એ ઇચ્છવાનું છે. ઘણાં બાળકો સાધારણ મંદવાડમાં પણ માતાની અજ્ઞાનતા અને બેકાળજીના ભોગ થતાં મરણને શરણ થાય છે; માટે માતાઓએ જેમ બીજા કેટલાક વ્યાવહારિક નિયમો જાણવા ઉચિત છે, તેમ બાળકોના વ્યાધિવિનાશના તાત્કાલિક ઉપચારો જાણવા એ પણ આવશ્યક છે.

હાલમાં બાળકોના વ્યાધિવિનાશના ઉપચારોનું કામ ભાડુતી ડૉક્ટરો અને ભાડુતી દાયણોને સોંપવામાં આવે છે, પરંતુ તે સાથે પોતાની અકલનો કંઈ પણ ઉપયોગ ગૃહિણીઓ કરતી હોય તેવું જણાતું નથી. અર્થાત્ વૈદ્ય, ડૉક્ટર કે દાયણના અભાવે તેઓ કંઈ પણ તાત્કાલિક ઉપચારો કરી શકતી નથી, તેથી પરિણામ એ આવે છે કે બાળકનો મંદવાડ વધી જાય છે, ત્યારબાદ વૈદ્ય ડૉક્ટરની મદદ આવી પહોંચે છે. જો સ્ત્રીઓ આ સંબંધી ઉપયોગી જ્ઞાન ધરાવતી હોય તો આવી અણધારી ઉપસ્થિત થતી ઘટનામાંથી પોતાના બાળકોને તરત જ બચાવી લેવા સમર્થ અને એ નિર્વિવાદ છે. અગાઉના સમયમાં ઘરની અતુલવી ડોશીઓ વધુ સારું જ્ઞાન ધરાવતી હતી, અને વૈદ્યની ગેરહાજરીમાં બાળકોના સાધારણ મંદવાડમાં પોતાના હાથે જ ઘરગથુ ઉપચારો કરી લેતી.

અગાઉની ડોશીઓનો દાખલો લેતાં, હાલની તંમામ સ્ત્રીઓએ એક શિક્ષિત દાયણ જેટલું સારવાર સંબંધી કામ જાણે છે તેટલું જાણવું જરૂરનું છે. જો ઘરની સ્ત્રીઓ આ કામથી જાણીતી હોય તો વારંવાર વૈદ્ય કે ડૉક્ટરને બોલાવવાની જાનબંધી છૂટતાં ખર્ચનો બચાવ થાય. જે ઘરમાં સ્ત્રીઓ શિક્ષિત અને મમળુ, તથા બાળકોના વ્યાધિવિનાશના તાત્કાલિક ઉપચારો સંબંધી જ્ઞાન ધરાવતી હોય, તે ઘરમાં વારંવાર વૈદ્ય કે ડૉક્ટરની

દવાની જરૂર પડતી નથી. પાશ્ચાત્ય દેશની સ્ત્રીઓ આ બાબતમાં ઠીક જ્ઞાન ધરાવે છે. જ્યારે આપણા દેશની સ્ત્રીઓ તેમના જેવી ભણેલી, સમજુ અને હોશિયાર નીવડશે ત્યારે જ દેશની ઉન્નતિ થશે. હવે વાચકવર્ગનો વધુ સમય ન લેતાં મુખ્ય બાબત પર આવી જવું યોગ્ય છે.

બાળકોને વારંવાર થતાં સાધારણ દરદોમાં નીચેનાં દરદોની ગણના કરી શકાય:—પેટ ચડવું, ઘોળો ઝાડો, લીલો ઝાડો, મરડો, ઉલટી, ઉધરસ, કોલેરા, વરાધ, કફ, તાવ, આંચકી, કમળો, પાંકું, પેટનું વધવું, શરીરનું ગળી જવું, ઓરી, અછબડા, બળીઆકાકા. શરીર ઉપર લાલ ચકામાં, ગરમીનાં ગુમડાં, ફેલા, કોહો (ખસ), ચાંદાં, ગડ, ગળાની ગાંઠો ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ. આમાં કેટલાંક દરદો એવાં છે કે જે માના ધાવણુના, દૂધના, કે ખોરાકના વિકારે કરીને ઉદ્ભવે છે; કેટલાંક દરદો ઠંડી, ગરમી કે ખરાબ પાણીને લીધે થાય છે, કેટલાક ખરાબ હવાથી થાય છે, કેટલાંક ચેપથી અને અસ્વચ્છ રહેવાથી થાય છે, તથા કેટલાંક દરદો એવાં હોય છે કે જે માતાનાં દરદોનો વારસો હોય છે. ભલે ગમે તે દરદ હોય પણ તે યોગ્ય તજવીજ અને તાત્કાલિક ઉપાયોથી મટે છે, પણ તે તરફ ખેદરકાર રહે તો તે વધી જઈને બાળકના મૃત્યુનાં કારણરૂપ બને છે. આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે બાળકને ગમે તેવું નાનું કે નજીવું દરદ થયું જણાય કે તરતજ તેનો યોગ્ય ઉપચાર કરી લેવો જોઈએ.

બાળક પોતાનું દરદ કોઈને નથી ઉઘાડું પાડીને બતાવી શકતું, કે નથી કોઈને સ્પષ્ટતાથી કહી શકતું. તેના પ્રત્યેક દરદ બાળકના વ્યાગ્રિનું માટે તો બારિક અવલોકન અને અનુભવની જ જરૂર નિદાન. છે. તેની શારીરિક ચેષ્ટા ઉપરથી તેના દરદની કેટલીક પરીક્ષાઓ થઈ શકે છે. તેનું દરદ સખત છે કે નરમ છે તે તેના રડવા પરથી જાણી શકાય છે. તેના શરીરના જે ભાગ ઉપર આપણો હાથ મૂકવાથી તે વધુ રડે, અને તે જગા ઉપરથી આપણો હાથ ખસેડી નાખવા પ્રયત્ન કરે, તો તે ઉપરથી તેના શરીરના તે ભાગમાં દરદ થાય છે એમ સમજવું. તે સિવાય જે ભાગમાં દરદ હોય છે તે ભાગ પર બાળક પોતે વારંવાર પોતાનો હાથ મૂકે છે, તે ઉપરથી પણ દરદનું સ્થાન સમજાય છે. માથામાં દરદ થતું હોય તેવે સમયે બાળક આંખો બંધ કરી દે છે. માતાનું સ્તન મુખમાં રાખી ચાવે-દબાવે તો તેને ઝાડાની કબજીયાત કે ઉલટી થવાનો સંભવ છે એવાં ખ્યાલ કરી લેવો જોઈએ. વારંવાર

પેટ ચઢી આવતું હોય, પીઠ કે વાંસો મરડ્યા કરે, ઇત્યાદિ લક્ષણો અથવા તે પૈકીનાં થોડાં પણ લક્ષણો જણાય તો તેના પેટમાં દરદ છે એમ જણવું. જીભ અને હોઠ ચૂસ્યા કરતું હોય, શ્વાસ હોય, અને મુઠીઓ વાળી રાખે તો સમજવું કે તેના હૃદયમાં કંઈક દરદ થાય છે. કુંડીના નીચેના ભાગમાં કે મૂત્રાશયમાં કંઈ પણ દરદ હોય તો મળમૂત્ર અટકી પડે છે, અને બાળક લયભરી રીતે નેંદ્ર રહે છે. પેટમાં કરમીયા હોય તો બાળક દાંત કરડ્યા કરે, ઘેનમાં પડી રહે, અને ઝબકી ઝબકીને ગિઠે.

ઉપર મુજબનાં લક્ષણોથી જણાવ્યા પ્રમાણેના વ્યાધિનું નિદાન થઈ શકે. હવે તેને જે કંઈ દવા આપવી પડે તે કેટલા પ્રમાણમાં આપવી તેનો પ્રથમ નિર્ણય કરી લેવો યોગ્ય ધારી તે વિષય પર આવીએ.

બાળકને વનસ્પતિની દવા આપવી હોય તો પણ તેનું પ્રમાણ તેની ઉંમરના પ્રમાણમાં ઘણું જ થોડું હોવું નેંદ્રએ. એક બાળકની દવાનું માસતી ઉંમર સુધી એક ટાંકે એક રતી વજન પ્રમાણ. સુધી દવા આપવી. એ રીતે એ માસના બાળકને એ રતી, ત્રણ માસના બાળકને ત્રણ રતી, એમ પ્રત્યેક માસે એક રતીનું વજન વધારવું. તેમાં પણ દરેક દવા માટે કંઈ સરખો નિયમ હોતો નથી. દવા આપવામાં દવાની જાત અને બાળકની શક્તિ, પ્રકૃતિનો, અને તેમાં ખાસ કરીને વયનો વિચાર કરી તેના પ્રમાણમાં ઓછીવત્તી દવા આપવી. ઘણી વખતે બાળકના વ્યાધિવિનાશની ખાતર બાળકની માતાને પણ ઔષધનું સેવન કરવું પડે છે.

બાળકને કાંઈ પણ વ્યાધિ માના ધાવણથી થયો છે. એમ જણાય કે તરત તે બાળકની માતાને દવા આપવી, અને તે બાળકની માતાને સાથે તેના ખોરાકમાં પણ યોગ્ય ફેરફાર કરવો, દવા આપવી. તથા દવાને યોગ્ય પથ્ય પળાવવું; કે જેથી બાળકને ધાવણથી થયેલા વ્યાધિમાંથી મુક્ત થવામાં, કાંઈ પણ વિઘ્ન આડે આવતું અટકે. એવા ઉપચારો તરત જ લેવા ઘટે છે. ઉપર પણ એક વખત જણાવી ચૂક્યા છીએ કે, બાળકને કેટલાંક દરદો માંનાં ધાવણથી થાય છે. તો તેવા સમયે માતાને દવા આપી, તેનામાં ઉત્પન્ન થયેલા વ્યાધિનો નાશ કરવો એ મહત્વનું કામ છે. કારણકે ધાવણ પ્રમાણે બાળકની પ્રકૃતિ થાય છે.

ધણી બાળકને દાંત આવવાના સમય પર અનેક ઉપદ્રવો થાય છે. તેમાં મુખ્યત્વે કરીને તાવ, ઉધરસ, ઉલટી, ઝાડા બાળકને દાંત આવવા. અને આંખો દુઃખવા આવવી, વગેરે રોગ થાય છે. તે સિવાય ધણી બાળકને આંખું અંગ દુઃખવા માંડે છે. આવા પ્રકારના વ્યાધિઓ બાળકમાં જણાય તો બાળકને ધણા કષ્ટથી દાંત આવે છે એમ કહેવાય છે. દાંત બહુ દુઃખ સાથે આવવા માંડે છે એમ જણાતાં નીચેના ઉપચારો કરવા:—

(૧) ડોક્ટર પાસે દાંતના ફણુગા કે જેને દાંતના પારા કહેવાય છે તે ચીરાવવા.

(૨) મધ અને ચુનો એકઠો કરી તે મિશ્રણ દાંતોની જડમાં ધસવું.

(૩) ધાવડીનાં ફૂલ, લીંડીપીપર અને આંબળાં એ ત્રણેને પાણીમાં વાટી દાંતના પારા પર ધસવું.

(૪) લીંડીપીપર અને આંબળાંનું ચૂર્ણ મધ સાથે મેળવીને ધસવું.

ઉપરના ઉપાયો યોજવાથી દાંત કુટતી વખતે જે વધુ કષ્ટ પડે છે તે નહિ પડે.

બાળક ધાવે નહિ એટલે કે સ્તન મોમાં લે નહિ, અને લે તો તેને દબાવી શકે નહિ તેવા સમયમાં નીચેના ઉપચાર કરવાથી બાળકની જડતા મટતાં તે ધાવવા લાગશે.

સિંધાલુણ (સિંધવ-મીઠું), આંબળાં, હરડે તથા લીનુ ચાટણ બનાવી જીભ ઉપર ચોપડવું, જેથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જીભની જડતા નાશુફ થશે.

બાળકને તાવ આવે તો નાગરમોથ, લીંડીપીપર, અનિવિષની કળી, ડાકડાશીંગ, એ ચારેને સરખા પ્રમાણમાં લઈ ભારીક તાવ. ચૂર્ણ કરીને ઉંમરના પ્રમાણમાં એક ટાંકે એક રીતથી બે વાલના પ્રમાણથી મધ સાથે મેળવી તે ચટાડવું, અથવા તેનો ક્વાથ કરીને તેમાં મધ નાખીને તે પાવી. એકલું અતિવિષનું ચૂર્ણ મધ સાથે આપવાથી પણ લાભ કરે છે. તાવ સાથે ઝાડો, ઉધરસ, ઉલટી, શ્વાસ વગેરે ઉપદ્રવો હોય તો તે પણ આ ઉપાયથી મટે છે. ધાવડીનાં ફૂલ, ખીલીનો ગરબ, ધાણા, લોદર, ઇન્દ્રજવ, અને વાળો એ વસ્તુઓને સરખા ભાગે બર્ધ તેનું ચૂર્ણ કરી મધમાં ચટાડવું. તેમ કરવાથી તાવ સાથે પાતળો ઝાડો (અતિસાર) હોય તો તે મટે છે.

બાળકને પાણી જેવા પાતળા ઝાડા થવા માંડે કે તેના ખોરાકમાં ફેરફાર કરી નાખવો ઉચિત છે. બાળક ધાવણું હોય તો તેની માથે હલંકા ખોરાક ખાવો. જે બાળક ખાતાં શીખ્યું હોય તો બાળકનો ખોરાક બંધ કરવો, અને ફક્ત દૂધ આપવું, અને દૂધમાં કળીચુનાનું નિતર્યું પાણી ઉમેરીને તે દૂધ પાવું. જેથી ઝાડો બંધ થશે. ઝાડા ને ઉલટીમાં ચુનાનું નિતર્યું પાણી એ સર્વોત્તમ ઉપાય છે, માટે નાનાં બાળકની માતાએ ચુનાના પાણીનો ઉપયોગ જાણવો જરૂરનો છે. આમ કરવા છતાં પણ ઝાડો ન અટકે તો બીજા ઉપાયો કરવા. ઇન્ડ્રજવ અને વાવડીંગને શેકીને તેની ફાફી તૈયાર રાખવી. જ્યારે બાળકને ઝાડો, મરડો, પેટપીડ, ઉલટી વગેરે થાય ત્યારે આ કાફી એકથી ત્રણ રતી સુધી એ ત્રણ વખત થઇને પાણી સાથે પાઈ દેવી. સુંક, અતિવિપત્તિકળી, નાગરમોથ, ઇન્ડ્રજવનો કવાથ પણ ઝાડાને તુરત બંધ કરે છે. તજ ચાર ભાગ, જયફળ ત્રણ ભાગ, લવીંગ દાઢ ભાગ, એલચીદાણા એક ભાગ, કેસર ત્રણ ભાગ, ઉંચી ચીનાઇ સાકર પચીસ ભાગ અને ચાક સાડાબાર ભાગ: ચાક સિવાયની તમામ વસ્તુઓને બારીક ખાંડીને લોટ જેવી બનાવવી; પછી તેમાં ચાક મેળવીને બળ વાટીને મજબુત લુચવાળી શીશીમાં ભરી લેવું. તેમાંથી ઝાડાવાળા બાળકને એક ટ કે બળ્બે ત્રણ ત્રણ રતી જેટલી દવા ઉના પાણી સાથે પાવી. ખાટી વાસ મારતો ઝાડો આવતો હોય તો એકલું ચુનાનું પાણી પાવાથી જ સુધારો થાય છે.

મરડાના વ્યાધિમાં એરંડીયું એ અકસીર ઇલાજ છે. મરડો થાય કે તરત બાળકને માના ધાવણુ સાથે કે દૂધ સાથે મરડો. થાંડું એરંડીયું પાઇ દેવું. મરડામાં અરીણુ, કેસર, જયફળ, વગેરે બંધકાશ કરનારી દવાઓનો ઉપયોગ કરવાની પ્રથા બાળકને માટે નુકશાનકારક છે. તેનો ઉપયોગ તો બહુ લાહી પડતું હોય તેવા સમયે કરવાથી જ ફાયદો કરે છે, અને લોહી બંધ કરે છે. બીલીનો ગરબ, હરડેનો એક લસરોઢો અને મધ ચટાડવાથી મરડો બંધ થાય છે. લાંબા વખતથી થયેલા મરડામાં મોરચુથુ સારી અસર કરે છે. તેનો ઉપયોગ એવી રીતે થઇ શકે છે કે એક રતી મોરચુથુના ૨૪ ભાગ કરવા તે એવી રીતે કે એક રતી મોરચુથામાં ૨૪ રતી આવળનો ગુંદર મેળવવો; અને ત્યાર પછી તેના ૨૪ ભાગ કરવા, અને તે એક એક ભાગ દરરોજ ત્રણ વાર ઠંડા પાણી સાથે પાવો. આથી લાંબા વખતનો મરડો મટે છે. ખોરાક માટે બહુ જ કળજી રાખવી. દૂધ અને કાંજી સિવાય કંઈ ભારે પડે તેવું આપવું નહિ.

ઉલટી પણ પેટના વિકારથી થાય છે. આ વખતે ઝાડાની કબજીયત હોય તો, પ્રથમ ઝાડાનો ખુલાસો થાય તેમ કરવું.

ઉલટી. કૃમીનો ઉછાળો હોય તો કરમીયાની દવા આપવી.

ઇન્દ્રજવ અને વાવડીંગની ફાફી પાણી સાથે પાવી. કળી ચુનાનું નિતરું પાણી પણ ઉલટીને બંધ કરે છે, અને દૂધમાં તેથી અર્ધું ચુનાનું નિતરું પાણી નાખીને પાવું. દવા પાવી તે પણ ચુનાના નિતર્યા પાણી સાથે પાવી. આંતરડામાં બગાડ હોય તો કડુંનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચટાડવું, અથવા કડુંને શેકી તેની ભૂકી ગોળના ગરમ પાણી સાથે પાવી, તેથી મળની શુદ્ધિ થતાં ઉલટી બેસી જશે. ધાવણુના ખીંગાડથી ઉલટીમાં ઘોળાં કાઢ્યાં નીકળતાં હોય તો પણ કળી ચુનાનું નિતરું પાણી પાવાથી દૂધનું પાચન થતાં ઉલટી બંધ થાય છે.

બાળક કેટલીક વખત વારંવાર ધાવણુ કે દૂધ ઓઢી કાઢે છે, તે વખતે લીંડીપીંપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રકમૂળ દૂધની ઉલટી. તથા સુંક એ પાંચ વસ્તુનું બારિક ચૂર્ણ એકથી બે રતી સુધી તેને ઘી તથા મધમાં મેળવીને ચટાડવું. ચુનાનું નિતરું પાણી મધ નાખીને પાવું અને દૂધ સાથે મેળવીને તે દૂધ પાવું.

બાળક અતિશય રડયા કરતું હોય તો તેનું કારણ શોધી કાઢી તેનો ઉપાય કરવો, જેથી રડવાનું કારણ બંધ થશે. કંઈ બાળકનું અતિશય ખાસ કારણ ન સમજાય તો લીંડીપીંપર, હરડે, રડવું. બેડાં, અને આંબળાં એ ચારેને સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી, ઘી તથા મધ સાથે ચટાડવાથી રડવાનું બંધ થશે.

ધણાંક બાળકનું મોં પાકી આવે છે, તેને ઝાડાના કબજીયતથી આમ થયું હોય તો હરડેનો એક લસરકો મધ સાથે મેળવવીને પાછ દેવો, અથવા એરંડીયું મેળવીને પાવું, આવાવું. તથા પીપળાની છાલ અને પાંદડાં બારીક વાટી તેની લુગદીમાં મધ મેળવીને આંગળી વતે મોંમાં લેપ કરવો, જેથી કંડક થતાં મોંની ગરમી તથા ચાંદાં વગેરે મટશે. વારં-વાર પાણીના ફોગળા કરાવવા.

ખુજલી જેવા ચામડીના રોગોનો નાશ કરવા માટે ધુમાડીઆની મેશ, હળદર, કક, રાઈ અને ઇન્દ્રજવ એને જાંજમાં વાટીને લેપ કરવો. બાળકને ચોડખા તલનું તેલ ચોળીને નવરાવવાથી ચામડીના વિકારો થતા અટકશે,

ખુજલી.

અને અથા હશે તો તેનો માથા થશે. શરીરે ખંજવાળ આવવી, ચુંક આવવી, દાહ કે લુખસ થાય તો લીંબડાનાં પાન બાણીને તેના ગરમ પાણીથી બાળકને નવરાવવું. ચામડી પર લાલ બળે તેવા સાચુનો બાળકને માટે ઉપયોગ કરવો નહિ. દરરોજ સારી રીતે નવરાવીને નરમ કપડાથી બસીને શરીર સાફ કરવાની ટેવ રાખવી.

બાળકોને કંઈ વાગે ને તેથી ફેલા થાય તો પટોલના વેલા, ત્રિફળાં, (હરડાં, બેડાં ને આંબળાં) લીંબડાની. હાલ તથા બાળકને વાગવાથી હળદર તેનો ક્વાથ કરી થોડા દિવસ ખાવાથી તે થતી ફેલાઈઓ. ફેલાઓ મટી જશે. ગરમ પાણીથી શેક કરવો અને દિવસમાં બે વખત બાળકને નવરાવવું.

બાળકની કુંટીમાં સોજે મધ આવે તો ગરમ પાણીનો શેક કરવો, અથવા માટીના પીંડને અગ્નિમાં તાપથી તપાવીને કુંટીનો રોગ. દૂધમાં બોળવો, અને પછી તે માટીની બાફવાળા પીંડ કપડામાં વીંટાળી તે વડે સહન થાય તેવો ગરમ ગરમ શેક કરવો. જો કુંટી પાકી હોય તો બકરીની લીંડીઓ બાળકને તેની રાખ પાકેલી કુંટીમાં દાખવી, અથવા પીંપળો, પીંપર કે વડ વગેરે કોઈ પણ વૃક્ષની છાલનું ચૂર્ણ કરીને તે અથવા તેની રાખ દાખવી. વળી તેની છાલના ઉકાળાથી કુંટી ધોવી. કુંટી ફુલીને દોડા થાય તો નાગરમોથ, કાળાનાં બી, દેવદાર, અને ઇન્દ્રજવ એ સર્વને પાણીમાં વાટીને લેપ કરવો. પેટમાં વાયુ ન થવા દેવો, દસ્ત સાફ આવે તેમ રાખવું.

તાળવું લચી આવે અને માથાની ઝોપરીમાં ખાડો પડે તેને “ગળું પડવું” અથવા “તાલુકંટક” કહે છે. આ ગળું પડવું. દરદમાં બાળક ધાવી શકતું નથી, અને કદાચ ધાવી શકે તો બહુ કષ્ટથી. ખાડો પાતળો, ગળામાં પાણીનો શાષ, આંખો, મોં અને ગળામાં દરદ, તથા વખતે ઉલટી પણ થાય. આ દરદમાં બાળકને હરડે, વજ અને ઉપલેટ એ ત્રણેને જરા જરા લઈ પાણીમાં વાટી, તેમાં મધ મેળવીને થોડા દિવસ માના ધાવણ સાથે પાવું. તાળવું પાકી આવે તો જવખારને મધ સાથે મેળવીને તાળવે લગાડવો.

ધાવણના કોષથી ફેટલીક વાર બાળકની આંખો બગડી આવે છે. તેમાં વારંવાર આંખોમાં ચેળ આવવાથી બાળક આંખોને ધાવણનો દોષ. ચોળ્યા કરે છે, આંખમાંથી પાણી ગળે છે, વારંવાર પાણી વહેવાથી બાળક પોતાનું માથું,

આંખ, નાક વગેરે ખુબ ચોળે છે. તાપ તડકા સામે તે જોષ શકતું નથી. આ દરદમાં હળદર, દારૂ હળદર, લોદર, જેઠીમધ, કકુ, લીંબડાનાં પાન, તથા તામ્રભસ્મ એ સર્વને બકરીના દૂધમાં ખરલ કરીને તેની વાટો બનાવીને તથા સુકવીને તે વાટ પાણીમાં ધસીને આંખમાં આંજવી. માતાના સ્તનમાં ધાવણુ બરાબરને તાણુ પડે છે તેવા વખતે બાળકને ધવરાવવાથી પણ તે માંદું પડે છે. માતાના સ્તનને ગરમ પાણીથી ખૂબ ઘોષ ઘોષને તથા હાથવતી દાબીને ધાવણુ કાઢી નાખવું, પણ બાળકને ધવરાવવું નહિ. એવે વખતે બાળકને ગાયનું દૂધ અર્ધાઅર્ધ પાણી મેળવીને પાવું.

યુદા એટલે ઝાડો નીકળવાની જગા પાકી આવે તો રસવંતી ચોપડવી, અથવા રસવંતી બાળીને તેની રાખ દાબવી, કે **યુદાનું પાકવું.** પીંપળાનાં છોડાં બાળી તેની રાખ દાબવી, યા શંખજીં, જેઠીમધ અને રસવંતીને પાણીમાં વાટીને લેપ કરવો. જો યુદામાં વ્રણ (નાર) પડે તો જળો મૂકાવી ખરાબ લોહી બહાર કાઢી નાખવું; ત્યારબાદ વડ, પીપર, પીંપળો, ઉંચરો વગેરે છીરવાળા કાંઈ પણ ઝાડની છાલના ઉકાળાના પાણીથી તે વ્રણ ઘોવું. આ પાણી બાળકથી સહન થઇ શકે તેવું ગરમ હોવું જોઈએ; બહુ ગરમ નહિ. વ્રણ ઘોષને તે ઉપર સુખડ, સારિવા અને શંખજીં વાટીને લેપ કરવો, અથવા એકલું જેઠીમધ વાટીને તેનો લેપ કરવો. યુદા તથા તેની આસપાસની જગા દરરોજ એ વ્રણ વખત ધસીને સારી રીતે ઘોવી.

ગર્ભિણી અને ધાવવાથી બાળકને જે રોગ થાય તેને “પારિગર્ભિક” કે “પાર્ગલો” કહેવામાં આવે છે. આ દરદમાં **પાર્ગલો કે પારિગર્ભિક.** બાળકને ઉલટી, ઉધરસ, અરિય, મંદાગ્નિ, પેટનું વધવું, શરીર દુર્બળ થવું, તથા હાથપગનું કંતાઈ જવું, અને પેટનું વધવું એવી અવસ્થા થાય છે. આ દરદમાં બાળકનો જઠરાગ્નિ મંદ પડતાં પાચનશક્તિ બગડે છે, મારે અગ્નિ વધે તેવી દવાઓ, અને તેવો ખોરાક આપવો.

બાળકનું શરીર દિવસે દિવસે સુકાયા કરે, અને દુર્બળ થતું જાય તો નીચે જણાવેલા ઉપાયો કરવા. આઠ તોલા **શરીરનું સુકાવું.** આસંદ ખાંડી તેને પાણીમાં વાટી, તેમાં બશેર દૂધ અને આઠ તોલા ઘી નાંખી ધીમા તાપથી ઉકાળવું.

ઉકાળતાં દૂધ બળી જઈ ઘી બાકી રહે તે કપડાથી ગાળી લેવું. આ ઘીમાંથી દરરોજ બાળકને જરા જરા પાવું અથવા વિદારીકંદ અને જવખાર એ સર્વ વસ્તુનું સત્વ કાઢવું, એટલે તેના બારીક લોટ લેવો, તે લોટને ઘીમાં શેકવો. આ શેકેલા લોટમાં મધ અને સાકર મેળવીને, બાળકને તેની ઉમરના પ્રમાણમાં હમેશાં થોડું થોડું ચટાડવું, અને ઉપર દૂધ પાવું. નિશ્ચિન નવરાવવું. સ્વચ્છ કપડાં અને ખુલ્લી હવા એ પણ બાળકના આરોગ્યનાં સાધનો છે.

પેટ ચઢવું એ એક સામાન્ય દરદ ગણાય છે, પણ વારંવાર તેમ થવું બહુ હાનિકારક થઈ પડે છે, અને ગંદતમાં પેટ ચઢવું યાને રહેવાથી કેટલીક વાર બાળકો મરણુતોલ થઈ જાય પેટપીડ.

છે. ઘણું કરીને ઝાડાની કબજાત હોવાથી આમ થાય છે માટે એકલસરકો હરડે ધસી તેમાં મધ તથા જરા સંચળ અથવા સાજીખાર ઉમેરીને પાવાથી પવનનો તે ઝાડાનો ખુલાસો થશે. સુંકના બે ચાર કટકા મુકીને બે ત્રણ રૂપીઆ ભાર પાણી ઉકાળી તે પાણીમાં થોડું મધ તથા ચમચી એરંડીયું મેળવીને પાવું, અથવા એક વરસના બાળકને બે ટીપાં ટરપેન્ટાઇન તેલના અને થોડા ટીપાં એરંડીયાનાં વરીયાળીના પાણીમાં મેળવીને ચાર ચાર કલાકને અંતરે બે ત્રણ વાર પાવાથી પેટમાં ચુંચાઇ રહેલા પવનનો અને ઝાડાનો ખુલાસો થશે. પેટ ઉપર ફલાલીનનો શેક કરવો, એવી રીતે કે ફલાલીનના કકડાને ગરમ પાણીમાં (ઉકળતા) બોળીને નીચોવી નાખવો અને તરતજ તે પર ટરપેન્ટાઇનનાં થોડાં ટીપાં છાંટવાં. પછી બાળકથી સહન થાય તેવું સહેજસાજ ગરમ હોય તે વખતે તેના પેટ ઉપર દાખવું. આવાં બે લુગડાં શેક કરવા માટે પાસે રાખવાં, કે વારાફરતી ઉપયોગમાં લેવાય. પાકે અર્ધા કલાક પર્થત શેક કરવાથી ચઢેલું પેટ ઉતરી જશે. આ દરદમાં ખોરાકની બહુ સંભાળ રાખવી. કાંઈ ખોરાક આપવો નહિ, માત્ર ગાયના દૂધમાં તેટલું જ પાણી ઉમેરીને તથા તેમાં થોડું ચુનાનું નિત્યું પાણી ઉમેરીને થોડું થોડું પાવું. માનું મન કલેશયુક્ત હોય તે સમયે જો બાળક ધાવે તો ઉઘટું પેટ વધુ ચઢે છે, માટે તેવા સમયે બાળકને ધવરાવવાને બદલે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ગાયના દૂધમાં પાણી અને ચુનાનું પાણી નિત્યું મેળવીને પાયા કરવું.

નાનાં બાળકાને રતવાનાં લાલ રંગનાં ચાઠાં વારંવાર ઉપડી આવેછે. ખરાબ વાસ વાળી જગામાં રહેવાથી, હવા અજવાળા વગરના ઘરમાં રહેવાથી, મેલાં બિજાનામાં હંમેશાં સૂવાથી, અને મેલાં ગંધાતાં કપડાં પહેવાથી

આ રોગ થવા પામે છે. આ સિવાય બગડેલું દૂધ, બગડેલું પાણી, અને બગડેલું અનાજ ખાવા પીવાથી પણ આ દરદ થાય છે. માટે આવા દરદોમાંથી બાળકોને મુક્ત રાખવા માટે માતાઓએ આ બધી બાબતો ઉપર ધ્યાન રાખવું આવશ્યક છે. પોતે સ્વચ્છ રહેવું અને બાળકોને માટે ઉપર જણાવેલી સઘળી વસ્તુઓ સ્વચ્છ રાખવી. ગંદવાડ એ ધણીક લખંડર રોગોની જન્મદાત્રી છે. રતવા શરીર ઉપર ફેલાય છે, અથવા તે ફરતો ફરે છે પણ ચોગ્ય ઉપાય કરવાથી તે મટે છે. સ્વચ્છતા અને ખાનપાનની તજવીજ રાખવી ઝાડો સાફ લાવવા માટે હંમેશાં હરડેનો એક લસરદો અને તેમાં મધ મેળવીને પાવો; અથવા હરડાં, બેડાં અને આંબળાંની બારીક વાટી રાખેલી બૂટ્ટી એક એક વાસના પ્રમાણથી રોજ એ ત્રણ વાર મધ સાથે મેળવીને પાણી સાથે પાવી અને તે રતવાનાં ચાંદાં ઉપર ખસખસનાં ડાંઠાં કે અરીસુની ઢટકી નાખીને તે પાણીને ખુબ ઉકાળવું. તે ઉકાળેલા પાણીમાં ફેલાશીનનો કટકો બોળીને ઉપર પ્રથમ જણાવી ચૂક્યા તે પ્રમાણે દરરોજ ત્રણ ચાર વાર શેક કરવો. રતાંજલી અને રતવેલીઓ વાટીને સાકર મેળવીને પાવો. મંદુર યાને લોહવાળી નિર્ભય દવા અતિ લાભકર્તા છે, અને તે સાથે લોહીને સુધારે છે. તથા ડોક્ટરો ટિંચર ઓફ સ્ટીલ આપવાની ભલામણ કરે છે. રતવાને ફેલાતો અટકાવવા માટે ડોક્ટરો કૉસ્ટીક લગાડે છે. તે કૉસ્ટીક એવી રીતે લગાડે છે, કે અઠી રૂપિયાભાર ટાંકાના કે વરસાદના પાણીમાં ૧૦ થી ૧૫ ગ્રેન કૉસ્ટીક નાખી, કૉસ્ટીકનું પાણી તૈયાર કરે છે. પછી તે પાણીમાં એક છેડે ૩ વીંટાળી તૈયાર કરેલી સળી બોળ તે વડે રતવાનાં ચાંદાં ઉપર નેમજ કિનારી ઉપર તે પાણી લગાડવું. જેથી રતવા ફેલાતો અટકશે. આમડી કાળી ન પડે તેવી રીતે કૉસ્ટીક લગાડવું, અને રતવા ફેલાતો માલમ પડે તો ફરી ફેલાયો હોય તે ભાગ ઉપર સુદ્ધાં બરાબર લગાડવું. આ દરદ ચેપી છે જેથી રતવાવાળા બાળકને બીજા સારા બાળકથી અલગ રાખવું. એટલુંજ નહિ પણ તેને સ્વચ્છ જગામાં રાખવું, અને સર્વ પ્રકારની સફાઈ રાખવી.

ધર્મ—નીતિ—નિબંધનાં પુસ્તકો.

- ૩-૮-૦ હિન્દુધર્મની પાઠમાળા—સર્વ ધર્મોએને ઉપયોગી.
 ૧-૮-૦ ગીતા પરિચય—મ. લે. બાબુ રામકલાલ, એમ. એ.
 ૧-૪-૦ પ્રભુભક્તિ—લેખક સ્વામી યોગાનન્દ—મસ્તમણિ.
 ૦-૧૦-૦ સોક્રેટીસ અને તેના છેલ્લા બે સંવાદ.
 ૦-૮-૦ ઇસુનું અનુકરણ—ઈસુનાં સર્વસામાન્ય નીતિસૂત્રા.
 ૦-૬-૦ બુદ્ધ, ધર્મ અને સત્ત્વ—બૌદ્ધ ધર્મની કુદ્રમાં માલિની.
 ૨-૦-૦ જર્મનીની ઉત્પત્તિ શાથી થઈ? સર્વેને ઉપયોગી.
 ૧-૮-૦ સુખશાન્તિ વિચારણા. (લખકના પ્રંથને આધારે.)
 ૧-૦-૦ જોસફ મેજેનીના લેખો—માનવી કર્મબો.
 ૧-૦-૦ શિક્ષાનો અર્થ—ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર કૃત.
 ૧-૦-૦ કરકમર—પૈસાદાર કેમ થવાય?—ડૉ. રમાઈસ કૃત.
 ૦-૬-૦ મટરલીકના નિબંધો—રા. ધનસુખલાલ કે. મહેતા.
 ૦-૮-૦ બાલગીતા—પૂર્વાધ—બાળકો માટે.
 ૦-૮-૦ જાદુઈ બાગ—લા. ૧ લો. બાળકો માટે સરમ વાનો.
 ૧-૮-૦ જીવન સુધારણાના સન્માર્ગ—બે લાગમાં ક્રિષ્ણ નિબંધો.
 ૩-૦-૦ તત્વચિંતન—નિત્યપાક શિક્ષાપત્રી—જેમ્સ એલન કૃત
 ૦-૮-૦ પશુમાંથી દેવ. ૦-૮-૦ સ્વર્ગની સમજી.
 ૦-૮-૦ વિજયધ્વજ.
 ૦-૮-૦ માનવ વિચાર અને તેની શક્તિઓ.
 ૧-૦-૦ સ્ત્રીકેળવણીના ખર્ચે ઉપયોગ બાળકને કેળવવા વિશે
 ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને માટે લખાયેલા બ્રીસ પત્રો.

“જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા” ઓફીસ; અમદાવાદ

શ્રીઓને વાંચવા લાયક કેટલાંક પુસ્તકો

સુશિક્ષિત સ્ત્રી. ખાસ કરીને કેળવણીની સન્નારીઓને વાંચવા સારૂ કેળવણીના તથા સુશિક્ષિતીના ગૃહ-વ્યવસ્થાના ઉત્તમ નમુનારૂપે આ નવલકથાનું પુસ્તક લખવામાં આવ્યું છે. પાકું સળંગ છીંટનું પુકું. કિં. રૂ. એક.

સ્ત્રીકેળવણીનો ખરો ઉપયોગ— શ્રી પુરુષના પત્ર વ્યવહારરૂપે. કન્યાઓ તથા નવપરિણીત શ્રીઓને ખાસ ઉપયોગી. પતિપત્નીના અરસપરસ લખાયેલા ૩૨ પત્રોરૂપે આ પુસ્તક છે. પુકું પાકું. કીંમત રૂ. સવા.

ગૃહિણીભૂષણ— વિવિધ લેખો, વાનો, જીવનચરિત્રો, કાવ્યો વગેરેનો સંગ્રહ. ભાગ ૧-૨ કિંમત દસ આના.

સીતા— દ્વિજેન્દ્રલાલ રાયકૃત નાટકનું સુન્દર ભાષાન્તર. શ્રીઓને આદર્શરૂપ હોઈ કન્યાશાળાઓમાં અને શ્રીવિલાસયમાં અદાવા માટે મંજુર થયું છે. કિંમત બાર આના.

સુભદ્રા— શ્રી કૃષ્ણની બહેન, અર્જુનની અર્ધાંગિના અને અભિમન્યુની માતાનું કથાનક હયિત્રા સાથે. કિંમત બાર આના.

વિપિન. સામાજિક નવલકથા. બીજી આવૃત્તિ. કીં. રૂ. બે. લેખક રા. રા. શક્તિન્દ્રરાય સોમનારાયણ દલાલ બી.એ.

વીસમી સદીના સમયની આ વાર્તામાં સંસાર સુધારાના અંગે ચર્ચાતા ઘણાજ વિષયોનો ઉદ્ઘાપોહ કર્યો છે. શ્રી, પુરુષ કે બાળક સર્વ સરખાજ વાંચે અને દરેક કાંઈ ને કાંઈ સારો પાઠ શીખે તેવી ઉત્તમ બોધદાયક છે.

માયાનો બખર: ચાલુ જમાનાની સામાજિક નવલકથા—

કિંમત—૧લા ભાગની રૂ. ૨; બીજા ભાગની રૂ. ૨-૪-૦
સ્વ. હરિ નારાયણ આપટેની એક નવલકથાનું આ ભાષાન્તર રા. રા. મુકુન્દરામ નિત્યારામ મહેતાએ કરેલું છે. આખી નવલકથાનાં એકંદરે ૬૬ પ્રકરણો છે. તેમાં ચાલુ જમાનાનું તથા જનસ્વભાવનું તાદશ્ય ને મનોહર દશ્ય છે.

ચંદા— ઐતિહાસિક સ્વતંત્ર નવલકથા. કિં. રૂ. ૧-૬૨-૦

આમાં ચારસો વર્ષ ઉપર થઈ ગયેલી શણગારના દુર્ગંધક સરજન-સિંહની પત્ની ક્ષત્રાણી ચંદાનો ચિત્તાકર્ષક છતાં સતીત્વપૂર્ણ ચિતાર છે.

જીવનલાલ અંબરશી મહેતા,

૬. પીરમથા રોડ; અમદાવાદ.

